

Muzslay István

Gazdaság és erkölcs

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

STUDIA THEOLOGICA BUDAPESTINENSIA

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Hittudományi Karának sorozata

7.

Muzslay István

Gazdaság és erkölcs

MÁRTON ÁRON KIADÓ

Impresszum

Muzslay István
Gazdaság és erkölcs

STUDIA THEOLOGICA BUDAPESTINENSIA
A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata
7.

„Sokat áldoznak szépszavú harangokra, de a gyárak, bányák és szakszervezetek birodalmában az ércharang kongását nem hallják meg... Helyes, ha nem sajnálunk súlyos ezreket, hogy remekmű aranykeretbe foglaljuk Krisztus testét, de sokkal helyesebb emberi szívből, munkáslélekből formálni méltó szentségtartót az Élet Kenyerének.”

Varga László S.J.

Varga László S.J. (1901–1974)
a keresztény munkásmozgalom apostola,
rendtársam és atyai jóbarátom
emlékére.

Lektorálta:
Dr. Tóth Tibor
egyetemi tanár

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1995-ban jelent meg a Márton Áron Kiadó gondozásában, az ISBN 963 7947 50 7 azonosítóval. Az elektronikus változat Arató László, a Márton Áron Kiadó igazgatójának engedélyével készült. A könyvet lelkipásztori célokra a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár szabályai szerint lehet használni. Minden más szerzői jog a Márton Áron Kiadó tulajdonában van.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Előszó.....	5
Bevezetés a közgazdaságtan fogalomrendszerébe	7
Az emberi igények és szükségletek	7
A piac	9
A pénz	11
Az ár.....	13
A gazdaság mozgatóerői	14
A gazdasági gondolkodás fejlődése	16
Bölcseleti alapok	16
A közgazdaságtan keletkezése	17
Tiltakozás az angol racionalizmus ellen	20
A határhaszon iskolái	22
Az insztitucionalizmus és a behaviorizmus	23
A „laissez-faire” vége	24
Közgazdasági elméletek.....	27
Vizsgálati módszerek	27
Az elméletek alapfeltevései	29
„Homo oeconomicus”	29
Szabadság és egyenjogúság	31
A sztatikus állapot.....	32
A népesedési törvény	33
A csökkenő hozadék	35
Értékelméletek	35
Tárgyi értékelméletek	37
Alanyi értékelméletek	40
Az áralakulás.....	44
A szabadpiac	47
A monopolisztikus piac.....	48
A monopolisztikus szabadpiac.....	49
A kötött piac.....	49
Az árak összefüggései.....	50
A jövedelem	52
A munkabér.....	54
A tőkekamat	58
A földjáradék	61
A vállalkozói jövedelem	63
A közgazdaság dinamikája	64
Társadalmi rendszer és gazdasági rend.....	68
Egyén és közösség	68
A közgazdaság rendező elve	70
Társadalmi és gazdasági rendszerek	74
A liberalizmus	74
A szocializmus.....	77
A szolidarizmus	83

A szociális piacgazdaság.....	85
Gazdaság és erkölcs	90
Az erkölcsi érték	90
A közgazdaságtan és az erkölctan viszonya.....	91
Gazdálkodás és erkölcs	93
A vállalkozó felelőssége	94
Jövedelemelosztás és társadalombiztosítás.....	98
Szabadság és kötöttség.....	100
Az egyház szociális tanítása.....	102
Az egyház illetékessége	102
Harc az uzsora ellen	103
Az emberi munka alapvető elsőbbsége.....	105
Az igazságos munkabér	106
A gazdasági liberalizmus és az egyház	108
A kapitalizmus és a kereszténység.....	110
A kapitalizmus keresztény legitimációja	111
A kapitalizmus radikális elutasítása.....	113
Függelék: A munkanélküliség és kezelése	115
A neoklasszikus liberális gazdasági elmélet és a munkanélküliség.....	115
A munkanélküliség okai	116
A munkanélküliség kezelése.....	118
Javaslatok és próbálkozások a munkanélküliség megoldására.....	119
Munkaidőcsökkentés a meglévő munkamennyiség felosztására.....	119
A félidős munka.....	121
Munkalehetőség a szociális szektorokban	121
A munkanélküliség Magyarországon	122
Könyvjegyzék	125

Előszó

Szabó Lőrinc írja a „Tücsökzene” című művében: „...mindig s mindenütt! – azt láttam riadt / s merev logika, hogy az emberek, / kiknek üdvére testvér-szívemet / és agyamat annyit gyötörtem / a jóért, a jobbért, igazságokért, / örökérvényű megoldásokért, / az emberek, a por s a perc hada, / bármit hirdettek és fogadtak és / bár tapsolgatták bennem a művész / álmait s lelke magas mérlegét, / az emberek a maguk érdekét / nézték, és függvényszámítás helyett, / mit legtöbbjük titkon kinevetett, / vígan végezték, nagyok és kicsik, / az önzés alapműveleteit, / s mind győztek, mert egy roppant hatalom / volt sűgőjük, istenük: a Haszon, ...” Élete egyik keserű pillanatában papírra vetette ezt a rettenetes mondatot is: „Féreg vagyok; férgek vagytok; faljuk egymást...”

Ismerve életét, megpróbáltatásait és szenvedéseit, megértjük Szabó Lőrinc kiábrándulását és keserűségét. A valóság azonban az, hogy az ésszerű és célszerű emberi cselekvés mindenben a lehető legkisebb áldozat árán a lehető legnagyobb eredményre törekszik. A gazdasági tevékenységnek is ez az elve. Abban a társadalmi és gazdasági rendszerben, amiben élünk, a lehető legkisebb áldozat árán a lehető legnagyobb haszonra kell törekednie a gazdálkodó embernek, különben tönkre megy a vállalkozása, és az utcára kerülnek a munkatársai.

Sohasem hagyhatja azonban számításon kívül, hogy a piac ármechanizmusa, a kínálat és a kereslet, a határtermelékenység és a határhaszon elvont fogalmai és görbéi mögött emberi várakozások, álmok, vágyak és talán tragédiák állnak; maga az ember, aki a gazdasági élet útvesztőiben keresi önmagát, életét és boldogulását.

A gazdasági tevékenység célja nemcsak az egyéni haszon, hanem az egész társadalom java, az emberi szükségletek és igények ésszerű kielégítése. Az önzés a gazdasági életben sem kifizetődő. Aki csak a saját érdekét hajszolja tekintet nélkül az embertársaira, előbb vagy utóbb kiszorul a gazdasági körforgásból. A gazdasági elv, de ugyanakkor a szolidaritás elve is, minden ésszerű és célszerű gazdálkodás alapfeltétele.

Korunk egyik súlyos tévedése az a felfogás, hogy a közgazdaság az életünk olyan adottsága, amellyel szemben tehetetlenek vagyunk, hogy a gazdaság a saját mechanizmusainak, kérlelhetetlen törvényeinek alávetett folyamat. A közgazdaság nem fizikai törvények által irányított gépezet; a társadalmi és gazdasági rend megteremtője nem a piac ármechanizmusa, hanem az emberi értelem és akarat.

A tisztánlátáshoz szükséges, hogy megtanuljuk a közgazdaság sajátos nyelvét, hogy behatolhassunk a gazdasági tevékenység folyamataiba, hogy ne váljunk azok rabszolgáivá, hanem képesek legyünk azok irányítására a Teremtő parancsa szerint: „Hajtsátok uralmatok alá a földet!” (Ter 1,28).

Nem létezik sehol a földön ideális társadalom. Nem is fog létezni soha. Nincs tökéletes közgazdaság. Nem is lesz soha. Mindezek ugyanis emberi alkotások és magukon viselik az emberi lét tökéletlenségeit. Feszültségek, megoldásra váró problémák mindig voltak és mindig lesznek.

A szabadság és a kötöttség közötti feszültség emberi és közösségi létünk állandó adottsága, de egyben az előhaladásunknak is egyik legfőbb tényezője. Ez biztosítja a társadalom számára a nélkülözhetetlen dinamikát. A megoldásokat mindig megtaláljuk, ha te és én, mi mindnyájan a szolidaritás szellemében meghallgatjuk egymást, ha szót értünk és ha figyelünk arra a hangra is, amit a világot teremtő és fenntartó Isten ültetett a lelkünkbe...

Szülőföldem fiatalságának ajánlom ezt a könyvet. A mohácsi vész után először valóban szabad hazában történelmi feladat vár rá: szívós, kitartó és áldozatos, hazaszeretettől fűtött munkával felépíteni olyan közgazdaságot, amely a piacgazdaság eddig ismert formáitól jobb

is lehet, mert gazdasági racionalitásra, és ugyanakkor a minden ésszerű és célszerű gazdasági tevékenység, sőt minden egészséges társadalom alapjait képező erkölcsi értékekre épül.

Szabó Lőrinc pesszimizmusával szemben álljon itt végül Illyés Gyula optimizmusa is:

„Láttam rendkívüli lényeket: ember-alakban isteni tennivalót végezve – földi erővel mennybéli harmónián szorgoskodva közöttünk. Mások, ugyancsak akár mi: halandók, jellemet és szépséget hordoztak rendkívülit, ilyenmód égbelit, itt lent. Szólhattam anyanyelvemen is velük... Félelmetes, de néha varázslatos is volt élni...”

Ezúttal mondok hálás köszönetet Dr. Tóth Tibor professzornak könyvem lektorálásáért és értékes tanácsaiért.

Leuven (Belgium),

1993. Szent István király ünnepén

Bevezetés a közgazdaságtan fogalomrendszerébe

Az emberi igények és szükségletek

A gazdálkodás az emberi igények kielégítésére irányuló cselekvés az anyagi és emberi erők ésszerű felhasználásával. Az ember számára a létfenntartás alapvető igény, szükséglet. Ezért gyötri sokszor a megélhetés gondja. Nincs meg mindene, amit létehez, testi-lelki kiteljesedéséhez igényel.

Az igény tudatosított hiányérzet. Alapja lehet fizikai (fáradtság, éhség, szomjúság, hideg stb.), szellemi (tudásvágy, művészszeretet, szórakozás stb.) vagy pedig társadalmi jellegű (becsvágy, tekintély- és hatalomvágy stb.). Az igény tudatosulása a személyi megfontolás, tapasztalat, a környezet hatása, divat és reklám eredménye. A közgazdaságtan legtöbbször szükségletekről szól.

A **szükséglet** is igény, mégpedig a legsürgősebb, de nem minden igény szükséglet. A társadalmi és gazdasági fejlődés maga is állandóan igényeket támaszt, és új javakat állít elő azok kielégítésére. Az igények megkülönböztetése fontos a közgazdaság számára: egyéni és közösségi igények, jelenlegi és jövőbeni igények, rugalmas és rugalmatlan igények, kulturális igények, fényűzési igények.

Az igények telítettsége különböző. A létfenntartási igények (szükségletek) telítettsége a legnagyobb: lakás, ruházat, élelem stb. Ezek után következnek a szellemi és társadalmi helyzetből folyó kulturális és fényűzési igények, amelyek között a határt nem lehet világosan megvonni.

Az ember képtelen arra, hogy minden igényét egyszerre kielégítse. Pillanatnyilag előállhat ugyan a teljes kielégültség érzete, de előbb-utóbb újra fellép a hiányérzet. Az igények és kielégítési lehetőségük között állandó a feszültség. A jólét mindig viszonylagos. A javak előállításához szükséges nyersanyagok és termelési tényezők, az emberek lehetősége a javak megszerzésére mennyiségileg korlátozottak. A viszonylagos hiányosság a gazdaság alapvető adottsága.

Az igények alapján olyan tényezők állnak, amelyek nem a közgazdaságtan, hanem más tudományok tárgyát képezik. Így például *H. H. Gossen* (1810–1858) igénykielégítési törvényszerűségei a gazdasági életben nagy szerepet játszó biológiai és lélektani jelenségek matematikai megfogalmazásai. Amikor a közgazdaságtan igényekről szól, azok létét mint adottságot fogadja el az igények alapján álló tényezők minden külön vizsgálata nélkül. A közgazdasági kutatás tárgyát képezi azonban az, hogy az emberek hogyan használják fel a korlátozott mennyiségben rendelkezésükre álló javakat szükségleteik és igényeik kielégítésére és jólétük biztosítására.

A természettudományok képviselői a laboratóriumokban kísérletezve vizsgálják a fizikai és kémiai folyamatokat, hogy megállapítsák azok összefüggéseit és törvényeit. Ha szükséges, százszor is megismételhetik a kísérletet ugyanazon feltételek között. A közgazdaság kutatójának erre nincs meg a lehetősége. Kénytelen megfigyeléseit zavaró körülmények, alig ellenőrizhető és elemezhető hatások között végezni. Így aztán érthető, hogy sokszor ugyanazon jelenségre ellentétes magyarázatot és megoldást javasol két neves közgazdász.

Különös nehézséget okoz a gazdasági elemzésben az is, hogy a szükséges információk jelentős része sokszor nem gazdasági kérdés. Így például a benzin és olaj mennyiségének és árának előjelzéséhez nem elég a tisztán gazdasági adottságok figyelembevétele (a forgalomban lévő gépjárművek száma és esetleges emelkedése, a vegyipar igénye stb.),

hanem ismernünk kellene azt is, hogy például lesz-e konfliktus vagy megegyezés az olajtermelő országok között.

A közgazdasági kutató, hogy törvényszerűségeket fedezzen fel, az **empirikus-realisztikus módszer** alkalmazásával megfigyeli, leírja, statisztikailag feldolgozza és elméleti elemzés tárgyává teszi a társadalom életében megnyilvánuló igényeket, azok összefüggéseit, és a kielégítésükre irányuló gazdasági folyamatokat összefüggéseikkel együtt.

Így például a pénzkínálat korlátozása magas gazdasági konjunktúra esetében, tekintettel a pénzkereslet emelkedésére, a kamatláb növekedéséhez vezet. A két jelenség között kauzális az összefüggés, törvényszerűség abban az értelemben, hogy ugyanazon ok ugyanazon okozatra vezet. Bizonyos gazdasági törvényszerűségek a dolgok természeti adottságán alapulnak. Így például csökken a föld termelékenysége a meghatározó anyagok korlátozottsága következtében.

A közgazdasági kutatás igyekszik feleletet találni arra a kérdésre is, hogy a gazdasági tevékenység önmagában és az igénykielégítés szempontjából ésszerű és célszerű-e vagy nem (**célkritikai elemzés**). A célszerűség elve kiindulópontja a gazdaságpolitikának.

A múlt század gazdasági liberalizmusa csak egyetlen célszerűséget ismert, a gazdálkodó ösztönös törekvését arra, hogy a lehető legkisebb áldozat árán a lehető legnagyobb hasznot érje el (gazdasági elv). Ezzel szemben a gazdasági tevékenység legfőbb célja nem a nyereszkesedés, amint az világosan kitűnik az anyagi javak rendeltetéséből, az ember és a közösség együttélése természetéből. A gazdálkodás természetes és legfőbb célja az egyéni és társadalmi szükségletek és igények kielégítése. A gazdálkodó nemcsak egyén, hanem közösségi lény is, és tevékenysége társadalmi vonatkozásait nem hanyagolhatja el.

A gazdasági javakat általában termelési és fogyasztási javakra szokták felosztani. **Termelési javak** az üzemi épületek, a gépi berendezések, nyersanyagok és szállítási eszközök, amelyek lassan elhasználódnak és értéküket átadják a termelt javaknak. Fokozatos értéktelenedésük a termékek árában kerül elszámolásra (leírásra).

Az új termelési javak bevonása a termelési folyamatba a **befektetés**. Minél több és technikailag fejlettebb termelési javakat állít elő és üzemeltet egy ország, annál magasabb a termelési színvonala. Minél több és jobb a fogyasztási javak termelése, annál nagyobb az ország jóléte.

A **közgazdaság** a szükségletek és igények kielégítésére irányuló gazdasági tevékenység társadalmasulása. Az egyes gazdaságok nincsenek egymástól elszigetelve. Számtalan szállal fűződnek össze úgy a termelés, mint az áruforgalom és a fogyasztás szempontjából. A közgazdaság ugyanis munkamegosztásra épül. Jellemzője a nagy termelési és áruforgalmi egységek kialakulása. A vállalatok egy része nyersanyagok és energiahordozók valamint a féltermékek előállításával foglalkozik. A termelési javak, a használati, fogyasztási termékek előállítása és értékesítése más vállalatok feladata.

A közgazdasági kutatás foglalkozott a „Robinson-gazdasággal” és a „Klosterwirtschaft”-tal is, amely teljes vagy részleges önkielégítésre (autarkia) rendezkedhetett be. Ez a tudományos feltevés lehetővé tette a gazdasági folyamatok vizsgálatát olyan körülmények között, amelyekben a társadalmi és jogi szempontok nagyrészt számításon kívül estek („tiszt” ökonómia), miközben az igénykielégítésre szolgáló javak teljes vagy részleges hiányossága fennáll.

A teljes autarkia épülő gazdaság elméleti feltételezés. Nemcsak a társadalom tagjai, hanem az egyes népek és országok is kölcsönösen függnek egymástól. Nemcsak a társadalmasulás, hanem egyben a **nemzetközivé válás** is a mai közgazdaság jellemzője. Az egyes országok sokban különböznek egymástól, így pl. a rendelkezésükre álló nyersanyagokban, energiahordozókban, éghajlati viszonyokban, a lakosság számában és összetételében, szellemi és technikai képzettségben stb. A nemzetközivé válás lehetővé teszi, hogy kölcsönösen kiegészítsék egymást.

A nemzetközi tőke- és áruforgalom, valamint a szolgáltatások forgalma képezi az ország **fizetési mérlegét**, amely egy bizonyos évben a külfölddel folytatott gazdasági kapcsolatok eredményeként mutatkozik meg.

A gazdálkodás az emberrel és a társadalommal együtt született és fejlődött. A közgazdaságtan viszont aránylag fiatal tudomány, szemben a matematikával, amely több ezer éves fejlődésre tekinthet vissza. Sok megoldatlan gazdasági kérdés részben ezzel magyarázható, részben pedig a közgazdasági problémák bonyolultságával. A gazdaság különböző szektorai összefüggnek egymással olyannyira, hogy az egyikben történt beavatkozás nagy hatással lehet a másikra. Így például az acélgyártó üzemeknek az elmúlt évtizedekben nyújtott jelentős állami támogatás nagyban serkentette az egész vidék kereskedelmét és a házépítést, megemelte a telek- és lakásárakat, amíg a támogatás megszüntetése nemcsak az acéliparban, hanem más szektorokban is súlyos gondokat okoz.

A gazdasági összefüggések csapdája az is, miszerint ha valaki sokat megtakarít a jövedelméből, gazdagabb lesz, és ha az egész ország kevesebbet költ, mint előbb, szintén jobban meggazdagodik. Az én megtakarításom csökkenti azonban az élelmiszeripar, a kereskedő, a fodrász stb. jövedelmét, és ezért aztán ők is kevesebbet költhetnek el. Ha egyszerre mindenki takarékoskodik és nem fekteti be tőkét a termelő célú vállalkozásokba, országosan kevesebb lesz a vásárlás, pang a termelés és az ország egész gazdasága.

A gazdálkodás az ember és a társadalom életének nélkülözhetetlen előfeltétele, de nem öncél, hanem eszköz. A társadalom több mint egy anyagi javak előállítására szolgáló nagyüzem. Minden emberi tevékenység, a gazdasági is, kulturális jellegű. Az ember a maga szellemiségét, tudását és technikai képességét tárgyasítja meg az alkotásában. A gazdálkodás az emberi kultúrának egyik legfontosabb részterülete, nemcsak anyagi, hanem szellemi valóság is, erkölcsi vonatkozásokkal átszőtt folyamat.

Azzal, hogy a gazdálkodás végső célját az egész társadalom jólétének a szolgálatában látjuk, nem tagadjuk az önérdék nagy erejű motivációjának a jogosultságát és nagy jelentőségét a gazdasági tevékenységben. Minden egészséges társadalom tagjai szolidaritására épül, az egyéni és közösségi érdekek lehető legjobb megegyeztetésére törekszik.

A piac

A gazdálkodás társadalmasulása és nemzetközivé válása a **csereforgalmon** keresztül valósul meg. A csereforgalom színhelye a piac. **A piac** a munkamegosztásra épülő gazdaságokat közösségbe foglalja. A tényleges és potenciális eladók és vevők cserekapcsolatainak a rendszere, amelynek legfőbb elemei a kínálat, a kereslet, az ár és a fizetőképesség. A piac vonatkozhat egy-egy termékre (virágpiac, gyümölcs piac stb.), egy termékcsoportra (mezőgazdasági gépek), egy földrajzi területre (szegedi piac), egy egész országra (magyar piac), vagy egy egész régióra (Európai Közös Piac), sőt lehet szó világpiaconról is.

A piac azonban nem szükségszerűen meghatározott térben és időben. Mindenütt létezik, ahol az emberek csereviszonyba lépnek egymással. A piac lehetővé teszi, hogy a termelők megismerjék a fogyasztók igényeit és azok kielégítési sorrendjét. Minél nagyobb a munkamegosztás, annál nagyobb a termelők és a fogyasztók kölcsönös függése. A piac alapvető szerepe a termelési tényezőknek, az igényeknek és a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló javaknak társadalmi alapon történő összeegyeztetése. A modern gazdaságok piaczgazdaságok, mert a gazdasági szereplők, termelők és fogyasztók a piacon találkoznak és a gazdasági folyamatok alapvetően a piacon kapcsolódnak egymásba.

A piac szerkezetét tekintve különbséget teszünk a **szabadverseny**, a **monopólium**, **oligopólium** és a **monopolisztikus szabadverseny** állapota között.

A tökéletes szabadverseny csak ritkán áll elő. Feltételezi ugyanis, hogy az eladók és a vásárlók tömegesen vegyenek részt a piacon olyannyira, hogy egyetlen résztvevőnek se legyen hatalmi helyzete; szabadon kapcsolódhassanak be a piac életébe és azt szabadon el is hagyhassák; az árak szabadon mozogjanak; az eladók és a vevők jól legyenek informálva és ne kényszerüljenek sem eladásra, sem vételre. A tökéletes szabadverseny eredménye az egyensúly a piaci résztvevők értékítéletei között, aminek kifejeződése a piaci ár. Ez az ár, amennyiben keletkezése megfelelt az említett feltételeknek, jobban kifejezi a javak értékét, mint bármely más ármeghatározás.

A **monopólium** a kínálat, a **monopsónium** pedig a kereslet összpontosítása. A gazdasági életben legtöbbször nem teljes, hanem részleges monopóliummal és monopsóniummal találkozunk. Legtöbbször nem a teljes kínálat vagy kereslet, hanem annak túlnyomó része összpontosul egy személy vagy egy csoport kezébe („price leadership”). A kisebb gazdasági súllyal rendelkezők kénytelenek elfogadni az árat. Olcsóbban nem adhatják el az áruikat, különben a hatalmasabb „árháborút” indít ellenük, de drágábban sem, mert akkor elvesztik a vevőiket.

A különböző vállalatok és azok szervezetei sokszor megegyezésre törekednek a piac szabályozására és monopolisztikus befolyására (kartellek). Kezdetleges formájukban egyszerű ármegegyezések (árkartellek). A nagyüzemi egységek kialakulása elősegíti a kartellek alakulását. A piac és a termelés megszervezésével bizonyos tervgazdasági elemet valósítanak meg a szabadpiaci gazdaságon belül.

Előfordul, hogy az egy kézben összpontosuló kínálat valami természetes forrásra vezethető vissza. Ez a természetes monopólium, amely önmagában a kínálat kizárólagosságát csak tárgyilag biztosítja. Hogy gazdaságilag is monopólium-e, attól függ, hogy magántulajdonban van-e és hogy a közhatalom szabályozza-e vagy nem a természeti forrás használatát. A szó szoros értelmében természetes monopólium az ember fizikai és szellemi képessége.

Oligopóliumról akkor van szó, amikor a kínálat egy kisszámú és körülbelül ugyanolyan gazdasági súllyal rendelkező eladó kezében összpontosul. Ez a helyzet az olaj- és benzinpiac esetében. Az ilyen vállalatok rendszerint az „élni hagyni” („sharing the market”) elvét alkalmazzák egymással szemben. Tudják, hogy különben „árháború” áll elő, ami mindnyájuknak veszteséget jelent.

A szabadverseny és a monopólium sajátságos keveréke a **monopolisztikus szabadverseny**. A monopolisztikus elem abban mutatkozik meg, hogy egy bizonyos márka (pl. szivarmárka) teljes kínálata egy kézben összpontosul; a szabadverseny eleme pedig abban áll, hogy ezzel a kínálattal szemben áll egy **más márkájú, de ugyanolyan minőségű** termék monopolisztikus kínálata.

A gazdasági koncentráció a termelés nagyüzemi egységekbe való összpontosítását jelenti. A legfontosabb szervezeti formák a következők:

Kartellek az ugyanazon termelési ághoz tartozó jogilag és gazdaságilag önálló vállalatok szervezetei a kölcsönös verseny, az érdekharc teljes vagy részleges kikapcsolására, a termelés szabályozására és az áralakulás befolyásolására (vízszintes koncentráció).

Tröszt a különböző termelési ágakhoz tartozó vagy pedig a termelés különböző fázisait képviselő üzemegységeknek az összpontosítását jelenti. Ebben a szervezeti formában az egyes vállalatok legtöbbször nemcsak gazdasági, hanem jogi önállóságukat is elvesztik (függőleges koncentráció). Amennyiben a trösztöt képező vállalatok jogi és bizonyos fokú gazdasági önállóságot is megőriznek, konszernről szólunk.

Egy acélüzem például megvásárolja a nyersanyagot termelő vasércbányát, az energiát szolgáltató villamosművet, szénbányát stb., hogy ezzel biztosítsa nagyobb függetlenségét és csökkentse a termelési költségeit. Egy élelmiszergyár áruházakat és boltokat állít fel az ország különböző részein, hogy biztosítsa magának a kereskedelmi forgalom hasznát is.

A monopóliumképződés és a koncentrációs folyamatok magyarázatát a következőben kell keresnünk: – Gazdaságtalan lenne, ha például ugyanabban a városban több vállalat szolgáltatná a vizet, a villamoserőt vagy a gázt. Mindegyik kénytelen lenne kiépíteni a maga hálózatát. Gazdaságilag helyesebb, ha egy-egy vállalat a hatóság ellenőrzése alatt bizonyos szolgáltatásokra monopóliumot kap. – A nagyüzemi termelés tisztán gazdasági szempontból előnnyel jár bizonyos termelési ágakban. Egy kis autógyártóüzem technikailag elképzelhető, de képtelen a nagyvállalatokkal való versenyre. A technikai fejlődés maga is nagyobb üzemegységek kifejlődéséhez vezet. – Ugyancsak szerepet játszik az egyes vállalkozók becs- és hatalomvágya, amely arra készteti őket, hogy ne nyugodjanak, amíg a vetélytársak üzemait fel nem „szívták”.

A pénz

A piacon csak olyan javak cserélhetők, amelyek mérhetők. **Minden fejlett gazdaságban az általánosan elfogadott értékmérő a pénz:** számolási egység és a csereforgalom eszköze. Ez képezi a pénz elsődleges szerepét. Ebből következik a másodlagos szerep: törvényes fizetési eszköz és a tőkeképződés eszköze.

A gazdálkodás kezdetleges fokán a csere természeti javakban ment végbe, és még sokáig sokféle jószág töltötte be a pénz csereforgalmi szerepét: só, ezüst, arany, állat stb. Az ókori és a középkori gazdaságok alapvetően különböztek a modern gazdaságoktól: nem épültek monetarizált rendszerre. A közhatalom adminisztratív úton biztosította a szükséges anyagi javak elosztását. Ez jellemezte a görög és sok tekintetben a római társadalmat is, habár a pénzgazdálkodás is egyre jelentősebb szerepet kapott.

Az államhatalom hamarosan hozzálátott a pénzforgalom szabályozásához, hogy megakadályozza a nemesfémekkel való visszaélést, és megszüntesse a természeti javakon alapuló csereforgalom egyéni nyereségét. A fejedelmek maguknak tartották fenn a pénzverés jogát és a pénzt törvényes fizetőeszközzé tették. Az anyaga szerint fém- és papírpénzt különböztetünk meg. Manapság azonban nem tartozik a pénz lényegéhez, hogy anyagértéke vagy testisége legyen. Így például a girális pénz lényege a rendelkezési jog, amit egy pénzintézet (bank) közvetítésével egy másik személyre is átruházthatunk.

Az **aranyvaluta-rendszerben** a pénzegységnek egy meghatározott súlyú arany mennyiség felelt meg, vagyis a pénzérték és az arany mennyiség között szilárd viszony állt fenn. A klasszikus közgazdasági iskola alapítója, *Adam Smith* azon a véleményen volt, hogy *„a mindenfajta papírpénznek az összes mennyisége, amely egy országban foroghat, sohasem lehet több, mint annak az aranynek és ezüstnek az értéke, amelynek a helyét elfoglalja.”* Mindenkinek valóban joga volt arra, hogy a bankjegyet korlátlan összegben aranyért vagy ezüstért beváltsa.

Az első világháború után az arany szabad kereskedelmi forgalma megszűnt, mivel a háborús adósságok és jóvátételek aláásták a szabad aranyvaluta rendszerét. A két világháború között az egyes országok megkísérelték a rendszer visszaállítását újabb formában („gold exchange standard”) nem a belső csereforgalom, hanem a külföldi fizetések céljára. A harmincas évektől kezdve azonban ez a rendszer sem volt tovább fenntartható.

A pénzforgalom a szabadpiaci gazdaságban kezdett először olyan nagy szerepet játszani, hogy egyes közgazdászok ezt a gazdaságot **„hitelgazdaságnak”** kívánták nevezni. A **hitel** valóban a piacgazdaság legdinamikusabb eszköze a gazdasági lehetőségek feltárására és megvalósítására.

Az egyes személyek és vállalatok megtakarított pénzösszegeiket a bankok közvetítésével használati díj (kamat) ellenében más személyeknek és vállalatoknak hitelbe adják. Ahol a hitelrendszer fejlett, megszűnik a gazdasági élet merevsége és megnyílnak a gazdasági fejlődés további lehetőségei. Az értékpapírok (részvények, kötvények stb.) ugyancsak

megkönnyítik és meggyorsítják a csereforgalmat. Ugyanezt teszik az elektronikus számítógépek és a pénzáttétel új technikai eszközei.

A hosszú- és a rövidlejáratú hitelek biztosítására a **hitelintézetek** szolgálnak. Hosszúlejáratú hitelt nyújtanak a földhitelintézetek, amelyek szervezete szövetkezeti jellegű, és a jelzálog-hitelbankok, amelyek a hitelező ingatlan tulajdonát a kölcsön biztosítékának veszik. A rövidlejáratú hitelek ellátására szolgálnak a kereskedelmi bankok, a takarékpénztárak és a hitelszövetkezetek. Ma a bankok gyakran a hosszú- és a rövidlejáratú hitelügyleteket egymás mellett folytatják.

A földhitelintézetek klasszikus hazája Németország, ahol az első már 1770-ben megalakult. Magyarországon 1862-ben hozták létre az első Magyar Földintézetet, utána 1872-ben a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét, majd 1911-ben a Magyar Földintézetek Szövetségét. Az ország hitelintézeteit 1936-ban Országos Földhitelintézet elnevezéssel összevonták.

Főleg a nagyvállalatok finanszírozása rendszerint **holding-társaságokon** keresztül történik. A holdingokat a hitelintézetek közé sorolhatjuk, mert a vállalatok számára ők biztosítják a hosszúlejáratú hiteleket. A részvényeseik által rendelkezésükre bocsátott tőkét más társaságok által forgalmazott értékpapírokba (részvények, kötvények) fektetik be. Különbséget teszünk a holding-tröszt és a befektetési tröszt között.

A **holding-tröszt** a vállalatok részvényei felvásárlásával törekszik magának döntő befolyást biztosítani azok irányításában. Ezt a befolyást a részvények azon hányada (irányító pakett) biztosítja, amely elegendő a vezető pozíció eléréséhez. Ez elvileg a részvények 51%-a. A gyakorlatban ennél jóval kisebb hányad is elegendő, mivel a kisorosztványesek tömege rendszerint nem vesz részt a vállalat közgyűlésén; érdeklődése szinte kizárólag a vállalat jövedelmének felosztható részére, az osztalékra irányul, amely megfelel a tulajdonában lévő részvény névértéke arányának. Előfordulhat, hogy az osztalék a részvény értékének megfelelő tőkeamat többszörösét is eléri, de az is, hogy a részvény semmi jövedelmet nem hoz tulajdonosának, mert a vállalat veszteséges.

A **befektetési-tröszt** a lehető legkisebb kockázattal a lehető legnagyobb osztalékot igyekszik biztosítani a részvényeseinek. A kockázat minimalizálása feltételezi, hogy a gazdaság különböző szektoraiban és ágazataiban történjék a befektetés. Ezzel azután az egyik vállalat veszteségét pótolhatja a másik jövedelmezősége. A befektetési-tröszt nem törekszik a vállalatok vezetésében való jelentősebb részvételre.

A pénz csak akkor tölti be megfelelő módon a szerepét, ha megtartja stabilitását, ha **értékálló**. Értékének túlságos ingadozása bajokat okoz úgy a termelésben, mint a fogyasztásban. A pénz értékállósága főleg attól függ, hogy megvan-e a forgalomban lévő pénzmennyiség és a társadalom rendelkezésére álló javak és szolgáltatások között a megfelelő arány. Az arány nagyfokú megbomlása a pénzmennyiség és a pénzforgalom felduzzadásához (**infláció**) vagy pedig leszűküléséhez (**defláció**) és súlyos gazdasági zavarokhoz vezet.¹

A tőkeképződés egyetlen gazdaságilag egészséges forrása a **takarékosság**. A bankok nem növelik a pénzforgalmat, ha a megtakarított tőkét (bankbetétek) kölcsönzik ki időleges jelleggel. A hitel mértéktelen nyújtása inflációhoz vezet. A Központi (Nemzeti) Bank egyik

¹ A deflációs elmélet szerint a jövedelmek és az árak csökkenésével a kínálat és a kereslet viszonyában megmutatkozó egyensúlytalanság önmagától megszűnik, amíg a kereslet ösztönzésére irányuló gazdaságpolitika inflációhoz vezet. A monetarizmus különböző irányzatai is megegyeznek abban, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség növelése csak rövid távon eredményezi a gazdasági tevékenység fokozását, hosszú távon inflációt okoz. A kínálat és a kereslet két szervesen összefüggő tényezője a gazdaságnak. A gazdaságpolitikának arra kell törekednie, hogy a gazdaságilag és a társadalmilag megfelelő arányok biztosításával mindkettő betölthesse a maga szerepét.

legfőbb feladata a forgalomban lévő pénzmennyiség szabályozása a pénz értékének a biztosítására. Ugyancsak fontos feladata a bankhitelek ellenőrzése, a pénzverés és pénznyomtatás, valamint az ország nemesfém- és valutakészletének megőrzése.

Az ár

A pénz közvetítésével eszközölt csere a piacon **kínálat és kereslet** formájában mutatkozik meg. Az eladók és vevők magatartását a következő kérdés határozza meg: Hogyan értékesítem a korlátozott mennyiségben rendelkezésemre álló javakat (az eladók esetében a termék, a vevőknél a pénzmennyiség), választva a különböző lehetőségek között, úgy, hogy **a lehető legkisebb áldozat árán a lehető legnagyobb hasznot érjem el?** Ez minden ésszerű és célszerű emberi cselekvés elve, a gazdasági elv. A kínálat és a kereslet kölcsönhatásának az eredménye az ár, a javaknak a piacon kialakult cserearánya a pénzhez való viszonylatában (**piaci ármechanizmus**).

Az ár szerepe a társadalomban létező igények megismertetése, a gazdasági lehetőségek feltárása és fenntartása. Az ár méri a termékeket és a szolgáltatásokat, informálja a termelőket és a fogyasztókat. A termelők csak akkor érhetnek el nagyobb hasznot, ha figyelembe veszik a fogyasztók igényeit, vagyis ha alkalmazkodnak a kereslethez. Nem úgy, mint a szocializmusban, ahol axiómává vált, hogy a kereslet alkalmazkodik a termelésben kialakult keretekhez...

Az árakon keresztül nemcsak a vevők fizetőképessége, hanem a termelési költségek is szabályozzák úgy a kínálatot, mint a keresletet. Ezt nevezik a közgazdászok az ár termelési és fogyasztási funkciójának. Ezt a szerepet az ár csak úgy töltheti be, ha nemcsak „nomen”, hanem megfelel a gazdasági valóságnak (árrealizmus az árnominalizmussal szemben); ha megtartja vásárlóerejét; ha folyamatos, vagyis folytatása a tegnapinak és alapja a holnapinak.

Ha a piac valóban szabad, az árképzésre két egymással ellenkező tényező hat. Az egyik az eladók kölcsönös versenye, a másik ugyanaz a vevők részéről. Az első csökkenti az árat, amíg a második az áremelkedés irányában fejt ki a hatását. Ha az árváltozást a kereslet nagyfokú mennyiségi változása követi, a kereslet **rugalmas**. Ellenkező esetben **rugalmatlan**. A szükségleti javak iránti kereslet általában rugalmatlan, amíg a kulturális és fényűzési javak kereslete rugalmas. A vagyoni különbségek, a monopóliumképződések és a hatósági beavatkozás részben vagy teljesen lehetetlenné teszik a piaci ármechanizmus szabad működését. A piaci tökéletes szabadverseny csak ritkán valósul meg, legtöbbször nem több, mint elméleti feltételezés.

Az árképzés tudományos elemzése nem könnyű feladat. Az ármechanizmus törvényszerűségei csak viszonylagos érvényűek, tekintettel a számtalan összefüggésre és feltételre. Amikor a kereslet növekszik, amennyiben az egyéb körülmények ugyanazok maradnak, az ár általában emelkedik. Ha azonban közben a kínálat is emelkedett, az ár ugyanaz marad vagy esetleg csökken.

A megváltozott körülmények oka lehet monopolisztikus hatás vagy hatósági beavatkozás, így például maximum és minimum ár meghatározása az életszükségleti javak esetében. Ha a forgalomban lévő pénzmennyiség és ezzel együtt a vevők fizetőképessége is növekszik, az árak előbb-utóbb követik ezt a növekedést. Ha ugyanakkor a javak kínálata is emelkedett, az árnövekedés nem szükségképpen következik be minden árucikk esetében. A jövedelmek növekedése nem növeli ugyanolyan mértékben a keresletet. A jövedelem egy része ugyanis takarékosági és tőkeképződési célokat is szolgál.

A klasszikus közgazdasági iskola alap gondolata a piac ármechanizmusa. Ezzel szemben *Othmar Spann* (1878–1950) már a századunk elején hangsúlyozta a közgazdaság organikus jellegét. A szervesség azonban nem zárja ki a mechanizmusok működését. Az emberi test is élő szervezet, de mechanikusan végbemenő működései is vannak. A gazdasági életben,

minden tökéletlensége ellenére is, nagy szerepet tölt be a piac ármechanizmusa. Ugyanakkor felfedezzük a szerves élet legfőbb jelenségeit is: keletkezés, növekedés, kiteljesedés, hanyatlás és pusztulás.

A gazdaság mozgatóerői

A gazdaság mozgatói azok az erők, amelyek az emberben és az anyagi világban létező lehetőségeket az igénykielégítés céljára irányítják. Legfőbb tényező a szellemi és technikai tudás birtokában álló vezetés. A **vezetés** első feladata a termelési cél meghatározása és ennek megfelelően a termelési tényezővé válható lehetőségek (föld, nyersanyagok, termelési eszközök, gépek, munkaerő) feletti rendelkezési jog megszerzése.

A szabadpiaci gazdaságban ennek előfeltétele a **pénztőke**. A fogalmával függ össze a „kapitalista” és a „kapitalizmus” elnevezés, ami nem teljesen szerencsés. A tőke minden gazdaságban, a központosítottnak tervezett és irányított gazdaságban is, a termelés előfeltétele. Amíg azonban a szabadpiaci gazdaságban a pénztőke és a tőkejavak (épületek, gépi berendezések és szállítóeszközök) tulajdonosa egy magánszemély vagy pedig jogi személyiséggel rendelkező társaság, a központosítottnak tervezett és irányított gazdaságban a tulajdonos az államhatalom, és a termelési tényezők feletti rendelkezési jog alapján is a politikai hatalom birtokosa áll.

A vállalati vezetés működésének a mértéke a **termelékenység és a jövedelmezőség**.

A termelékenység a felhasznált termelési tényezők és a terméseredmény közötti viszonyt fejezi ki. Így például a munkatermelékenység a felhasznált munkamennyiség viszonyítva a terméseredményhez. A jövedelmezőség a termelt javak értékesítése után mutatkozó eredményesség pénzben való kifejezése, amit a termelésbe befektetett költségek százalékában fejezzük ki. Hogy a termelékenység és a jövedelmezőség nem azonos fogalmak, abból is kitűnik, hogy egy vállalkozás lehet ugyan termelékeny, de mégsem jövedelmező. Így például egy mezőgazdasági üzem olyan esztendőben, amikor jó volt a termés, de bizonyos termékek ára a felére csökkent.

A kezdeti gazdaságban a föld, a természet játszotta a főszerepet (gyűjtögetés, halászat, vadászat). A mezőgazdaság fejlődésével a lakosság élelmiszer-ellátásának a lehetősége növekedett, de ugyanakkor a mezőgazdaság munkaigényessé vált. Az utolsó évtizedekben ezen a téren is nagy változást hozott a gépesítés és a biotechnika.

Az ipar lassú fejlődése a 19. században a munkát mint termelési tényezőt szintén az előtérbe állította. *Adam Smith* a legfontosabb termelési tényezőnek a munkát tekintette. A gazdasági fejlődés során a fizikai munka jelentősége egyre inkább háttérbe szorult a tőkejavakkal szemben. A gazdasági tevékenység napjainkban már annyira feltételezi a szellemi tudást és a technikai képzettséget, hogy a szellemi és a fizikai munka megkülönböztetésének alig van értelme. A munkatermelékenység függvénye a rendelkezésre álló gépi berendezésnek és a szakképzettségnek. A tudás és a szakképzettség emberi tőke.

A munka termelékenysége nem szűkíthető le csupán az anyagi eredményességre. Különböztetnünk kellene mondanunk, hogy annak a munkája, aki állatokat tenyészt, produktív, ám azé, aki gyermekeket nevel, improduktív. Úgy a szellemi, mint az anyagi szolgáltatások, amelyek a társadalom igényei kielégítése szempontjából hasznosak, ha nem is szolgálnak közvetlen gazdasági célokat, termelékenyek.

A szolgáltatások termelékenysége a megfelelő arányok kérdése is. Így például a kereskedelem termelékeny, amíg arányban áll a lakosság igényeivel. Túltengése (lánckereskedelem) éppoly kevésbé szolgálja a fogyasztók érdekét, mint a túlméretezett bürokrácia a vállalatok és a közigazgatás viszonylatában. Minden fejlett társadalomban a kollektív szolgáltatások (közegészségügy, közoktatás, közlekedés stb.) egyre inkább

növekszik, és az ún. harmadik szektor lehetőséget nyújt a kimondottan gazdasági szektorban fölöslegessé vált munkaerő foglalkoztatására.

Az emberi igények jelentős része gyakori változásoknak van kitéve, a gazdasági adottságok szintén, nem is szólva a technika állandó fejlődéséről. Az utolsó évtizedekben tanúi lehetünk főleg az elektrotechnika, az informatika és a biotechnika forradalmi fejlődésének és egyre növekvő szerepének úgy a termelésben, mint a szolgáltatásokban.

A vállalat vezetésének állandóan készen kell állnia a termelési tényezők újjászervezésére, átcsoportosítására és a munkaerő átképzésére. Mindez feltételezi az előrelátást, a rugalmasságot, a kockázat, és a jövő bizonytalanságainak vállalását. Tűzvész, lopás és természeti csapás ellen biztosítható a vállalat. A nyersanyagok, az energiahordozók stb. áremelkedésével, a termék elavulásával és az árcsökkenéssel s általában a gazdasági konjunktúra változásaival kapcsolatos kockázatot a vállalatnak kell viselnie. **A kockázatvállalással a vállalkozó nemcsak önmagának, hanem az egész társadalomnak tesz nagy szolgálatot.**

A gazdasági gondolkodás fejlődése

Bölcseleti alapok

A gazdasági élet kérdéseivel már az ókorban is foglalkoztak. *Platón* és *Arisztotelész* írásai értékes anyagot tartalmaznak gazdasági vonatkozásban is. Koruk gazdasági és társadalmi viszonyairól olvashatunk *Hérodotosz* és *Thuküdidész* történelmi munkáiban. Ami a római világ főleg mezőgazdasági életét illeti, gondoljunk *Ciceróra* (*De officiis*) *Vergiliusra* (*Georgica*).

A középkor teológusai és jogászhai rendszeresen foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, az erkölcsi követelményekkel és általában a kánonjoggal kapcsolatban. *Aquinói Szt. Tamás* tanítása a magántulajdonról, a munkáról, az értékről, a csereigazságosságról stb. ma is nagy jelentőséggel bír. A középkor gazdasági életét általában úgy jellemzik, hogy a mezőgazdaságra épülő, elsősorban saját szükségleteit kielégítő földbirtokos gazdálkodás, amely meglehetősen primitív technikával dolgozott. Minden gazdaság – a 19. századig – agrárgazdaság volt, amely már a középkorban jelentős technikai változásokon ment keresztül.

A reneszánsz filozófiája nagy hatással volt a gazdasági gondolkodás fejlődésére, miután egyre növekvő érdeklődést ébresztett nemcsak a művészetek, hanem a természet és a fizika világa iránt is. A tudás jelentőssé vált azon technikai problémák megoldásában, amelyeket nemcsak a mezőgazdaság, hanem a bányászat, a hajóipar, az építőipar, a könnyűipar, sőt még a festészet is, mint gyakorlati kérdéseket vetett fel. *Leonardo da Vinci* (1452–1519) és mások hatása megalapozta és felkeltette a technika iránti érdeklődést. A reneszánsz az emberek életmódján is sokat változtatott, új igényeket támasztott, ami nagyon kihatott a gazdasági tevékenységre is.

A gazdasági gondolkodás közvetlen bölcseleti alapjait a 16. századi reformációban és a 17. századi angol–holland természetjogi irodalomban találjuk. A francia felvilágosodás is ezen az alapon áll.

A **reformáció** a hivatalos egyház és a világi hatalmak dominációjával szemben az egyén lelkiismereti szabadságára, a szabad kutatásra, vallási és egyéb emberi jogokra hivatkozott a hierarchiák és a hagyományok elleni küzdelemben. A szabad lelkiismerettel nem igazolt tekintélyek ellen protestáló szellemiség nagy lendületet adott a racionalitás elve, az egyháztól független természettudományos világnézet és technikai civilizáció elterjedésének. Az egyéni szabadságjogokért folytatott harc előmozdította a liberális társadalmi eszmény kidolgozását. A protestáns individualizmus kiterjedt az emberek gazdasági tevékenységére is. Elősegítette a vállalkozói szellemet, a takarékoskosságot és a munkaszeretetet. A kálvinizmus predesztinációs tanában gyökerező evilági aszketizmus, amint azt Max Weber (1864–1920) kimutatta, jelentősen befolyásolta a kapitalista gondolkodás és a teljesítmény elvének (a gazdasági elv) uralomra jutását.

A holland *H. de Groot* (*Grotius*, 1583–1645) „*De jure belli et pacis*” (1625) című munkájában tanítja, hogy az egyének szabad szerződés alapján alkotják a közösségeiket (népfelségjog).

B. Spinoza (1632–1670) szerint az emberek szabadon áldozzák fel jogaik egy részét a közösség egységének biztosítására, az államhatalom jogkörét az alkotmányban maguk határozzák meg. Az állam csak annyi joggal rendelkezik, amennyi szükséges a közrend biztosítására (*Tractatus theologico-politicus*, 1670).

A francia enciklopedisták mestere az angol *F. Bacon* (1561–1626), a „kísérleti filozófia” megalapítója *T. Hobbes* (1588–1679) mechanikus matematikai természetfilozófiája állam- és

társadalomtudományi vonatkozásaival, és *J. Locke* (1632–1704) az angol empirizmus, a politikai és vallási liberalizmus szellemi atyja.

A természettudományos gondolkodás és világnézet kialakulása is ezt a mozgalmat táplálta, főleg *I. Newton* (1642–1725) hatására (*Philosophiae naturalis principia mathematica*, 1687). „*Minden azt igazolja – írja Voltaire –, hogy az angolok sokkal inkább filozófusok, mint mi. Sokáig tart, amíg egy értelmes gondolat vagy szellemi merészség áttör a Calais-szoroson.*” (*Lettres philosophiques*, 1734).

A **felvilágosodás** nem a régi értelemben vett bölcsélet. Gyakorlati jellegű, minden területet felölel, amíg az ontológia elveszíti a jelentőségét. Az egyén ismeretének a forrása a saját értelme, ami alapja minden szellemi és anyagi előhaladásának. Csak az igaz, amit az ember értelmével vagy a tapasztalata révén felismer (racionalizmus). Az ember természete szerint jó (naturalizmus), szereti az igazságot és a rendet: „*laissez faire, laissez aller*”... A közösség, az állam az egyének ésszerű és szabad elhatározásából a „*társadalmi szerződés*” révén születik. Célja a tulajdonjog és a szabadságjogok biztosítása. Az egyének „*jól felfogott érdeke*” a társadalmat alkotó erő. Amint az anyagi világ, úgy az ember is önmagában hordozza az életét szabályozó törvényeket.

A természetes rend önmagától megvalósul, ha az államhatalom szabadjára hagyja az egyént. Ami a társadalomban rossz, az nem az egyén, hanem az állam rovására írandó. (*H. Taine: Les origines de la France contemporaine*, 1891.) Az államhatalom szüntessen meg minden szabadságot korlátozó tényezőt, biztosítsa a tulajdonjogot, a szerződési szabadságot, a szerződések megtartását, a szabad adás-vételt, és ügyeljen arra, hogy az egyik ember szabadságát ne sértse a másiké. Különben ne avatkozzék be az egyén életébe, a gazdasági tevékenységébe se.

Koruk gazdasági problémáival is foglalkoztak a felvilágosodás írói. Így például *Voltaire* (1694–1778), aki írt a termelés, a fogyasztás és a javak elosztása kérdéseiről. Már az ő gondolkozásukban is megtaláljuk a „*jóléti állam*” gondolatát. Szerintük az ember gazdasági tevékenysége alapján az önfenntartás ösztöne áll. Az élvezet és a fáradtság megfelelő egyensúlyának a mérlegelése döntő tényező a gazdasági cselekvésben. A „*jól felfogott önérdek*” tekintettel van másokra is és így felülmúlja az önzést. *F. Fénelon* (1651–1715) filantrópiája, „*a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb boldogulása*” jellemzi már a felvilágosulás utilitarizmusát. A felvilágosodás hatására indult el az individualizmus és a liberalizmus világhódító útjára.

A közgazdaságtan keletkezése

A természetes cserével szemben a **merkantilisták** már a 16. és a 17. században felismerték a pénzforgalom nagy jelentőségét. A csereforgalom legfőbb eszközének a forgalomban lévő pénzmennyiség növelését tartották. Rájöttek arra is, hogy a pénzmennyiség növekedése a kamat csökkenését idézi elő. A kamat már szerintük is a kölcsönzött pénzösszeg ára. Ezt a véleményüket később a klasszikus közgazdászok és utódaik csaknem mind elvetették, amíg *J. M. Keynes* 1936-ban nem igazolta a merkantilisták véleményének helyességét.

A merkantilisták gazdasági gondolkozása központjában a kereskedelmi mérleg fogalma állt, amelynek alapja a külkereskedelem, aminek elősegítése az állam elsőrendű feladata. Ezen keresztül áramlanak be az országba a nemesfémek. A kereskedelmet szolgálja az úthálózat és az ipar, a hajózás és a gyarmatok szerzése. Az államhatalom messzemenő beavatkozása a gazdasági életbe a merkantilizmus alapgondolata.

A merkantilizmus gazdasági gondolkodása erősen leszűkült az egyes országok sajátos helyzetére. Főleg Angliában és Hollandiában fejlődött ki, ahol az üzleti szellem hamar lendületet vett, amit a külkereskedelem felvirágzása táplált. Mindkét állam a 17. században a

tengeri kereskedelmi hajózásban egyeduralkodásra törekedett. Franciaországban a merkantilizmus legfőbb képviselője *J. B. Colbert* (1619–1663), XIV. Lajos király minisztere. A gazdaságilag akkor még kevésbé fejlett Németországban a külkereskedelemmel kapcsolatos kérdések a háttérbe szorultak. A harminc éves állandó háborúskodás alatt a német lakosság létszáma 17 millióról 5 millióra esett vissza. A legfőbb problémát nem a kereskedelmi, hanem a népesedési mérleg képezte.

A merkantilizmus gazdasági alapfogalmai, a forgalomban lévő pénzmennyiség jelentősége, a kereskedelmi mérleg fogalma és az államhatalom szerepének a hangsúlyozása, ma is élnek a közgazdasági gondolkodásban.

A gazdálkodás tudományos vizsgálata a fiziokratákkal kezdődik. Velük kapcsolatban beszélünk először a közgazdaságtanban „iskoláról”. A **fiziokrata iskola** alapítója *F. Quesnay* (1696–1774), XV. Lajos király orvosa. A vérkeringés analógiájára építette fel a **gazdasági körforgásra** vonatkozó elméletét. Az élőlények anyagcseréjének mintájával szemléltette azt a folyamatot, amely a termeléssel kezdődik és a termelt javak fogyasztására való áramlással folytatódik, hogy aztán különböző utakon visszatérjen a termeléshez (*Tableau économique*, 1759).

Véleménye szerint a gazdaság egyetlen alapja a természet. Ez biztosítja az embernek mindazt, ami létfenntartásához szükséges. Az ipar és a kereskedelem a mezőgazdaságra épül. Szemére vetette *Colbertnek*, hogy elvakítva a hollandok kereskedelmétől és a fényűzési ipar ragyogásától, elhanyagolta a mezőgazdaságot, és ezzel együtt a tartományok és a városok romlását idézte elő. Véleménye szerint csak a föld, a mezőgazdaság és az állattenyésztés termelékeny. A termelt gabonamennyiség mindig nagyobb, mint amit elvetettek. Ennek megfelelően a földművesek képezik az egyetlen valóban produktív társadalmi osztályt, amíg a többi improduktív, ami nem jelenti azt, hogy haszontalan a társadalom számára. A földbirtokosok *Quesnay* szerint külön osztályt képeznek, mivel az államhatalom alapját képviselik. Miként a merkantilisták, a fiziokraták is sürgették a kereskedelmet korlátozó vámok, a céhek stb. megszüntetését.

A fiziokrata iskola legönállóbb tagja *A. R. J. Turgot* (1727–1781), aki előkészítette a talajt a klasszikus iskola kifejlődéséhez (*Reflexions sur la formation et la distribution de la richesse*, 1776).

A fiziokraták Franciaországon kívül alig találtak követőkre. Csak a 20. század elején ismerték fel a gazdasági gondolkodásra gyakorolt hatásukat. Gondolkodásukban már szerepet játszott a tőke fogalma: az állandó tőke, amely a földtulajdont és a gazdasági épületeket jelentette; a forgó tőke, amely alatt a mezőgazdasági munkához szükséges felszerelést értették. Ugyancsak jelentős fogalom volt gondolkodásukban a teljes termék és a társadalmi termék. A társadalmi termék került elosztásra. Céljuk nemcsak gyakorlati volt. A gazdasági folyamatok összefüggéseit és törvényszerűségeit is keresték a természetes rend fizikai törvényei mintájára. Ezek az összefüggések és törvényszerűségek a gazdasági körforgásban mutatkoznak meg, és ha zavartalanul megvalósulnak, a gazdasági egyensúly állapota áll elő. Mindezek a gondolatok ma is lényeges elemei a közgazdaságtannak.

A fiziokraták a gazdasági körforgást nem elszigetelten látták. Szerintük a gazdasági folyamatok egy meghatározott politikai és társadalmi keretben zajlanak le. Ez szintén jelentős szempont, ami később a klasszikus iskola munkásságában meglehetősen elsikkadt, mivel *Adam Smith* követői „tisztá” közgazdaságtudományra törekedtek. A gazdasági elv és a haszon maximalizálásának a gondolata szintén megtalálható már a fiziokratáknál: „*A lehető legnagyobb élvezet elérése a kiadások lehető legnagyobb csökkentése által a gazdasági magatartás tökéletessége*” (*Quesnay*).

A klasszikus iskola megalapítója *Adam Smith* (1725–1790). A gazdaság természetrajza lebegett a szeme előtt. Fő munkája (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Edinburgh, 1776) döntő hatással volt a közgazdaságtan további fejlődésére. Már az

első mondata az emberi munkáról szól: „*Minden nemzet évi munkája az az alap, amelyből az egy éven át felmerülő minden életszükségletét és kényelmi igényeit kielégíti. Ez az alap tartalmazza vagy a munka közvetlen termékét, vagy pedig azt, amit a termékből külföldön vásároltak.*” Szerinte csak az anyagi javak termelése jelent produktív munkát. Az anyagtalan javak lehetnek hasznosak, de az előállításuk nem produktív.

Smith a munkamegosztás alapján elemzi a gazdasági folyamatokat, feltárja azok automatikus mozgását, amit az önérdék és a piaci verseny éleszt, és ami a javak célszerű elosztására valamint a gazdaság harmonikus működésére vezet. Véleménye szerint minden egyént egy „láthatatlan kéz” vezet. Amikor a saját érdekeit keresi, gyakran sokkal eredményesebben dolgozik a közösség érdekében, mintha kimondottan a közösségért dolgozna. Erre nézve jellemző a klasszikus iskola leglelkesebb francia követője *F. Bastiat* könyvének a címe: „*Les Harmonies économiques*”, 1850.

A piaci ármechanizmus A. Smith alapgondolata. Tudományos vizsgálódásának ez a lényege. Ezt az alapgondolatot kiszélesítette a társadalom történelmi tényezőivel, és ezzel elméletét közelebb vitte a való élethez. A közgazdaságtan atyja? Általában annak tartják. A valóság közben az, hogy az említett alapvető munkája szerkezetileg megegyezik a merkantilista *Thomas Mun* (1571–1641) könyvével: „*Englands Treasure by foreign Trade*”, amely az író halála után 1664-ben jelent meg. A munkaérték-elméletét már a középkori egyházi írók is ismerték és alkalmazták az igazságos ár megállapításánál; a munka jelentőségét a jólét megteremtésében már jóval előtte sokan mások is hangsúlyozták; az önérdék szerepét már *D. Hume* (1711–1776) is kiemelte, és a társadalmi termék elosztásáról már a fiziokraták is szóltak. *A. Smith* munkája nagy sikerét annak tulajdoníthatjuk, hogy elődei gazdasági gondolkodásának egységes feldolgozásával és főleg a piaci ármechanizmus elmélete felállításával megteremtette a gyorsan kifejlődő liberális közgazdaság számára a tudományos alapot.

A. Smith tanítványa, a hollandi származású *D. Ricardo* (1772–1823), akit a klasszikus iskola legnagyobb teoretikusának tartanak, mellőzte mestere munkájának történelmi és társadalmi vonatkozásait. A tisztán gazdasági folyamatokra irányította a figyelmét. Ezzel elmélyítette ugyan a közgazdaságtant mint szaktudományt, de csökkentette annak valóságértékét. Főleg az érték, az ár, a csere- és pénzforgalom, a jövedelemelosztás és a külkereskedelem vizsgálatát tűzte ki céljául.

Ricardo munkájára nagy hatással volt *T. B. Malthus* (1766–1834) „népesedési törvénye”, ami szerint a népesség növekedésének állandó tendenciája, hogy fölülmúlja a létfenntartási javak növekedését. A népesség ezért mindig a létminimum határán él. *Malthus* hatására a klasszikus iskola munkájában mindig nagy szerepet játszott a népesedés, a csökkenő termelékenység és általában a jövedelemelosztás problémáinak vizsgálata, amit az egyetlen klasszikusnak tartott francia közgazdász, *J. B. Say* (1767–1832) a vállalkozó „termelékeny szolgálatait” bekapcsolásával élethűbbé tett.

J. S. Mill (1806–1875) kézikönyve (*Principles of Political Economy*, 1848), amely az angolszász egyetemeken évtizedeken át tankönyvként szerepelt, a klasszikus iskola munkássága és a gazdasági liberalizmus egész rendszere legtökéletesebb összefoglalása. Ebből indultak ki a klasszikus elméletek felújítására irányuló későbbi törekvések és az elméletek kritikai vizsgálatai is. A gazdasági gondolkodás fejlődése szempontjából jelentős az, hogy *Mill* részben elfordul a klasszikusok természettudományos szemléletétől. Csak a termeléssel kapcsolatban fogadja el a természettörvények érvényességét, a jövedelemelosztásra nézve tagadja azt. Ezzel függ össze a korához képest radikálisnak mondható szociálpolitikai felfogása.

Mill korában a nyugati államokban a demokratikus törekvések már utat találtak. A szociális kérdés és ezzel együtt az államhatalom beavatkozásának a kérdése is egyre inkább előtérbe került. *Mill* számára a magántulajdon nem elvi, hanem hasznossági kérdés: hogyan

biztosítható a lehető legnagyobb jólét a különböző társadalmi rétegek számára. A következőt hangsúlyozza: A szabad gazdálkodás általános elv legyen, de az államhatalom működjek közre a lehető legnagyobb jólét biztosítására a fogyasztók és a gazdaságilag gyengék (a munkavállalók) érdekében. Ugyancsak jelentős az a felfogása, hogy azokban a tudományokban, amelyek a társadalmi valósággal foglalkoznak, a tisztán dedukciós vizsgálati módszer nem elégséges, az indukciós módszer nélkülözhetetlen.

Az a bölcséleti háttér, amelyből a klasszikus iskola közvetlenül táplálkozott, a felvilágosodás. A racionalizmus, az individualizmus és a liberalizmus korában az emberi élet anyagi feltételeit képező gazdasági tényezőknek, azok összefüggéseinek és törvényszerűségeinek vizsgálata megfelelt a kor szellemének, a piaci ármechanizmus elmélete a természettudományos beállítottságnak. A „*homo oeconomicus*” az első kapitalista ideáltípus, amelyből később szinte automatát csináltak, mindenütt nagy sikert aratott.

Tiltakozás az angol racionalizmus ellen

Az egyéni és közösségi érdekek harmóniája, amelyet a klasszikus iskola tanainak a gazdasági és társadalmi valóságba való átültetésétől vártak, nem valósult meg. Ellenkezőleg. Azokkal a bajokkal és társadalmi feszültségekkel szemben, amelyeket a liberális gazdasági rendszer idézett elő, a klasszikusok eszköztára elégtelennek bizonyult. Amíg a gazdasági liberalizmus hívei, főleg a manchesteri irányzat képviselői, minden állami beavatkozást visszautasítottak, széles néprétegek siralmas helyzete mindinkább arra a meggyőződésre vezetett, hogy azt az állapotot sem a társadalom, sem az államhatalom nem nézheti közömbösen.

Ez a meggyőződés jutott kifejezésre először is *J. Ch. L. Simond de Sismondi* (1773–1842) munkájában (*Les nouveaux principes d'économie politique ou la richesse dans ses rapports avec la population*, 1819). Tudományos munkássága elején még ő is A. Smith követőjeként mutatkozott be. Hosszabb angliai tartózkodása alatt azonban annyira felháborította az angol munkásság sanyarú helyzete, hogy élesen szembefordult a klasszikus iskola tanaival.

Véleménye szerint a gazdasági válság és a társadalmi nyomorúság oka az, hogy a lakosság széles rétegei fizetőképessége és ennek következtében a termékek iránti kereslet nagyon alacsony. Ugyanakkor, amikor a tőkefelhalmozás növekszik, a munkásrétegek részesedése a jövedelemelosztásban egyre csökken. *Sismondi* visszautasított minden olyan elméletet, amely csak a gazdasági összefüggéseket veszi figyelembe, csak a piaci ármechanizmus szemszögéből nézi a gazdasági folyamatokat, és elhanyagolja az ember és a társadalom erkölcsi szempontjait.

Lehetetlennek tartja, hogy a gazdálkodó embert az élete egyéb nem gazdasági jellegű vonatkozásaitól elszigetelten megértsük. Az ember gazdasági tevékenységében is ugyanaz marad, és csak az összes emberi vonatkozásai figyelembevételével érthető meg. A tisztán gazdasági szemlélet téves, mert nem felel meg az emberi valóságnak. Nem az anyagi javak mindenáron való növelése a legfontosabb, hanem a jólétnek minél szélesebb néprétegekre való kiterjesztése. A közgazdaságtant olyan bölcséleti alapokra kell helyezni, amely az ember erkölcsi természetével is számol.

Simond de Sismondi az **etikai iskola** megalapítója. Az iskola gazdasági gondolkodásának a jellemzői: a gazdasági törvények viszonylagos érvényessége, a társadalmi és gazdasági élet szerves egysége, a „*homo oeconomicus*” feltételezésének az elutasítása, a gazdaság dinamikus fejlődése, a kockázat gondolatának bevezetése a közgazdaságtanba és végül az aktív szociálpolitika szükségessége.

Németországban a gazdaság a 19. század első feléig még nagyon is agrár jellegű volt. Az erősen iparosodó Angliából érkező közgazdasági elméletek érthetetlennek és haszontalannak

tűntek fel. Elfogadhatatlannak látszott elsősorban az a felfogás, hogy a gazdaságban elvont, általános érvényű törvények érvényesülnek.

Az első német közgazdász, aki határozottan visszautasította a klasszikus iskola tanait, *A. H. Müller* (1779–1829). Munkája (*Die Elemente der Staatskunst*, I–II., 1809) a német közgazdászok első tiltakozása az angolszász gazdasági racionalizmussal és utilitarizmussal szemben. Az individualizmussal szemben hangsúlyozza, hogy a társadalom szerves egészet képez. A gazdasági élet jelenségeit nem a gazdálkodó egyén magatartásából, nem is a piac ármechanizmusából, hanem az emberi közösség nemzeti létéből kell levezetni. Külön hangsúlyozza az emberi szellemiség közösségformáló erejét, és ebből vezeti le a gazdaság kifejlődését is. Véleménye szerint a gazdaságot nem az egyéni érdek hajtja, hanem a nemzetet összetartó közösségi tudat hozta létre.

Müller nem fogadta el a felvilágosodás bölcséletét. Munkájának bölcséleti alapja *F. W. J. Schelling* (1775–1854) szerves államfogalma. Gondolatai nem annyira az élete során, mint a 20. század első évtizedeiben találtak visszhangra.

Nagyobb hatása volt a német neoromanticizmus képviselőjének, *O. Spann*-nak (1878–1950). Külön hangsúlyozza, hogy az anyagi és az emberi világ más-más vizsgálati módszer alkalmazását kívánja. Szerinte a közösség nem az egyénekre vezethető vissza, nem is az egyének mechanikus összessége. A közösség megelőzi az egyént, aki csak mint a közösség tagja jöhet számításba. Az emberek kapcsolatait a célkitűzések közössége hozza létre. A társadalom az örök értékek hordozója, ilyenek az igazság, jóság, szépség stb. A társadalomban élő egyén célja az életszükségleti javak megszerzésén kívül, amit a gazdasági tevékenységével valósít meg, ezeknek az értékeknek a megvalósítása. A gazdaság nem öncél, hanem eszköz a magasabb célkitűzések szolgálatában. Az államhatalom a közgazdaság legfőbb megszervezője. *Spann* a klasszikusok individualizmusával szemben *Platón*, *Arisztotelész* és a középkor közösségi felfogását ébreszti fel. Irányzatát, ami inkább társadalomtan mint közgazdaságtan, **univerzalizmusnak** is nevezik.

Simond de Sismondi etikai iskolája Németországban *F. List* (1798–1846) és *W. Roscher* (1817–1894) hatására **történeti iskolává** vált, majd pedig főleg *G. Schmoller* (1838–1917) nyomán **szociológiai iskolává** szélesedett ki és magva lett minden későbbi irányzatnak, amely az erkölcsi szempontokra nagy súlyt helyez és a szociálpolitika szükségességét hangsúlyozza.

Schmoller szerint a közgazdaságtant meg kell szabadítani az angol–francia bölcséleti utilitarizmus dogmáitól, és más lélektani–történelmi, mély és biztos alapokra kell felépíteni. Tiltakozott elsősorban a klasszikus iskola individualista emberfogalma ellen és elítélte a „laissez-faire” felfogását, amely szerint a gazdálkodót csupán a saját önző érdekeinek a hajtása vezeti. Szerinte a társadalom erkölcsi alapja leküzdi az önzést, a kapzsiságot, az osztálygyűlöletet, a munkaadót és a munkást más emberré formálja.

A történeti iskola elvetette a klasszikusok dedukciós vizsgálati módszerét. A közgazdaság a társadalmi élet egyik szerves része, amelyet csak az összes emberi és közösségi tényezők figyelembevételével lehet megérteni. Számolni kell azokkal a tényezőkkel is, amelyek az élet dinamikája következtében az idők során változásoknak vannak kitéve. A gazdasági tevékenység törvényszerűségei nem a klasszikus elméletek elvontságában, hanem a történelem folyamán állandóan változó körülmények között érvényesülnek; szoros kapcsolatban állnak a társadalom mindenkorai szerkezetével is.

Ezen megfontolások alapján *Schmoller* és követői kifejezetten elvetették a közgazdaság elméleti kutatását. Ennek helyét munkásságukban a gazdasági és társadalmi fejlődés történeti leírása foglalta el. *L. Brentano* (1844–1931) kijelentése erre a felfogásra nézve jellemző. Szerinte a gazdasági megismerés szempontjából a legkisebb tényleges gazdasági cselekvés leírása fontosabb, mint a legszebb elmélet. A gazdaság történeti kutatói sorában különösen kivált *W. Sombart* (1863–1941) a kapitalizmus keletkezéséről és fejlődéséről írt munkájával.

A határhaszon iskolái

A fiziokraták főleg a mezőgazdaság fejlesztésére törekedtek. A klasszikus iskola a termelés és a kínálat, a piaci ármechanizmus oldaláról vizsgálta a gazdasági folyamatokat. A **határhaszon iskola** a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a klasszikusok nyomán folytatta ugyan a vizsgálatait, de a kereslet oldaláról indult ki.

Az **osztrák iskola** (Bécs) a gazdasági tevékenység lélektani rugóit kutatta, ezzel szemben a **matematikai iskola** (Lausanne) függvényszerű összefüggéseket keresett a csereforgalomban. Törekvésük a klasszikus elméletek felújítására és hézagainak kitöltésére irányult. Ezen iskolák legfőbb képviselői *W. St. Jevons* (1835–1882), *K. Menger* (1840–1921), *L. Walras* (1834–1910) és *V. Pareto* (1848–1923).

A **határhaszon** fogalma *H. H. Gossen* (1810–1858) igénykielégítési törvényeire vezethető vissza (*Entwicklung der Gesetze der menschliche Verkehrs und der daraus flissende Regelung für den menschlichen Handeln*, 1854). *Gossen* munkáját kora nem értette meg, ami annyira elkésértette, hogy visszavonta könyvét a forgalomból. Két évtizeddel a halála után Jevons hívta fel a közgazdászok figyelmét a munkájára, és nevét világszerte ismertté tette.

A határhaszon fogalmának döntő jelentősége lett a közgazdaságtan további fejlődésére. Nemcsak az értékelmélet, hanem az ár és a jövedelemelosztás elmélete is teljesen új alapokra épült. *Gossen* világosan látta a termelési és fogyasztási javak közti különbséget is. Felismerte, hogy a javak ezen két csoportjának az értékelése különböző módon megy végbe.

A határhaszon elmélete lehetővé tette a klasszikus közgazdászok értékparadoxonának megoldását is: a javak, amelyek használati értéke a legnagyobb (pl. a víz és a levegő), a legkisebb csereértékkel rendelkeznek. A javak értékelésében a ritkaság és a korlátozott mennyiség nagy szerepet játszik. Ha a javak mennyisége növekszik, csökken a jószág utolsó (marginális) értéke, mivel az igénykielégítés során az igény telítettsége fokozatosan csökken.

A hasznosság gondolata, amely *Gossen* munkája révén az előtérbe került, nem jelentett teljesen újat, hiszen már *Arisztotelész* is ismerte. Ez a gondolat azonban csak most vált a gazdasági gondolkodás központi fogalmává. Azt, amit a klasszikus iskola a termelő természetes magatartásának tartott (a haszon maximalizálására való törekvést), ezután a fogyasztóra vonatkoztatták. Ezzel aztán nemcsak a termelői, hanem egyben a fogyasztói szabadság is a piaci szabadverseny alapja lett.

A határhaszon elméletére a **matematikai iskola** tette rá a koronát azzal az elméletével, hogy az egyéni haszon maximalizálása nemcsak a lehető legnagyobb jólétet, hanem azzal együtt az általános gazdasági egyensúlyt is eredményezi. Ez a közjó maximuma és a rendelkezésre álló termelési tényezők optimális kihasználása.

A matematikai iskola a kínálat és a kereslet mennyiségi összefüggéseinek szentelte a figyelmét, empirikus alapon (kínálati és keresleti görbék, input-output elemzések) számításba véve az olyan összefüggéseket is, amelyek nem szigorú törvényszerűséggel következnek be, és bonyolultságuk miatt nem önthetők függvényszerű formákba. Csak korrelációról lehet szó, amely fokát a korrelációs együttható fejezi ki. A matematikai iskola megteremtette a gazdasági folyamatok vizsgálatára a ma is legelterjedtebb mennyiség-tani apparátust.

Az angol közgazdászok még sokáig ragaszkodtak a „tisztá” klasszikus elmülethez, és csak azután fogadták el a határhaszon gondolatát, miután *A. Marshall* (1842–1924) beépítette azt a klasszikus elmülethez. Munkája nyomán úgy a termelési költségek, mint a fogyasztók értékítéletei egyenértékű helyet kaptak a gazdasági gondolkodásban.

Amerikában főleg *J. B. Clark* (1847–1938) hatása alatt honosodott meg a határhaszon elmülele. Ő különben a **lélektani iskola** legismertebb képviselője. Az iskola szerint a gazdasági tevékenység kiindulópontja a hedonista elv: az élvezet keresése és a fáradság (áldozat) kerülése.

A határhaszon-elmélet iskolái megmaradtak a „homo oeconomicus” alapfeltevése mellett. Az egyén az önérdéktől hajtva cselekszik, az érdekét maga ismeri legjobban és a számításában nem téved. A piac ármechanizmusa a lehető legjobb egyéni és társadalmi jólétre vezet. Walras „homo oeconomicus”-a szinte automatává válik. Az állami beavatkozás a gazdasági folyamatokba nem kívánatos, sőt káros.

Az insztitucionalizmus és a behaviorizmus

A klasszikus iskola és a határhaszon-elmélet iskoláival szemben *Amerikában* csak az első világháború után indult el az ellenáramlat főleg *T. Vebben* (1857–1929) hatására. A kritikai irányzatok **insztitucionalizmus és behaviorizmus** elnevezéssel léptek fel.

Idegenkedtek minden elmélettől, és a gazdasági és társadalmi intézményekre irányították figyelmüket. Elutasították a „homo oeconomicus” fogalmát, sőt a határhaszon elméletét is. *Vebben* hivatkozik az emberi lélek bonyolultságára. Véleménye szerint az ember elsősorban ösztönösen annak a csoportnak a fenntartására törekszik, amelynek tagja. Csak ezután következik a célszerű munkára való törekvés és végül az ismeretek megszerzésére irányuló igyekezet (the parental bent, the instinct of workmanchip, the idle curiosity).

Felfogása a modern pszichológia tükrében dilettánsnak tűnik ugyan, de a gazdasági tevékenység szempontjából jelentős tényezőkre hívta fel a figyelmet. Az egyén nem elszigetelten él, hanem mindig egy meghatározott csoport tagjaként a társadalom intézményes keretei között. A csoportok és az intézmények az idők során változnak és velük együtt az emberek magatartása is. Ilyen intézmények például a magántulajdon és a jövedelemelosztás rendszere, a pénzrendszer, a piac, a szabadverseny stb. Nála a „homo oeconomicus” helyébe az „*intézményesült*” ember lép.

Az insztitucionalizmus legkiválóbb képviselője *W. C. Mitchell* (1875–1948). Hangsúlyozta az elmélet, a gazdasági fejlődés és a gazdaságpolitika szoros kapcsolatát. Szerinte a közgazdaságtant szélesebb alapokra kell helyezni, számolva az intézmények változásaival is. Tudományos munkájában nagy figyelmet szentel a statisztikai adatok gyűjtésének.

A **behaviorizmus szerint** a közgazdaságtan nem az ármechanizmus, hanem az emberi magatartás tudománya. A valóságban nem létezik gazdasági egyensúly. A gazdasági folyamatokat csak mint az emberi magatartás megnyilvánulásait lehet megérteni az organizmus analógiájának megfelelően. A magatartás meghatározói az ösztönök, az érzelmek és egyéb külső hatások a környezet részéről. A gazdálkodó ember ebben a felfogásban mintegy felolvad az ösztönök és az érzelmek világában.

Az amerikai lélektani irányzatok nagymestere, *Clark* ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a klasszikus iskola és a határhaszon iskolájának tanítása, valamint azok alapján álló közgazdasági kutatás nem vált fölöslegessé az ő munkájuk következtében. Az amerikai irányzatok nem is vezettek végeredményben a hagyományos elméletek elvetéséhez, hanem inkább azok továbbfejlesztéséhez (**neoklasszicizmus, neoliberalizmus**). *Walras* egyensúlyi elméletével szemben csak *Clark* őrizte meg a kételkedését.

A legnagyobb szolgálat, amit az amerikai irányzatok a közgazdaságtannak tettek, az empirikus kutatások elmélyítése, és az elméletek statisztikai adatokkal való kiegészítése, ami a termelés, kínálat és a kereslet kapcsolatainak kvantitatív elemzését segítette elő. Munkájuk révén nagy szerepet kapott a közgazdaságtanban az **ökonometria**. Ez nem vált önálló iskolává, hanem inkább vizsgálati módszerre, amelynek célja, hogy a statisztikai adatok feldolgozásával az elemzés valóságértékét növelje.

A „laissez-faire” vége

A klasszikus iskola elméleteinek a csaknem halálos dőfést *J. M. Keynes* (1883–1946) adta meg. A pénzülmélet, a foglalkoztatás és a konjunktúra-elmélet képezi azokat a területeket, amelyekkel behatóan foglalkozott. A gazdasági gondolkodás fejlődése szempontjából legjelentősebb munkája: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936. Egyesek szerint ezzel a munkájával forradalmasította a közgazdaságtant és egész iskolát teremtett.

Véleménye szerint a klasszikus elmélet felújítására irányuló törekvések nem tisztázták azokat a feltevéseket, amelyeken ez az elmélet alapul, és azokat a körülményeket sem, amelyek között érvényesek. Nem vették például figyelembe azt a lényeges különbséget, amely a gazdasági jelenségek között akkor áll fenn, amikor a termelési tényezők teljesen kihasználtak, illetve amikor részben kihasználatlanok.

A harmincas évek gazdasági válságában a vállalatok kapacitásának kihasználatlansága és a munkanélküliek serege láttán kétségbevonta a klasszikusok azon alapfeltevését, miszerint a termelési javak számára mindig fennáll a megfelelő nyereséget biztosító beruházási lehetőség, így a közgazdaság állandó tendenciája a teljes foglalkoztatottság megvalósítása is. A szabadpiaci ármechanizmusra épülő gazdaságban a kereslet elégtelensége lehetetlenné teszi a rendelkezésre álló termelési javak megfelelő kihasználását. A szabadverseny esetén a teljes foglalkoztatottság csak rendkívüli körülmények között valósulhat meg.

A legfőbb kérdés, amire *Keynes* feleletet keres, az, hogy mitől függ az összkereslet és ezáltal az újratermelés nagysága. Szemlélete makroökonómiai. Számára nem az egyes javak keresletének, hanem az összkeresletnek az alakulása a fontos. Vizsgálata nem az egyénből indul ki, hanem a különböző társadalmi csoportok magatartásának az összkeresletre való hatását veszi számításba. Így például a munkavállalók bére nemcsak termelési költségtenyező a vállalkozó számára, hanem a fogyasztási célú kereslet legjelentősebb forrása. A munkabérek csökkenése nem vezet szükségszerűen a vállalkozói nyereség növekedéséhez, az ellenkezője is bekövetkezhet, mert csökken a fizetőképes kereslet is. A klasszikus iskola elméleteinek a bírálatánál nagyobb feltűnést keltett, hogy *Keynes* elutasította a gazdasági liberalizmust.

A liberális közgazdaságtan biztosra vette, hogy a szabadpiac ármechanizmusa a pénz vásárlóértékének stabilizációja esetén gazdasági egyensúlyt biztosít. Ezzel szemben *Keynes* konjunktúra-elmélete a megtakarítások és a befektetések kapcsolatából valamint a fogyasztásból indul ki. Szakít a klasszikusok deflációs elméletével, amely szerint az árak, a bérek és a tőkekamat csökkenésével a kínálat és a kereslet viszonyában fennálló egyensúlyhiány megszüntethető. Szerinte a keresletet kell ösztönözni az állami költségvetés, az adó- és bérpolitika, a szociális juttatások és az állam nyílt piaci tevékenysége (pl. közmunkák) által. Fontosnak tartotta azt is, hogy megakadályozzák a vásárlóerő külföldi piacok felé való áramlását. Tudatában volt annak, hogy konjunktúra-elmélete csak deflációs gazdasági helyzetben alkalmazható. Világosan látta, hogy a protekcionizmus hosszú távon káros.

A piacgazdaság két összetevője a kínálat és a kereslet. A kettő szervesen összetartozik. Az ésszerű és célszerű gazdaságpolitika arra irányul, hogy mindkettő megfelelően betölthesse a szerepét. A második világháború óta nem a defláció, hanem az infláció jelenti a súlyos problémát a legtöbb országban. A nemzetközi pénzürendszer mai fejlettségi fokán az egyes államok pénzüpolitikái eszköztára egyre kisebb lehetőséget nyújt a gazdasági konjunktúra hathatós befolyásolására. Az egész közgazdaság egyre inkább nemzetközivé válik. A viszonylagos egyensúly biztosítására egyes államok nemzetközi együttműködése nélkülözhetetlen.

A monetarizmus különböző irányzatai megegyeznek abban, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség növelése csak rövid távon éri el a célját, ami a gazdasági tevékenység ösztönzése. Hosszú távon inflációhoz vezet és fékezi a gazdasági növekedést.

A **chicagói iskola** (*Milton Friedman*) a gazdasági jelenségek magyarázatát a jövedelmek forgalmi sebességében keresi. Ha az árak és a kamatlábak emelkednek, ez a sebesség fokozódik. Egy másik irányzat a különböző pénz- és termékpiacok elemzésére épül. A monetáris irányzatok követői a restriktív pénzügyi politika hívei. Véleményük szerint a forgalomban lévő pénzmennyiség növelése nem múlhatja felül a reál-nemzeti jövedelem növekedését. Ez a pénzpolitika viszont magas kamatlábakhoz, a befektetések csökkenéséhez és a munkanélküliség növekedéséhez vezet.

A neok Keynesianizmus képviselői, a Nobel-díjas *J. Tobin* és mások tagadják, hogy a pénzmennyiség növelése mindig inflációhoz vezet. A kínálat növelését sürgető közgazdászok helyeslik ugyan a restriktív pénzügyi politikát, de ugyanakkor szükségesnek tartják a gazdasági tevékenység magas színvonalának biztosítását is, amit a progresszív adózás csökkentésével remélnek elérni. A költségvetési hiány problémáját a termelés növekedése következtében növekvő adóbevételek révén vélik megoldani.

A közgazdászok egy része nem fogadja el a monetaristák gazdasági egyensúlyra vonatkozó elméletét. Véleményük szerint téves az a felfogás, ami szerint a szabad piacgazdaságban, amennyiben a külső beavatkozás a gazdasági folyamatokat nem zavarja meg, önmagától előáll az egyensúlyi állapot. Szerintük a szabad piacgazdaság állandó jellemzője az egyensúly hiánya. A különböző érdekcsoportok közti feszültségek időről időre történő megoldására, és a közgazdaság megfelelő működésének biztosítására szükséges az államhatalom és a szociális partnerek közreműködése. A teljesen szabad piacgazdaság utópia.

A tudományok művelője sohasem mondhatja azt, hogy munkája befejeződött. Az utolsó évtizedek gazdasági problémáinak megoldására irányuló kísérletek a gazdasági gondolkodást is újabb és újabb irányba terelik. Minden tudományra, de főleg a közgazdaságtanra jellemző az elméletek valóságos burjánzása, ami jól érthető. A második világháború után a tudomány és a technika területén forradalmi változások mentek végbe, amelyek hatása a gazdasági gondolkodásban is megmutatkozik.

Az ember behatol a világűrbe és kezdi meghódítani a makrokozmoszt. Műanyagokat hoz létre, amelyekkel viszont megfertőzi a saját életterét. Meghódítja a mikrokozmoszt is, és egyre inkább hasznosítja az atomenergiát. Az automatizálással megszabadulhat a kevésbé termelékeny, nehéz és sokszor emberhez nem méltó munkától. Megfelelő képzéssel a munkáját alkotótevékenységgé teheti. Megnőttek a követelmények a dolgozók iskolázottságával és képesítésével kapcsolatban, ami a közoktatás jelentős átalakulását vonja maga után. Az életkörülmények javulása, a munkaidő lerövidülése hatalmas lehetőséget nyújt az ember szellemi tevékenysége és sokoldalú kulturális fejlődése irányában. Az elektronika lehetőségeire építve új tudományág, a kibernetika kialakulásának lehetünk tanúi. Ezzel az automatizálás a legmagasabb fokát érheti el. A biotechnológia forradalmasítja az élelmiszeripart.²

Egyre súlyosabbak azonban azok a problémák, amelyeket a közgazdászok „*externáliák*” kifejezéssel jeleznek: az ipari termelés súlyos mellékhatásai a környezetre, a levegő- és vízszennyeződés, a nyersanyagok és az energiahordozók pocsékolása stb. A fejlett ipari

² A tudomány és a technika területén végbemenő forradalmi változások nem kis veszélyt jelentenek a kultúránkra nézve. Erre mutat rá az író művészi érzékenységgel *V. HAVEL*: „Egy televíziós adás alkalmával jöttem rá arra, hogy a tehén nem tehén többé. Az állat géppé vált, „input” (takarmány) és „output” (tej), termelési programmal és valakivel, aki a gépet ellenőrzi és akinek feladata, hogy megfeleljen az egész közgazdaság törekvésének: alacsony „input” és a lehető legnagyobb „output”. A tehén szerepe ugyan nagy marad, de megfizet érte, mert nem tehén többé”...

országok minden évben 6 milliárd tonna szénmonoxidot és -dioxidot bocsátanak a légkörbe a különböző fűtőanyagok égetése következtében. Az ipari és a háztartási hulladékok tárolása szintén egyre növekvő veszélyt jelent úgy az ember, mint az állat- és szerves világ életére nézve.

A piacgazdaság legsúlyosabb gondja, a munkanélküliség is főleg abból adódik, hogy a közgazdaság folytonosan átrendeződik a technika, a technológia és a műszaki fejlődés követelményeinek megfelelően. Az ember nem programozható, nem állítható át egyik pillanatról a másikra, miként a robot. A liberális közgazdaság a munkanélküliség elleni lépéseit mindig alávetette az infláció megfékezésére és a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésre irányuló kísérleteinek.

Érdekes végül megjegyeznünk, hogy az angolszász és a germán gazdasági gondolkodás között megmaradt az a különbség, amit már a 19. században tapasztalhattunk. Amíg az angolszász államokban a liberális, sőt ultraliberális gazdasági gondolkodás és politika még mindig az uralkodó irányzat, a germán államok megalkották a szociáldemokrácia, a neoliberais irányzatok és a keresztény szociális tanítás gazdasági és társadalmi gondolkodásának a szintézisét, a szociális piacgazdaságot.

Közgazdasági elméletek

Vizsgálati módszerek

Minden tudományos tevékenység célja a kutatás területén megmutatkozó jelenségek, azok természete, összefüggései, okainak és törvényszerűségeinek vizsgálata. A közgazdaságtan tárgya az emberi igények kielégítésére irányuló cselekvések tudományos vizsgálata. A cselekvések összefüggései, okai és törvényszerűségei felkutatására, mint minden tudománynak, úgy a közgazdaságtannak is, a dedukció és az indukció módszere áll rendelkezésére.

A **dedukciós módszer** általános elvekből, ítéletekből és feltevésekből (hipotézisek) indul ki, amelyekből a szillogizmus szabályainak megfelelően következtetéseket von le. Erre a célra szolgál az értelmi elvonatkoztatás. A gazdasági valóság sokszor igen bonyolult és nehezen áttekinthető. A valóságban ugyanis a lényeges, a kevésbé lényeges és a mellékes alkotóelemekkel és megjelenési formákkal találkozunk. Mindez gyakran egyszerre jelentkezik.

Az elvonatkoztatás minden tudománynak nélkülözhetetlen eszköze. Nélküle nincs fogalomalkotás, nincs elmélet. Az elvonatkoztatásban mellőzünk minden olyan tulajdonságot, amely csak egy jelenség sajátja. Az észlelt jelenségek sokaságát leegyszerűsítjük, általánosítjuk és ezzel áttekinthetőbbé tesszük. Így járunk el például akkor, amikor elvonatkoztatunk a vezetés, a munka, a tőkejavak, a nyersanyagok és a föld sajátos természetétől, és ezek helyett termelési tényezőkről szólunk. Ilyen elvont világ az általános gazdasági egyensúly elmélete is.

Az elvonatkoztatásnak azonban megvan a maga határa. Nem mehet olyan messzire, hogy a jelenségek lényegéhez tartozó sajátosságoktól is elvonatkoztasson. Az elméletet a valóságnak igazolni kell, különben nincs valóságértéke. Így például több törvényszerűséget véltek levezetni abból az általánosnak tartott feltételezésből, hogy a vállalkozó mindig a haszon maximalizálására törekszik (gazdasági elv). A valóságban a legtöbb vállalkozó nemcsak erre törekszik, hanem ugyanakkor más, ugyancsak jelentős célkitűzések elérésére: egy bizonyos termelési és értékesítési színvonal elérésére és megtartására, a vállalat megfelelő imágójára, a társadalmi tekintély stb. biztosítására.

A közgazdaságtan nem feledkezhet el a valóságról, mivel nem normatív, hanem valóságtudomány. Vizsgálati módszere nemcsak a dedukció, hanem az **indukció** is. Megfigyeli, összegyűjti, statisztikailag feldolgozza, rendszerezi és elméleti vizsgálat tárgyává teszi a gazdálkodással kapcsolatos jelenségeket, hogy aztán a jelenségek között összefüggéseket és törvényszerűségeket fedezzen fel. Ez az empirikus-realisztikus vizsgálati módszer, amely lehetővé teszi az elvonatkoztatás által nyert fogalmak és elméletek kijavítását, kiegészítését a valósággal való szembesítésen keresztül. Az elméletek hathatnak persze az empirikus munkára is a jelenségek megfigyelésében, leírásában és főleg az értékelésükben. A „tisztá” ökonómia sem más, mint elméleti feltevés.

Vannak, akik a gazdaságtant szellemtudománynak tekintik, és az **empirikus-realisztikus vizsgálati módszert** kizárólag a természettudományok területén használható módszernek tartják. Az emberi valóság, amelynek a gazdaság is egy része, a maga teljességében nem azonos az érzékelhetővel. Sokkal gazdagabb és mélyebb, minthogy azt érzékszerveinkkel és mérőeszközeinkkel fölmérhetnénk. Kilép a jelenségek, az adatok, módszerek, tételek és elméletek tér-idejéből. Ki tudná felmérni az emberiség, a jószág, az igazság és a szépség

mélységeit és gazdagságát? Nélkülük viszont ragadozóvá válik a gazdálkodó ember és kétlábúak vadaskertjévé a föld.

A közgazdaságtan nem tisztán szellemtudomány, nem is tisztán tapasztalati, hanem a kettő között foglal helyet. Vizsgálati módszere nem lehet egyoldalúan sem deduktív, sem induktív, hanem a kettő együtt, hogy kölcsönösen kiegészítsék egymást. Ez az összetett vizsgálati módszer felel meg a gazdasági valóságnak, és egyúttal követelménye az elfogulatlan realizmusnak, ami minden józan gondolkodás alapja.

A közgazdaságtan nem elégedhet meg a gazdasági jelenségek, azok összefüggései és törvényszerűségei vizsgálatával. Feleletet kell keresnie arra a kérdésre is, hogy a gazdasági tevékenység önmagában, a gazdálkodó ember és a természet célja, vagyis a szükségletek és az igények kielégítése szempontjából megfelelően gazdaságos, ésszerű és célszerű-e vagy nem. Erre szolgál a **célkritikai vizsgálati módszer**. Amint a világban nemcsak létesítő okok, hanem célok is működnek, úgy a gazdasági életben is, amelyek folyamatai nemcsak az anyagiak, hanem az emberi értelem és akarat függvényei is.

A tisztán kauzális szemlélet a gazdaságban nem lát mást, mint a jelenségek, hatások, okok és okozatok egymásutánját. A közgazdászok nagy része vizsgálódásának a középpontjában az áralakulás és az árelmélet áll, és ennek megértését tekinti a közgazdaságtan legfőbb feladatának. Ezzel szemben a teleologikus szemlélet a gazdaságot az egyetemes emberi kultúra egy részének tekinti, amelyet nem lehet a tisztán kauzalitásra felépített elméletek alapján megérteni. Amint a dedukciós vizsgálati módszert kiegészíti az indukció módszere, úgy a kauzális vizsgálatot is a teleologikus szemlélet, amely a gazdasági tevékenységet a maga természetes céljának rendeli alá, ami nem más, mint az emberi szükségletek és igények kielégítése. Ez persze nem zárja ki az önérdék motivációjának döntő jelentőségét és jogosultságát a gazdasági tevékenységben.

A klasszikus közgazdászok az árkozmoszt mint egészet tekintették és vizsgálták (makroökonómia), nem az egyes háztartások, csoportok és üzemek tevékenységéből indultak ki (mikroökonómia). Az általános összefüggéseket és azok törvényeit kutatták. A gazdasági tevékenység viszont a mikroökonómiai szférában történik. A tisztán makroökonómiai szemlélet azzal a veszéllyel jár, hogy elszakad a valóságtól. Az elméletek inflációja veszedelmesebb lehet, mint a pénzé.

Ez áll a matematikai módszerek (ökonometria) alkalmazására is. Az ökonometria analógiát állít fel a fizikai és gazdasági modell között, sőt sokszor azonosítja a kettőt. A fizikai és gazdasági valóság azonban különbözik egymástól. A fizikai valóságban a kauzalitás a meghatározó erő, amíg a gazdaságban a célszerűség a mozgást meghatározó tényező.

Természetes, hogy a makroökonómiai elemzés is szükséges. Az egyének, a csoportok, a háztartások és az üzemek gazdasági tevékenysége az egész közgazdaság, a piac és árrendszer, a megtakarítások, tőkeképződés és a foglalkoztatás egészének az alkatrésze. A makro- és mikroökonómiai elemzés kiegészíti egymást.

A közgazdasági folyamatok elemzése ma sokszor a **modellek** keretében történik. A modellezésben felhasználjuk a gazdasági jelenségek legfontosabb elemeit úgy mennyiségi, mint minőségi szempontból, amelyek egy adott rendszerben valósulnak meg, és – számolva az időtényezővel is – következtetéseket igyekszünk levonni a sokszor bonyolult jelenségekre nézve. A modell sok tényleges információtól elvonatkoztat, hogy tisztábban megmutatkozzanak a legfontosabb összefüggések.

Mindig figyelembe kell vennünk azokat a feltételeket, amelyekkel a valóságot leegyszerűsítettük. Megtörténhet ugyanis, hogy feltételeztünk valamit, ami téves következtetéshez vezet. Felemeljük például a vonatjegy árát abban a reményben, hogy ezzel csökkentjük a vasutak deficitjét. Ez azonban nem valósul meg, mert kevesebben utaznak a vonaton. Helytelenül feltételeztük azt, hogy az utasok száma majd változatlan marad.

Az emberi gondolkodás és a döntési folyamat modellezésének nincsenek meg az elméleti és gyakorlati előfeltételei. Nem létezik olyan elmélet, amely ne tartalmazna eldöntetlen kérdéseket. Az ember képes egy probléma eldönthetlenségének a felismerésére, és változtatni tud azon a formális nyelven, amellyel állítását kifejezi. Ez a mindennapi élet döntési folyamataiban állandóan megnyilatkozik. Ha azt állítanánk, hogy képesek vagyunk az emberi gondolkodás modellezésére, képessé kellene tennünk számítógépes programunkat arra is, hogy az eldönthetlenségi csomókat felismerje, mert enélkül, ha felmerülnek eldönthetetlen kérdések, olyan végtelen körbe jut, amelyből nem tud kilépni. A számítógépekkel létrehozott modellek ennek a problémának a megoldására képtelenek. Ez gyakorlatban annyit jelent, hogy az emberi gondolkodás modellezése eleve kudarcra van ítélve.

Az elméletek alapfeltevései

A felvilágosodás bölcselei, írói és hívei hittek abban, hogy az ember természete szerint értelmes, jó, szereti az igazságot és a rendet; ami a társadalomban rossz, azt az államhatalom rovasára kell írunk. A természetes rend önmagától megvalósul, ha a közhatalom szabadjára hagyja az embert: „*laissez faire, laissez passer!*” ...

Ennek az optimizmusnak nem volt más alapja, mint a kor liberális szellemisége. Ma már tapasztalatból tudjuk, hogy se nem tévedhetetlen, se nem jó, se nem rossz, hanem mindezen tulajdonságok keveréke az emberi valóság. Semmi garancia nincs arra, hogy gazdasági tevékenységében ésszerűen és célszerűen, jól és igazságosan jár el saját maga és embertársai javára.

Főleg az angolszászoktól származó elméletek kevésbé irreálisak, és ezért ezekkel bővebben kell foglalkoznunk. A klasszikus iskola, a vele rendszerben és módszerben lényegében azonos határhaszon-iskola, matematikai iskola, sőt a neoklasszikus irányzatok is a következőkben vázolt alapfeltevésekből indulnak ki.

„Homo oeconomicus”

A „homo oeconomicus” (a klasszikus iskola ideáltípusa) a saját érdekeit követi, amelyeket ő ismer legjobban, és tevékenységében a gazdasági elvnek megfelelően racionálisan jár el, vagyis a lehető legkisebb áldozat árán a lehető legnagyobb haszonra törekszik. Az önérdekét követve a lehető legjobban szolgálja a közösség javát is. Amikor arra törekszik, hogy a termelési költségek és a haszon között a lehető legjobb arány álljon elő, a termelési költségek és a fogyasztók igényei kielégítése között is a lehető legjobb viszony megteremtésén fáradozik. Az önérdekre épülő gazdasági tevékenység tehát társadalmilag is a legjobb és a legcélszerűbb. A kereslet arra készíti a termelőket, hogy olyan javakat állítsanak elő a keresett mennyiségben és minőségben, amelyekkel a fogyasztók valóban létező igényeit kielégítik. Így aztán nemcsak a termelést, hanem a termelt javak elosztását is a „láthatatlan kéz”, a piac ármechanizmusa irányítja a lehető legjobban.

A „homo oeconomicus” feltevése az emberi természet lényeges tulajdonságától vonatkoztat el, nem fedi a teljes emberi valóságot és így aztán téves következtetésekre jut.

Az ember nemcsak egyén, hanem természete szerint társas lény. Ezernyi szállal fűződik a közösséghez, amelynek létét köszöni, és amelyben fejlődése során eléri testi, lelki és szellemi kiteljesedését. Az ember nemcsak racionális lény, akit tevékenységében csupán az ésszerűség, a gazdasági elv vezet, hanem sok más személyi és társadalmi indítók: az alkotás öröme, képességeinek és tapasztalatainak a hasznosítása, családja és munkatársai jelene és jövője, a tekintély- és becsvágy, a sorsközösség (szolidaritás) tudata stb. Pillanatnyi érdekeit értelmével talán reálisan fel tudja mérni, de hosszabb távon a legtöbb ember a saját érdekét is

csak fogyatékosan ítéli meg az előrelátás korlátozottsága és a jövő bizonytalansága miatt. Még a legkiválóbb közgazdászok is gyakran óriási tévedéseket követtek el gazdasági előjelzéseikben.

A tapasztalat sokszor igazolja, hogy a vállalkozók a pillanatnyilag előnyösnek látszó lehetőségek hatása alatt túlságosan is növelik vállalatuk kapacitását, ami aztán hosszabb távon úgy a saját, mint a közösség kárához, sőt esetleg csődjéhez vezet.

Clark szerint semmi sem tévesebb, mint a „homo oeconomicus” feltevése. A gazdasági elméletnek reális alapokra kell épülnie, azaz a realiztikus lélektanra. Az egyéni érdek mellett az önzetlen indítóokokat, az általános elismerésre és igazságosságra irányuló emberi igényt is számításba kell venni. Véleménye szerint a klasszikusoknak nincs igazuk, amikor az egyéni érdek hajszolásán kívül minden más indítóokot a gazdasági mechanizmust megzavaró tényezőnek tekintenek. A mai kifinomult pszichológiai kísérletek eredményei nyomán legfőljebb a korlátozott racionalitás lehetőségét fogadhatjuk el.

A svéd Tudományos Akadémia 1992-ben Nobel-díjjal tüntette ki a chicagói egyetem professzorát G. S. Beckert a mikroökonómiai elemzés továbbfejlesztéséért. A hivatalos indokolásban áll, hogy „Becker a racionális, optimalizáló magatartást olyan területekre is alkalmazta, amelyekről korábban azt vallották, hogy ott a magatartás alkati, a szokáson alapul és gyakran irracionális”.

Becker szerint az emberi magatartást a legkülönbözőbb területeken (párválasztás, vásár, gyermekvállalás, faji megkülönböztetés, bűnözés stb.) ugyanazok a törvényszerűségek irányítják. A „homo oeconomicus” racionális és a haszon maximalizálására irányuló magatartásával nemcsak a gazdasági cselekvést akarja megmagyarázni, hanem az emberi magatartás teljességét is. Becker a Nobel-díjjal a viselkedéstudomány klasszikusai közé került...

Beckert ellenfelei közül többen nem ok nélkül „intellektuális imperializmussal” vádolták meg a piaci törvények más társadalomtudományi területekre való erőltetése miatt. Az egyéni magatartás különbözőségeit és változásait nem lehet csupán az árak és a jövedelmek különbségei alapján megmagyarázni annak ellenére, hogy az emberi döntéseknek legtöbbször anyagi vonatkozásai is vannak.

A racionális emberi magatartás nem szükségképpen gazdasági jellegű és nem is mindig „racionális”. Az intuíció az embernek olyan sajátos ontológiai képessége, amely által a tárgyak közvetlen kapcsolatában egyetlen aktusban felfogja az igazságot, a dolgok értelmét, amelyre általában csak a jelenségek és összefüggések elemzése után jut el. A megismerés ezen módja nem gazdasági jellegű, de nem is irracionális. Pascal azon állítása, hogy a geometria elvei a szívből és nem az értelemből származnak, azt jelenti, hogy az intuíció alapvető jelentőségű a megismerésben, olyan igazságok felfedezésére is képes, amelyeket sem a tapasztalat, sem az érvelés nem tud megadni.

Téves a klasszikusok azon feltevése is, hogy a kereslet által irányított termelés szükségképpen társadalmilag is a legjobb és a legcélszerűbb.

Először is világos, hogy a kollektív javak iránti kereslet nem mutatkozik meg a piacon. Úgy az egyén, mint a közösség érdeke feltételezi a megfelelő egészséggondozást, a köznevelést, a közérkölcst, a közbiztonságot, közutakat és egy sereg más közszolgáltatást. Az önérdekhajszolás nem jelenti szükségképpen ezeknek a közjavaknak a szolgáltatását, sőt kimondottan ellentétbe kerülhet velük (pl. pornográfia, kábítószer-kereskedelem).

Ami az egyének szükségletei kielégítését illeti, csakis a fizetőképes kereslet jöhet számításba a piacon. A társadalom különböző rétegei között nagy különbségek állnak fenn a jövedelmek tekintetében. Ennek a következménye, hogy egyes rétegek bizonyos szükségletei nem mutatkoznak meg a piacon és nem hatnak a piaci keresletre. A gazdag rétegeknek a kevésbé fontos, sőt fényűzési igényeik is kielégülnek, amíg a szegények életszükségletei kielégületlenek maradnak.

A tapasztalat igazolja, hogy a fogyasztók többsége csak hiányosan tudja megítélni a felkínált termékek minőségét. Sokszor kénytelen vásárolni a szükséglete sürgőssége miatt. Csak a saját érdeküket hajszoló termelők sokszor alacsony minőségű terméket állítanak elő, hogy csökkentsék a termelési költségüket, és arra törekednek, hogy a terméket minél drágábban adják el, és ezzel növeljék a hasznot a fogyasztók és a társadalom kárára.

A tapasztalat azt is igazolja, hogy a termelők sokszor részleges vagy teljes monopóliumra töreksenek, csökkentik a piacra kerülő termékmennyiséget, vagyis a kínálatot, hogy ezzel emeljék az árat. Főleg az életszükségleti javak esetében ez kimondottan ellenkezik a közjóval. A javak optimális elosztása a piac keretei között sohasem valósul meg. Mivel a szabadpiac jellemzője az ösztönös törekvés a haszon maximalizálására, a tőke koncentrációjára, a monopóliumra és az oligopóliumra, a piac maga is védelemre szorul.

Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a „*homo oeconomicus*” feltevése mint módszertani segédeszköz, értelmi elvonatkoztatás minden nem tisztán gazdasági indoktól, szolgáltatást tehet a közgazdaságtannak a gazdasági cselekvés lényegébe való behatolásra. Amikor azonban a gazdasági tevékenységre vonatkozó gyakorlati következtetésekről van szó, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a gazdálkodó ember nem elméleti fikció, hanem húsból és vérből, lélekből és szellemiségből álló valóság.

Közben azt is el kell ismernünk, hogy a sokszor életre-halálra menő harcot folytató üzleti életben, a pénzspekuláció és a kábítószeres világában a „*homo oeconomicus*” nem is áll távol a valóságtól. Főleg *Milton Friedman* evolúciós érveket is használt annak igazolására, hogy a teljes racionalitás és a haszonmaximalizálás olyan feltevés, amely tendenciájában legalábbis hosszú távon valószínű, és amelynek elfogadása szerinte nélkülözhetetlen a közgazdaságtanban.

Szabadság és egyenjogúság

A társadalom, amelynek keretei között az önértékét szolgáló ember a hasonló beállítottságú vetélytársaival együtt gazdálkodik, szabad, mentes minden kötöttségtől és a polgári egyenjogúság alapján áll. A gazdasági folyamatban érvényesülő erők szabad játékból áll elő a rend, a lehető legnagyobb jólét és a társadalmi harmónia.

A liberalizmus hatására az egyes államok valóban egymás után szüntették meg a gazdálkodást szabályozó szervezeteket, a középkorból származó céheket és a merkantilizmus kereskedelmi előírásait. A mezőgazdaságot felszabadították a hűbéri terhek alól. Úgy a munkaadóknak, mint a munkásoknak megtiltották a szabadversenyt korlátozó csoportosulásokat.

A szervezkedési tilalom Franciaországban már 1791-ben, Angliában pedig 1800-ban lépett életbe. A külkereskedelem szabaddá tétele sokáig váratott magára, mivel az egyes államok gazdasága protekcionizmusra volt beállítva. A behozatali vámot először Angliában szüntették meg 1849-ben (kivéve a fényűzési javak és a dohány behozatalát). Az angol példát csak Hollandia követte 1862-ben. A többi állam megmaradt kisebb-nagyobb mértékben a protekcionizmus útján.

A liberalizmus társadalmi és gazdasági rendszere a 19. századi hatvanas éveiben érte el a delelőjét, de még a 20. század első negyedében is döntő befolyást gyakorolt.

A szabadság és az egyenjogúság feltevése a liberalizmus alaptévedése. Ez a feltevés azon a felfogáson alapul, hogy a feudalizmus kötöttségei alól felszabadult ember a valóságban is szabaddá vált. A valóságban csak az szabad, aki rendelkezik a szabadságjogai gyakorlásához szükséges anyagi, fizikai és szellemi előfeltételekkel.

Az anyagiak hiánya, a betegség és a tudatlanság inkább akadályozza az embert gazdasági tevékenységében, mint a cérendszer vagy a merkantilizmus előírásai. Jogilag szabad ugyan, hogy elfogadja vagy nem a felkínált munkalehetőséget, de ha két kezén kívül semmije nincs,

vagy ha a betegség akadályozza a munkavállalásban, a munkanélküliség esetén szabadon éhen halhat. A képzetlen ember éppoly kevésbé szabad, mint az anyagilag nincstelen. A megfelelő műveltség és szakképzés hiánya megakadályozza abban, hogy szabadon élhessen a lehetőségekkel.

A polgárjogok kodifikálásának a korszaka és a munkaszerződés szabadsága a társadalom széles rétegei számára a valóságban nem szabadságot, hanem újabb szolgátságot hozott. A szabadság nevében a nyomorgó családok a gyárakba küldhették gyermekeiket, akiket a munkaadók – ugyancsak a szabadság nevében – napi 15-17 órás munkára a munkapadok mellé állíthattak (*E. Buret: La misère des classes laborieuses en Angleterre et en France, 1841*).

A társadalmi és gazdasági fejlődés a 19. század végére a tőkejavak tulajdonosai számára is magával hozta az elkerülhetetlenné vált kötöttséget, a munkaadók és munkavállalók szervezeteit, a kollektív szerződések, a szociális törvényhozás és a monopóliumok különböző formáit. A tökéletes szabadverseny a mai gazdasági élet valóságában csak ritkán érvényesül.

Mindezek ellenére ez a feltételezés is a közgazdaságtan számára hasznos lehet a gazdasági folyamatok elemzésénél. A társadalmi valóság a szabadság és a kötöttség keveréke. Az egyik vagy a másik tényező a különböző helyzetekben kisebb vagy nagyobb fokban érvényesül. Amikor a kötöttség kisebb, az inkább uralkodó szabad forma elemzése hasznos a valóság megismeréséhez. De akkor is, amikor a szabadság és a kötöttség szintéziseként egy új társadalmi és gazdasági rendszer áll elő (pl. a szociális piacgazdaság), az érvényesülő hatóerők megértéséhez hasznos és szükséges lehet az eredeti hatóerők elemzése.

A sztatikus állapot

Az emberiség történelmének egyik állandóan visszatérő problémája a mozgás és a változás léte vagy nemléte. Tapasztalataink szerint az élet legtöbb területén a változás nyilvánvalónak látszik. Számos esetben azonban a hétköznapi tapasztalat örök törvényeket, örök körforgást és az időtlenség bizonyos formáit sugallja.

Ch. Darwin (1809–1882) munkája nyomán nyert polgárjogot a biológiai világ változatlanóságát tagadó, a paleontológia által is feltárt és egyéb változást is sejtető tények értelmezésére szóló elmélet. Amíg a túlélésért folytatott küzdelem és a kiválasztódás tényei fontos szerepet játszottak a biológiai elméletek kialakításában, addig ezek nem gyakoroltak semmi lényegesnek mondható hatást a közgazdasági elméletek kialakulására. Az evolúciós gondolkodás igénye csak jóval később tudatosult a közgazdaságtanban. A klasszikus közgazdasági gondolkodás alapvetően sztatikus, változatlan világra épült.

Az a feltevés, hogy a gazdaság állapota sztatikus, annyit jelent, hogy a termelési tényezők, a kínálat és a kereslet, sőt maga az ár is kész adottságok. Ennek következtében a kiadások és a bevételek fedik egymást; a teljes foglalkoztatottság, a zárt gazdasági körforgás és a gazdasági egyensúly állapota áll fenn. A különböző tényezők kölcsönhatásuknál fogva olyan állapot felé vezetnek, amelyben további változásra nincs semmi ok. Ez a gazdasági folyamatok magyarázatának az alapját képezte a legújabb időkig. A kínálat és a kereslet törvényszerűsége, a természetes ár fogalma valamint a költségtörvény a gazdasági egyensúly feltételezésére épül. A második Gossen-féle törvény sem más, mint annak megállapítása, hogy a fogyasztó az igényei kielégítésében egyensúlyra törekszik.

A közgazdaságot egy hatalmas newtoni rendszerhez hasonlították. Feltételezték, hogy a rendszernek egyetlen egyensúlyi megoldása van, amelyet az erőforrások eloszlása, a földrajzi adottságok, a népesség, a fogyasztók preferenciái és a technikai lehetőségek határoznak meg. E feltételezés szerint a közgazdaságban előálló zavarokat, időleges átrendeződéseket gyorsan megszüntetik az általuk kiváltott ellenhatások. Ha a műszaki lehetőségek is adottak, a

közgazdasáznak elméletileg képesnek kell lenni arra, hogy előre jelezze a gazdasági változások útját. Ez nem egyéb, mint a termékek árát és mennyiségét meghatározó matematikai egyenletek megoldása, amellyel leírja a közgazdaság alakulását.

A sztatikus állapot feltételezése téves. A gazdasági valóságot állandó változás, mozgás, fejlődés, pangás, fellendülés és hanyatlás jellemzi.

A közgazdaság bonyolult, de nem determinisztikus, se nem mechanikus, hanem dinamikus folyton változó rendszer, amelynek jellemzője az egyensúlytalanság. A legjobb esetben is csak viszonylagos egyensúlyról lehet szó.

A közgazdaságtan kezdeti időszakában a sztatikai vizsgálati módszer állt az előtérben. Ennek magyarázata a 18. század bölcséleti beállítottsága, a felvilágosodás és a természettudományos gondolkodás, valamint az adatgyűjtés hiányossága. A múlt század végén egyre erősebben megmutatkozó társadalmi és gazdasági feszültségek a közgazdászokat a gazdasági dinamika vizsgálatára kényszerítették.

Vessük tehát el a sztatika feltevését és kizárólag az egymás után következő változások elemzésére szenteljük a figyelmünket? A gazdasági valóság tanulmányozása feltételezi úgy a sztatika, mint a dinamika megismerését. A mozgás csak akkor érthető meg, ha ismerjük azt, ami mozog. Minden mozgás valaminek az átmenetét jelenti az egyik állapotból a másikba. Korunk evolúciós modelljeinek újítása éppen az, hogy dinamikus és differenciális elemeket vezetnek be a közgazdaságtanba.

A népesedési törvény

Nagy hatással volt főleg az ár, a munkabér és általában a jövedelemelosztás elméletére az ún. népesedési törvény, ami szerint a népesség szaporodásának állandó tendenciája, hogy nagyobb fokban növekedjék, mint a létfenntartáshoz szükséges javak növekedése.

A kor szellemének megfelelően T. R. Malthus (1766–1834) ezt matematikai megfogalmazásban is kifejezte. A népesség szaporodása szerinte a mértani haladvány arányában történik (1,2,4,8,16 stb.), amíg a létfenntartási javak növekedése a számtani haladvány arányában megy végbe (1,2,3,4,5 stb.). Ennek az oka a föld csökkenő termelékenységé. Minden huszonöt esztendőben megkétszereződik a népesség létszáma. A túlságos népszaporodást megbosszulja a természet maga. „*Vice and misery*”, fertőző betegségek, nélkülözések, gyilkosságok, háborúk stb. visszaszorítják a népesség számát a rendelkezésre álló létfenntartási lehetőségek színvonalára. Így áll elő az egyensúlyi állapot.

Malthus gondolatait világosan kifejezik a következő sorok:

„*Aki képtelen arra, hogy a saját munkája révén gondoskodjon magáról és akit a családja sem tud eltartani, annak a világban, ahol már minden hely foglalt, semmi joga sincs az létfenntartásra. Főlöské a földön. A természet nagy asztalán nincs számára teríték. A természet kényszeríti arra, hogy tűnjön el.*” (An Essay on the Principle of Population, 1798).

Tanulmánya először névtelenül jelent meg és nagy meglepetést keltett. A második kiadásban, amely 1803-ban már a saját neve alatt vált ismertté, kissé enyhíti népesedési törvénye természettudományos determinizmusát. Hangsúlyozza az erkölcsi tényezők jelentőségét is a születések szabályozásában, de ellenzi a szegények támogatását célzó törvényhozást, mert ezzel a népszaporodás ütemét nem lassítják, sőt csak növelik.

Malthus főleg Argentínában, Ausztráliában és Észak-Amerikában szerzett tapasztalataira alapozta a népesedési törvényt. A még nem művelt területek bőségesen álltak rendelkezésre és ezért feltételezte, hogy a népesség minden huszonöt évben megduplázódhat. A művelés alá vehető területek terméshozama növekedésének lehetőségét azonban sokkal alacsonyabbra becsülte. Később, hogy igazolja feltevése helyességét, felállította a föld csökkenő termelékenysége törvényét, ami szerint a föld megmunkálása bizonyos fokán a munkabefektetés kisebb terméseredményhez vezet, mint előzőleg.

A technikai lehetőségeket változatlanoknak tekintette. Számításon kívül hagyta, hogy a növényzet és ezzel együtt a létfenntartási javak szaporítási lehetősége nagyobb, mint az emberé. A gazdaságilag fejlett államokban a mezőgazdaság túltermelése jelent súlyos gazdasági problémát. Miközben a mezőgazdaságban dolgozók aránya az aktív lakosság vonatkozásában a minimálisra csökken, a mezőgazdaság és az állattenyésztés termelékenysége a biológia-kutatás, a termelési módszerek és a gépesítés hatására állandóan növekszik.

F. A. Hayek (1899–1992) véleménye *Malthus* népesedési törvényéről: „Az a modern gondolat, hogy a népességnövekedés világszerte elszegényedéssel fenyeget, egyszerűen tévedés.” Szerinte ennek a tévedésnek nagyrészt a malthusiánus népességgelmélet leegyszerűsítése az oka. Ez az elmélet a maga korában többé-kevésbé ésszerű megközelítése volt a problémának, a modern körülmények között azonban irrelevánssá vált.

Malthus feltételezte, hogy az emberi munkaerő homogén termelési tényező. Ez a feltételezés a megváltozott körülmények között nem felel meg a valóságnak. A munkaerő nem homogén, hanem nagyon is sokszínű és szakosodott. A munka ténylegesen nem csökkenő, hanem növekvő megtérülést hoz. Ami a népességet illeti, sűrűbb népesség lehetővé teszi olyan technikák és technológiák alkalmazását, amelyek egy gyéren foglalt területen használhatatlanok.

A népességnövekedés a további differenciálódás során lehetővé teszi a további népességnövekedést. A népességnövekedés öngyorsító szerepet is betölthet, és előfeltétele úgy az anyagi, mint a szellemi civilizáció további fejlődésének. A szakosodás új lehetőségei alkotják a föld erőforrásai sikeresebb kihasználásának az alapját. *Hayek* szerint a széles körben elterjedt aggodalom, hogy a népességnövekedés általános elszegényedéshez és katasztrófához vezet, a statisztikai számítások félreértésének tulajdonítható.

Mindez nem zárja ki azt, hogy a föld gazdaságilag elmaradott részein, ahol a születési arányszámok magasak, miközben az egészségügy javulása révén az átlagos életkor emelkedik, feszültség áll fenn a népesség szaporodása és a rendelkezésre álló létfenntartási javak között. Ennek ellenére az élelmiszerrel való ellátottság ma korántsem minősül az emberiség legaggasztóbb problémájának.

F. *Oppenheimer* (1864–1943) kimutatta, hogy a föld 200 milliárd ember megélhetéséhez elegendő fehérjét és szénhidrátot tudna termelni. Ha feltételezzük is, hogy számításába hiba csúszott be vagy pedig túlságosan optimista, akkor is azt kellene mondanunk, hogy a világ mezőgazdasága és az élelmiszeripar mai fejlettségi fokán a világ népessége többszörösét is el tudja látni a létfenntartási javakkal. Földünkön most 5,4 milliárd ember él, az előrejelzések szerint 2100-ban 10 milliárd.

Miért hát a tömeges éhség és az éhhalál földünk egyes részein?

Az ésszerű és célszerű gazdálkodás, amely az életszükségletek kielégítésének az alapfeltétele, az egyes népek mentalitásából és klimatológiai adottságaiból folyó nehézségekbe ütközik. A fűtőanyag a harmadik világban főleg a fa. Az erdőirtás eredménye a talaj eróziója és a termőföld romlása. Mindehhez hozzájárul a lakosság városokba való áramlása. A népesség szaporodását felülmúlja a járműveké. A legfőbb ok talán az államok politikai berendezkedése, a törzsi ellentétek, a korrupció és a demokrácia hiánya.

Mindennek nem sok köze van *Malthus* népesedési törvényéhez. A fegyverkezésre és a háborúkra költött összegek kis hányada is elég volna a fejlődésben elmaradt országok és népek gazdasági és kulturális felemelésére.

Afrika és Ázsia népeinek erkölcsi érzéke tiltakozik minden mesterséges születésszabályozás ellen. Pár évvel ezelőtt egy afrikai ország malthusianista vezetője a túlnépesedés veszélyére figyelmeztette az összegyűlt tömeget: „A születési arányszámunk olyan magas, hogy huszonöt év múlva az országunk lakossága megkétszereződik.” Kitérő ujjongás fojtotta bele a szót...

Malthus tanulmányát feleletnek szánta *W. Godwin* (*Enquiry concerning political justice and its influence on moral and happies*, 1792) és *B. Cornet* (*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1793) írására. Véleményük szerint a néprétegek siralmas helyzete a társadalom igazságtalan berendezkedésének a következménye. A rendelkezésre álló javak és gazdasági lehetőségek megfelelő felhasználásával még nagyobb létszámú népességnek is biztosíthatunk jólétet a földön.

Malthus szerint a népesség sanyarú sorsának semmi köze a társadalom berendezkedéséhez, döntő tényező a népesedési törvény. A további társadalmi és gazdasági fejlődés *Godwin* és *Carnet* felfogását igazolta. *Malthus* tévedett. Általánosan érvényes népesedési törvény nem létezik. Ennek ellenére az első feledésbe merültek. Malthus világhírű ember lett. Elgondolásai bizonyos liberális körökben még mindig élnék.

A csökkenő hozadék

A **klasszikus közgazdaságtan** egyik alapfeltevése szerint a vállalkozói nyereség a gazdaság fejlődésével csökkenő irányzatot mutat. A századforduló óta előtérbe került **neoklasszikus elmélet** is a csökkenő hozadék fogalmára épül. A gazdasági események a közgazdaságban negatív visszacsatolást is kiváltanak, amelyek végül is az árak és a vállalatok piaci részesedése előre kiszámítható egyensúlyi állapotához vezetnek.

Így például a hetvenes évek magas olajárai ösztönözték az energiával való takarékoskosságot, és ugyanakkor a nyersolaj termelésének növelését, ami aztán előre kiszámíthatóvá tette a nyolcvanas évek elejére az olajárak csökkenését. Az adott körülmények között előállt a lehető legjobb egyensúlyi állapot, ami az erőforrások leghatékonyabb kihasználását és elosztását jelenti.

A közgazdaság erőforrás-igényes ágazataiban (mezőgazdaság, bányászat, tömegárutermelés) a csökkenő hozadék törvényszerűsége hatással van. A közgazdaság tudásigényes ágazataiban (gyógyszerek, gépkocsik, repülőgépek, híradástechnika, számítógépek stb.) tervezésében és gyártásában inkább a növekvő hozadék törvényszerűsége érvényesül, ami aztán nemcsak egyetlen, hanem több egyensúlyi állapotot is lehetővé tesz. A mai csúcstechnológiára épülő közgazdaságban a növekvő hozadék elmélete szolgáltatja a megfelelő tudományos alapot.

A klasszikus elméletek valóságértékét már *K. Marx* (1818–1883) is kétségbevonta, amikor hangsúlyozta, hogy kora közgazdászai nem szentelnek elég figyelmet a társadalmi hatóerőknek. Főleg a liberális közgazdászok soraiban ma is ugyanezt tapasztalhatjuk. Nagy figyelmet szentelnek a tudományos kutatás módszertani és technikai tökéletesítésének, de keveset törődnek azzal, hogy a gazdasági elméletek alapfeltevéseit felújítsák. Ennek következménye, hogy az úgynevezett tiszta elmélet elveszti valóságértékét és légüres térben mozog.

Az elvont fogalmak, a matematikailag tökéletesített görbék és modellek világa megbűvölheti a logikai összefüggések és egészek csodálóit. A közgazdaságtan azonban nem szűkítheti le látókörét a piaci ármechanizmus tanulmányozására. A gazdasági folyamatokat is csak a társadalom sokoldalúsága szemszögében lehet megérteni. Az egész társadalom céljára törekvő egyetemesség a közgazdaságtannak is nélkülözhetetlen sajátja.

Értékelméletek

Az értékelés a javak előállításával és megszerzésével járó áldozat és haszon mérlegelésén alapul. Az értékelméletek az értékelési folyamat megmagyarázására irányuló kísérletek.

A közgazdászok egy része semmi komoly figyelmet nem tulajdonít az értékelés folyamatának. Szerintük a közgazdaság alapvető problémája az áralakulás, aminek

megértéséhez nincs szükség értékelméletre. A valóság közben az, hogy ezek a közgazdászok is az árelmélettel kapcsolatban értékfogalmakat használnak. Ez érthető, hiszen az ár a piaci felek gazdasági megfontolásainak az eredménye. Ezek pedig, bárhog is nevezzük, végeredményben értékítéletek.

Az érték fogalma bölcséletileg azonos a jóval, ami vagy létérték vagy pedig erkölcsi érték. Gazdasági értéke egy jószágnak csak akkor van, ha alkalmas az emberi igények kielégítésére, és vele szemben a valóságban is kereslet áll fenn. A gazdasági érték az a jelentőség, amit a javaknak az igények kielégítésével kapcsolatban tulajdonítunk.

Az értékelés mindig összemérés, összehasonlítás a javak hasznossága és a megszerzésükhöz szükséges áldozat között. Az értékelés összefügg a társadalmi és gazdasági viszonyok hatása alatt változó igények telítettségével, beépül az emberek érzelmi és értelmi világába olyannyira, hogy az érték pontos számbeli kifejezése nem is lehetséges.

Az **osztrák iskola**, amely az érték fogalmát a múlt század végétől kezdve először tette vizsgálat tárgyává, a következő megkülönböztetésekre jutott:

A **tárgyi (objektív) használati érték** azon alapul, hogy bizonyos javak a maguk sajátos természete révén alkalmasak bizonyos igények kielégítésére, függetlenül attól, hogy fennáll-e vagy nem velük kapcsolatban a kereslet. A tárgyi használati érték tehát létérték, amely magában a jószágban rejlik.

Az **alanyi használati érték** az első valóban gazdasági érték. Ahhoz ugyanis, hogy a javak létértéke az igénykielégítési folyamattal kapcsolatban is értékessé váljék, szükséges az is, hogy velük szemben az igény tudatosuljon és kifejezést nyerjen abban az ítéletben, hogy a javak megszerzése kívánatos vagy szükséges, megéri az áldozatot. Amint az igények telítettsége, úgy a javak alanyi használati értéke is állandó változásoknak van kitéve.

Az **alanyi csereérték** az a jelentőség, amit a gazdálkodó a saját érdekének megfelelően a javaknak tulajdonít, és aminek alapján hajlandó a csereforgalomban való részvételre.

A **csereforgalomban** részt vevő felek (eladók és vevők) alanyi használati és alanyi csereértékelési összhangjaként áll elő az az érték, amely a tisztán alanyi elemeket levette tárgyi jelleget kap, a **tárgyi csereérték, az ár**.

A különböző értékfogalmak szemléltetésére szolgál a következő példa. Tegyük fel, hogy egy könyv tíz évvel ezelőtt 100 forintba került. Ma már csak antikváriumban kapható és az ára 800 forint. Lehet, hogy a könyv nekem még mindig megér 800 forintot is. A könyv tárgyi csereértéke változott, de számomra az alanyi használati értéke maradt a régi. Váratlanul nehéz helyzetbe jutok. A helyzetemben beállt változás következtében nem változott ugyan számomra a könyv alanyi használati értéke, de megváltozott az alanyi csereértéke, mert 800 forinttal egy nagyobb telítettségű igényemet elégíthetem ki. Az alanyi csereérték függ az igényeim telítettségi fokától és a jelenlegi gazdasági helyzetemtől.

Az értékelméletek előfutára *Arisztotelész*, aki már tisztában volt azzal, hogy a javakat nemcsak hasznosságuk, hanem a csere szempontjából is értékeljük. Ezzel eljutott a használati érték és a csereérték fogalmához.

A középkori egyházi írók először a csereértéket próbálták megmagyarázni. Ez inkább magára vonta a figyelmüket, mint a használati érték. A gazdálkodás ugyanis nem annyira az egyéni, mint a társadalmi vonatkozásaiban állt érdeklődésük előterében. Az értékelésben általános ítélkezést láttak, amely az egyéni szempontokon túl mintegy tárgyiasítva fejezi ki a javak hasznosságát.

Főleg az erkölcsi megfontolás vezette őket az **igazságos ár** (*justum pretium*) meghatározásánál. A javak előállításához szükséges munka és a felmerült egyéb költségek (*labores et expensae*) voltak azok az elemek, amelyekre a javak csereértékét visszavezették. Szerintük a csere csak akkor igazságos, ha egyenlő értékek cserélődnek ki. Ebben az esetben nem keletkezhet jogtalan nyereség.

A középkori egyházi írók nyomán haladt tovább az újkorban is az értékelmélet az erkölcsi szempontoktól való elvonatkoztatással, és különböző tárgyi és alanyi értékelméletekben jutott kifejezésre. A javak előállításához szükséges munka és egyéb költségek mellett egyre nagyobb figyelmet szenteltek a kínálat és a kereslet viszonyának is, és az értéket mindjobban azonosították az árral.

A tárgyi értékelméletek a termelés és a kínálat oldalára helyezték a fősúlyt. A javak értékét elsősorban magukban a javakban keresték, miután azok tárgyi adottságaiból, az előállításukhoz szükséges munkából és az egyéb költségekből indultak ki. Ezzel szemben az alanyi értékelméletek a kereslet és a fogyasztás oldaláról közelítik meg a kérdést. Kiindulásuk az alanyi értékelés, az a jelentőség, amellyel a termék egy személy igénykielégítése szempontjából rendelkezik.

Tárgyi értékelméletek

Adam Smith nem szentelt különösebb figyelmet a használati értéknek. Véleménye szerint a használati érték előfeltétele ugyan a javak értékének, de az érték maga a csereértékre épül.

A gazdasági fejlődés kezdeti fokán álló társadalomban, amelyben a föld magántulajdona még ismeretlen, tőkeképződésre sem kerül még sor, és az embereknek csupán munkára van szükségük a szükségleteik kielégítésére, a javak értéke azonos az előállításukhoz szükséges munkamennyiséggel. Ha pl. egy bivaly elejtése négyszer annyi erőfeszítésbe kerül, mint egy disznóé, négy disznó ellenében kerül sor a cserére. Ez a munkaértékelmélet magva.

A gazdaságilag már fejlett társadalomban, amely magántulajdonra épül, a jószág értéke azonos az előállításához szükséges költségekkel: földjáradék, tőkekamat, munkabér stb. (termelési költségek). A termelési költségek alkotják a jószág természetes értékét, amely körül ingadozik a piaci érték (természetes ár, piaci ár).

David Ricardo kísérletet tett arra, hogy az értékelméletből a munkán kívül minden más tényezőt kikapcsoljon, vagyis hogy minden költségtényezőt a munkára vezessen vissza. Számára nem az a kérdés, hogy mi az oka vagy forrása a cserének, hanem hogy mi a csere mértéke. Szerinte a csere egyetlen mértéke a javak előállításába befektetett munkamennyiség. Ricardo nem azt állítja, hogy például egy mázsa búza értéke azonos a termeléséhez szükséges munkamennyiséggel, hanem azt, hogy egy mázsa búza és például egy bizonyos mennyiségű szén cseréje a termelésükhöz szükséges munkamennyiségnek megfelelően történik.

A munkamennyiség meghatározásánál nemcsak a közvetlenül befektetett munkát kell figyelembe venni; a termék előállításába befektetett munkamennyiség magába foglalja a nyersanyag termelésétől kezdve minden más munkát is, amibe a termék előállítása került. A jószág előállításánál felhasznált tőke javak szintén a munka termékei. A különböző munkamennyiségek átruházódnak a végtermékbe. Ez érvényes a gazdasági fejlődés kezdeti fokán álló társadalomra, és a már fejlettre is. Fegyver nélkül, bármily primitív legyen is, nem lehet elejteni a vadat. A fegyver készítésébe fektetett munka szintén meghatározó tényezője az elejtett vad értékének. Ricardo szerint ez az elmélet csak a tetszés szerint újra előállítható javakra vonatkozik. A ritkasági javak, például a műértékek csereértéke a műkedvelők anyagi helyzetétől függ.

Ricardo tanítványai igyekeztek arra, hogy megőrizték mesterük tanítását, de ugyanakkor arra is, hogy az elméletével kapcsolatos nehézségeket is megoldják. Ricardo gondolatmenetét folytatva felhalmozott vagy megjegecesedett munkáról szólnak, amely a termékben fekvő tőkeérték munka egyenértéke.

Az amerikai közgazdász *H. Ch. Carey* (1793–1879) a termelési költség-elméletet úgy vélte megmenthetőnek, hogy az előállítási költségek helyébe az újratermelési költségeket állította, amelyek a javak értékét meghatározzák. Ha egy új találmány felhasználásával ugyanazon javakat kevesebb munkával állítják elő, a már előzőleg termelt javak értékét is az

újonnan termelt javak értéke határozza meg. A technikai fejlődés tehát, amennyiben a termelés egyéb tényezőiben nem áll be változás, a javak állandó értékcsökkenését idézi elő.

A felhalmozott vagy megjegecesedett munka fogalma polgárjogot nyert a közgazdaságtanban, és nagy szerepet játszott a szocialista közgazdászok gondolkodásában is. *K. J. Rodbertus* (1805–1875) szerint a termelési folyamatban az emberi munkán kívül nincs semmi más, ami valódi áldozat vagy igazi költség lenne. Végeredményben minden termelési eszközt és nyersanyagot az emberi munka állítja elő és teszi használhatóvá. Minden olyan csere, amelyben a munkán kívül mást is meg kell fizetni, kizsákmányolás (*Zur Beleuchtung der sozial Frage*, 1875).

K. Marx abból a megfontolásból indult ki, hogy a csereforgalomba kerülő javaknak kell hogy valami közös vonásuk legyen, aminek alapján az összehasonlítás megtörténhet és az értékviszony megállapítható. Ez a közös vonás nem található meg a javak természetes tulajdonságaiban. A csere éppen azért történik, mert különböző tulajdonságokkal rendelkeznek. A közös vonás csak abban áll, hogy a javak mind munkatermékek. Értéküket és az egymáshoz való értékviszonyukat tehát a bennük tárgyasult munka határozza meg.

A munkaérték mérője a társadalmilag szükséges átlagos munkamennyiség időben kifejezett egysége, vagyis a társadalmilag szükséges átlagos munkaidő. A gazdasági tevékenység társadalmi jellegű. Nem az egyéni igénykielégítés céljából kifejtett egyéni erőfeszítés, hanem az a munkamennyiség szabályozza a javak értékét, amely egy termelési ágban átlagos termelési feltételek között a technikai fejlettség foka szükségessé tesz. Ha a termék értékét a termelő egyéni munkaráfordítása határozná meg, ugyanazon termék értéke más és más lenne. Marx szerint a javak értékét meghatározó munkamennyiségnek pontos mértékét találhatjuk meg a termék előállítására társadalmilag szükséges munkamennyiségben, amelyet bizonyos időegységben, például órában fejezünk ki.

A munkaidő egysége alatt a termelt termékmennyiség, vagyis a munka termelékenysége változik, vele együtt a társadalmilag szükséges munkaidő is, és ezzel együtt a termék ára is. A fizikai és a szellemi munka különbségét *Marx* úgy véli feloldani, hogy a minőségi különbséget mennyiségire vezeti vissza. A szakképzettséget kívánó szellemi munka hatványozott vagy megsokszorozott fizikai munka.

Erre a munkaérték-elméletre építi *Marx* a kapitalizmus bírálatát és rendszerének sarkkövét, az értéktöbblet elméletét, amelynek alapgondolatát már *John Stuart Mill*-nél is megtaláljuk (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*, 1859).

Első tekintetre a munkaérték-elmélet a valósággal megegyezni látszik. Az a termék, amelyben több munka nyugszik, értékesebbnek tűnik, mint a másik, amelyet kevesebb munkával állítottak elő. Nem nehéz azonban belátni, hogy ez az elmélet egyoldalúságban szenved, és tévedéseket tartalmaz.

Csak arra kell gondolnunk, hogy ha egy drága anyagból és egy olcsóbból ugyanannyi munkával készítünk egy tárgyat (például egy kupát aranyból, ezüstből vagy fából), egyenlő lesz-e az értéke. A termék értékalkotó tényezője nemcsak a munka.

Ha el is fogadnánk a munkaérték-elméletet, még mindig megmaradna a kérdés, hogy honnan van a munkának gazdasági értéke. Az az érték ugyanis, amit minden külső viszonytól függetlenül önmagában hordoz, létérték, gazdasági tényezővé válható lehetőség, de még nem gazdasági érték. Gazdasági értékékké akkor válik, amikor bekapcsolódik az igénykielégítési folyamatba, az emberi igények kielégítését szolgáló javak előállításába.

A munkaérték-elméletnek már a kiindulópontja is téves. A javaknak nem azért van értékük, mert munka fekszik bennük, hanem azért szentelnek munkát és más áldozatot az előállításukra, mert az igények kielégítésére nézve hasznosak. A szénnek nem azért van értéke, mert munkába került a kibányászása, hanem azért bányásszák ki, mert értéke van, vagyis hasznos.

A tárgyi értékelméleteknek általában az a fogyatékosága, hogy a termelt javaknak az igénykielégítéssel való kapcsolatát nem veszik eléggé figyelembe. Ezért aztán az érték gazdasági szempontból legfontosabb fogalmát, a használati értéket nem tudják elfogadhatóan megmagyarázni.

A használati értéket egyedül a javak tárgyi hasznosságából nem lehet levezetni. A kenyér tárgyilag hasznosabb, mint az arany, az utóbbi mégis értékesebb. A víznek magas a használati értéke, amíg értékének pénzben való kifejezése (az ár) alacsony. A gyémánt használati értéke alacsony, de az ára magas. Ezt a jelenséget *Adam Smith* és követői az érték paradoxonának nevezték, amibe mindig beleütköztek, amikor a javak értékét csupán azok tárgyi hasznosságából akarták levezetni. Marx is súlyosan tévedett, amikor azt állította, hogy az áruk csereforgalmában a csereérték a használati értéktől független.

A csereforgalomba kerülő javaknak valóban kell, hogy valami közös vonásuk legyen. A csere ugyanis bizonyos értékegyenlőség alapján megy végbe. Tévedés azonban azt hinni, hogy a közös tulajdonság csak abban található, hogy a javak munkatermékek. A közös vonás megmutatkozik abban is, hogy különböző természetük ellenére a társadalom igényei kielégítésére alkalmasak, vagyis hasznosak.

Az ember azért dolgozik, hogy élhessen. A munkája eredményét is annyiban becsüli, amennyiben lehetővé teszi számára szükségletei kielégítését. A javak a hasznosság szempontjából különböznek ugyan egymástól, de a munkával kapcsolatban is ez a helyzet. Ha erre az a válasz, hogy a javak értékelésénél a társadalmilag szükséges átlagos munkaidőt kell figyelembe vennünk, ez semmiképpen sem jogosít fel minket arra, hogy az érték meghatározásánál a hasznosságot mellőzzük.

Még ha elfogadnánk is, hogy a munkaérték-elmélet a gazdasági fejlődés kezdeti fokán álló társadalomban megfelelt a valóságnak, ahogy azt *Adam Smith* tanította, a gazdaságilag fejlett társadalmakban lehetetlen a javak értékét csupán a munkára visszavezetni. Lehetetlen mennyiségekben vagy időben meghatározni azt a munkát, ami egy termékben fekszik. A mérhető tényezőkön kívül még sok más is (tudományos kutatás, tervezés, vezetés, technikai szakképzettség, munkaerkölcs stb.) működik közre a javak előállításában.

Ez az elmélet csak azon javak értékelésére ad magyarázatot, amelyek előállítása költségbe kerül. A ritkasági javakat *Ricardo* nem vette figyelembe, mert értékük nem a munkára épül. De ide tartoznak a monopolizált javak is. Ha elfogadnánk az értékelméleteket, lehetetlenné válna a csere, mert az csak akkor valósul meg, amikor a felek a cserében előnyt látnak.

A munkaérték-elméletnek ma már alig van követője. A tárgyi értékelméletek azonban még tovább élnek a közgazdaságtanban a termelési és újratermelési költség formájában. A közgazdászok általában elfogadják azt, hogy a használati javak értékét és a piaci összefüggéseket, mint a termelési költségre visszaható tényezőket, figyelembe kell venni a fogyasztási javak pénzben kifejezett értéke, vagyis az ár megállapításánál.

A termelési költség nem választható el az eladott mennyiségtől, az utóbbi pedig nagyban függ a termék használati értékétől, a piaci összefüggésektől és az ártól. A termelési és újratermelési költség elmélete csak a tetszés szerint szaporítható javakra vonatkozik. A javak értéke azonban ebben az esetben sem alakul mindig a termelési költségnek megfelelően. Gyakran alatta, máskor fölötte áll.

E. B. Condillac (1715–1780) értékről szóló fejtegetése ugyanabban az évben jelent meg, mint *Adam Smith* alapvető munkája. Különös, hogy kora közgazdászai semmi figyelmet sem szenteltek a következő fontos megállapításának: „*Une chose n'a pas de valeur parce qu'elle coûte mais elle coûte parce qu'elle a une valeur.*” „Egy dolognak nem azért van értéke, mert valamibe kerül, hanem azért kerül valamibe, mert értéke van.” (*Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*. Amsterdam, 1776)

Alanyi értékelméletek

A közgazdászok közül sokan azt hitték, hogy a munkaérték-elmélet és a termelési költségelmélet *A. Smith* és *Ricardo* tekintélye miatt a múlt század végéig ellentmondás nélkül uralkodott a közgazdaságtanban. Ezzel szemben már *Malthus* észrevette, hogy, habár a termelési költségek lényeges hatással vannak a javak értékére, ez csak a javak kínálatára vonatkozik, és az értéket úgy a kínálat, mint a kereslet szempontjából kell vizsgálni. *Ricardo* is tudta azt, hogy elmélete csak a tetszés szerint szaporítható javakra alkalmazható. Az összes javak értékelésére irányuló elmélet iránti törekvés mindig megmutatkozott.

Az **osztrák és a matematikai iskola** szerint az érték lélektani fogalom és az értékelés egyéni folyamat. Egy terméknek csak akkor van értéke, amikor az emberben fellépő igény szempontjából jelentőséget nyer. A gazdasági érték egy meghatározott személy meghatározott igényének a viszonyát fejezi ki egy meghatározott jószággal szemben, amely természeténél fogva alkalmas az igény kielégítésére. Mivel az igények a személyi, társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyoknak megfelelően létükben és telítettségükben változásoknak vannak kitéve, a javak értéke sem állandó, hanem változó.

Az alanyi értékelméletek nagy jelentőséget tulajdonítottak *H. H. Gossen* igénykielégítési törvényeinek.

Gossen ugyanazon termék több egységének folyamatos élvezésére nézve a csökkenő haszonélvezet törvényét állította fel, amit *F. Wieser* (1851–1926) *Gossen* első törvényének nevezett: **Az igény telítettsége a kielégítési folyamat során fokozatosan csökken.** Először az igény legsürgősebb foka elégül ki, azután a kevésbé sürgős fokai, amíg végre a teljes kielégülés állapota áll elő, ami után a további törekvés nem kielégülést, hanem ellenszenvet, sőt fájdalmat vált ki. Így például az első korty víz a szomjúságot enyhíti; a víz további élvezete mindig jobban megközelíti a kielégülés állapotát olyannyira, hogy végül is a víz további fogyasztása terhes lenne.

Gossen második törvénye a **határértékek kiegyenlítődését** jelenti. Világosan látta, hogy a különböző természetű és telítettségű igények nem egymástól elszigetelten, hanem egymás mellett, sőt sokszor egyidőben lépnek fel. Az értékelésük is szervesen összefügg. Ez annyit jelent, hogy a javak értékelésénél az igényeink egészére is tekintettel kell lennünk. Nem elégedhetünk tehát meg az egymástól elszigetelten álló igények és a velük kapcsolatos értékelés vizsgálatával.

Gossen második törvénye az igények ésszerű kielégítését célozza, ami szerint az ember a kielégülés maximumát akkor éri el, amikor minden igényét ugyanazon telítettségi fokon éri el. Az értelmes ember nem fogja keresetét teljes egészében a szórakozásra költeni, hanem felállítja igényei fontossági sorrendjét, és a keresetét úgy osztja be, hogy az igényei fontosságának megfelelően mindenre jusson, vagyis hogy a határértékek (határhasznok) kiegyenlítődése következzen be. *K. Menger*, az osztrák iskola megalapítója táblázatot is állított fel *Gossen* első és második törvénye ábrázolására (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Wien, 1871).

A közgazdászok egy része kételkedik abban, hogy a különböző igényeinket olyan pontosan meg tudnánk határozni fokozataikban, hogy kielégítésük színvonalának az egyenlőségét meg tudnánk tartani. Ez azonban, ha nem is tökéletesen, kell hogy lehető legyen, különben a tudatos gazdasági tevékenység lehetőségét vonnánk kétségbe. A tisztánlátáshoz szükséges, hogy különbséget tegyünk a különböző természetű javak között: fogyasztási javak és termelési javak; oszthatatlan és osztható javak, amelyek minden egyes része külön is alkalmas az igénykielégítésre; olyan termékek, amelyek csak egy meghatározott igény kielégítésére alkalmasak és olyanok, amelyek több igényt is kielégíthetnek.

Ami a **fogyasztási javak** értékét illeti, amennyiben egy meghatározott jószág áll egy meghatározott igénnyel szemben, a jószág értékét az a haszon határozza meg, amit a jószág az igény kielégítése által nyújt. A jószág értéke nem marad mindig ugyanaz. Az értékét ugyanis a tudatosult és konkrétan érzett igény kielégülésével járó haszon határozza meg, az igény telítettsége pedig a kielégülési folyamatban fokozatosan csökken. A jószág különböző egységei vonatkozásában megállapítható a rangsor az igény telítettségének megfelelően.

Mi határozza meg a jószág különböző egységeinek értékét? Az alanyi értékelmélet szerint a meghatározó az az érték, amit elveszítene az ember, ha egy egységet fel kellene áldoznia. Ha ésszerűen jár el az ember, azt az értéket áldozza fel, amely a legkisebb értékű, vagyis az igénykielégítési rangsorban az utolsó helyen áll. Az utolsó egység értéke, a határérték határozza meg a jószág különböző egységeinek értékét. Ez a készletek értékelésének az alaptörvénye.

A közgazdaságtanban nagy szerepet játszó **határérték** és **határhaszon** fogalmát *Gossen* törvényeiből vezetik le. Az elnevezés maga nem tőle, hanem *F. Wiesertől* származik (*Über der Ursprung und Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes*. Wien, 1884). Ha a jószág minden egyes értékét az utolsó egység értéke határozza meg, mekkora az összes egység, vagyis a jószág értéke? Ha a jószág egységeit egymástól függetlenül tekintjük, minden egyes egységnek megvan a maga értéke. Ha azonban az egységek egymás közt felcserélhetők, és amennyiben sem mennyiségileg, sem minőségileg nincs semmi különbség, lehetetlen, hogy a különböző egységeknek más és más értéke legyen.

A határérték és a határhaszon fogalma alapján az egyéni, alanyi értékelés áll. Ezért aztán ugyanazon termék értéke különböző személyek számára más és más lehet. Függsz ugyanis a személy igényeinek telítettségétől, az általa felállított kielégítési sorrendtől és a kielégítéshez szükséges anyagi lehetőségeitől. Egy gazdag földműves számára, akinek például a búzából nagy készlet áll rendelkezésére, a búza határértéke kisebb, mint egy szegény számára, akinek csak pár zsák búzája van. A csereforgalomban a helyzet sokkal bonyolultabb. Annak ugyanis, akinek a jószága vagy annak egy egysége elveszett, lehetősége van arra, hogy az elveszett helyébe másikat vegyen magának. Amit tehát elvesztett, nem az elveszett jószág határértékének felel meg, hanem azon javak határértékének, amelyeket a károsult kénytelen csereforgalomba bocsátani, hogy megszerezhesse az elveszett jószágot.

Már *Gossen* is látta, hogy a határérték kiegyenlítődéseinek előfeltétele a javak oszthatóságán és különböző célokra való használhatóságán kívül az is, hogy az értéküket egy közös értékmérővel fejezhessük ki. Ennek lehetőségét a pénz használata adja meg. A határértéknek a különböző igényekre vonatkozó kiegyenlítődése azt jelenti, hogy az egyes igények kielégítésére költött utolsó pénzegység egyenlő kielégítést nyújt az összes igényekkel kapcsolatban, vagyis hogy minden egyes igény kielégítésével kapcsolatban elért határérték (határhaszon) pénzértéke egyenlő. Ezen a megállapításon alapul a matematikai iskola alaptétele is, ami szerint a gazdálkodás mindig az elért haszon és az áldozat összemérése.

Főleg a matematikai iskola fektetett nagy súlyt az igénykielégítés szerves összefüggéseinek vizsgálatára. Határhaszon- és élvezeti görbéket szerkesztettek és bevezették az alanyi értékelméletbe az összérték-függvény fogalmát. Az összérték-függvény lényege az, hogy az egyes javakból fogyasztott mennyiség és annak értéke nemcsak a szóban forgó jószággal kapcsolatos igény telítettségi és kielégítési folyamatától függ, hanem függvénye az egyén gazdasági helyzetének megfelelően a többi javakból fogyasztott mennyiségnek is.

W. S. Jevons, aki az osztrák iskolától függetlenül jutott el a határérték-elmülethez, a határértéket olyan differenciálhányadosként határozta meg, amely az értéknövedék és a jószágmennyiség növekedése közötti viszonyt fejezi ki. Az összérték szerinte az egyes értéknövedékek integrálja. Az összérték fogalma nagy jelentőségűvé vált az alanyi értékelmélet számára. Visszatartotta az elmélet követőit attól a túlzástól, hogy az igénykielégítés folyamatát csupán a határérték-határhaszon szempontjából vizsgálják. A

gazdálkodó ugyanis végeredményben az összérték növelésére törekszik, és a határérték alapján való értékelés is ennek az eszköze.

A **termelési javak** értékelésével kapcsolatban az alanyi értékelméletek a tárgyi értékelméletek ellenkezőjét tanítják. A tárgyi értékelméletek szerint a termelési javak a magukban felhalmozott értéket adják át a végső terméknek. A tárgyi értékelméletek tehát a termelési javak értékének meghatározásánál a termelő álláspontjára helyezkednek. Az a törekvésük, hogy meghatározzák a termelési javak alapján a költségtényezők nagyságát. Kiindulópontjuk tehát a termelés.

Ezzel szemben az alanyi értékelméletek azt tanítják, hogy a termelési javak értéke a közreműködésükkel előállított termékek értékének a függvénye. A termékek értéküket tehát nem a termelési javaktól kapják, hanem fordítva: a termelési javak értéke a termék értékéből levezetett érték. Minél messzebb áll a termelés folyamatában egy termelési tényező a végső terméktől, annál kisebb az értéke. Az eszközértéket a cél határozza meg. A termelési javak lényegüknek megfelelően eszközök a termékek előállítására. Értéküket tehát a végső cél, vagyis a termék határozza meg.

Bizonyos termelési javak különböző természetű és értékű termékek előállítására is alkalmasak. Melyik termék határozza meg ebben az esetben a termelési javak értékét? A határtermék, vagyis az, amelynek a termelési eszközzel való előállítása még éppen gazdaságos.

Tegyük fel például, hogy valaki egy meghatározott mennyiségű vassal rendelkezik. Elhatározza, hogy a vas egyharmadát kalapácsgyártásra használja, a másik harmadából harapófogókat készít, a maradékot pedig szögek gyártására használja fel. Az alanyi értékelméletnek megfelelően a kalapács értékét nyolcra, a harapófogóét hatra, a szögeket pedig négyre becsüli. Ha a vas egyharmada elvész, az értékrendje szerint a szögek gyártásáról mond le. Érték-vesztése négy. Ez az érték határozza meg a többi mennyiség értékét is. Hasonló a helyzet akkor is, amikor egy termelési eszköz más eszközökkel való kombinációban is felhasználható. Itt is a legkevésbé értékes kombinációban előállított termék értéke határozza meg a termelési eszköz értékét még akkor is, amikor a termelési eszköz használatára a legértékesebb kombinációban került sor.

Az alanyi értékelméletek a fogyasztó oldaláról ítélik meg a termelési javak értékét. A termék értéke ugyanis a fogyasztó értékelésén alapul. Mivel a termelő tapasztalata alapján úgy látja, hogy a fogyasztók bizonyos terméknek értéket tulajdonítanak, azért áll neki a termelésnek. Az érték meghatározásánál tehát az alanyi értékelméletek nem a kínálatból, hanem a keresletből indulnak ki. Minden vállalkozónak elsőrendű érdeke a keresletkutatás, a marketing. Csakis így tudja eldönteni, hogy mit, hol és milyen mennyiségben termeljen. Ez a különböző szolgáltatások „termelésére” is érvényes.

A termék előállításában rendszerint nemcsak egy tényező működik közre, hanem a termék több egymást kiegészítő tényező együttes eredménye. Hogy a termelési értékét megállapíthassuk, tudnunk kell, hogy az egyes tényezőknek az eredmény mely részét tulajdonítsuk. Ez a **gazdasági beszámítás** kérdése, a hozadéknak az egyes termelési tényezők közti felosztása.

A közgazdászok jelentős része már a kérdés alapgondolatát is elveti, mivel ezt a felosztást lehetetlennek tartja. Sokak szerint, ha például egy termék előállításában két tényező működött közre, a kérdés feltevése olyannyira értelmetlen, mintha azt kérdeznénk, hogy az olló két karja közül melyik vágta szét a papírt.

Az osztrák iskola követői a gazdasági beszámítást lehetségesnek tartották. Az ellenvetésekkel szemben hivatkoztak arra, hogy nem fizikai, hanem értékbeszámításról van szó. Védekezésük azonban nem volt szerencsés. Ha ugyanis fizikailag nem tudjuk megkülönböztetni, hogy a termelés eredményéből mi tulajdonítható az egyik vagy a másik tényezőnek, az értékre nézve sem tudjuk ezt megtenni.

A termelési folyamatban különbséget kell tennünk a termelést megtervező, az ahhoz szükséges anyagi és emberi erőket megszervező és a kitűzött célra irányító tényező között. Az eszköz jellegű tényezők önmaguktól nem képesek gazdasági érték előállítására. Gazdasági értéket azzal kapnak, hogy a vezető és irányító tényező közreműködésével bekapcsolódnak a társadalom igénykielégítési folyamatába, a szolgáltatások rendszerébe, a gazdasági rendbe. A termelés az összes termelési tényezők együttes hatásának az eredménye.

A gazdasági beszámítás kérdését a termelő tapasztalati úton oldja meg. Ennek eszköze a kísérletezés, vagyis a kérdésnek tapasztalat alapján való vizsgálata, hogy egy termelési tényezőnek a hozzáadása mit jelent a terméseredményre nézve, hogy például egy meghatározott mennyiségű műtrágya felhasználása mennyiben növeli a terméseredményt és kifizetődő-e, vagy nem. Az ésszerű és célszerű gazdálkodás feltételezi a különböző termelési tényezők hatásának ismeretét a terméseredményre.

Ami a termelési költségek és az érték viszonyát illeti, először is látnunk kell, hogy az alanyi értékelméletek az érték fogalmán alanyi használati vagy pedig alanyi csereértéket értenek. A tárgyi értékelméletek értékfogalma a tárgyi használati vagy a tárgyi csereértéket foglalja magába. Sok zavarra vezet az is, hogy a közgazdászok gyakran más és más tartalmat tulajdonítanak a termelési költség fogalmának. Az alanyi értékelméletek követői a költségeket inkább lélektani jelenségnek tekintik: fáradtság, áldozat, a fogyasztástól való tartózkodás stb., amíg a tárgyi értékelméletek hívei a költségeket fizikai, technikai, általában mérhető mennyiségeknek tartják, így például az óraidőben mérhető munkamennyiség.

Egyesek a termelési költség és az érték viszonyát azonosítják a kínálat és a kereslet viszonyával. Így például *A. Marshall*, aki az alanyi és a tárgyi értékelméletet próbálta megegyeztetni. Rámutatott arra, hogy a kínálat és a kereslet az áralakulásban egyenrangú tényező. A kettő között nincs szó okozati vagy alárendeltségi, hanem csak mellérendeltségi viszonyról. Véleménye szerint rövid távon a kereslet, hosszú távon pedig a kínálat határozza meg az árat. Értelmetlen azon vitatkozni, hogy a termelési költség vagy pedig az elérhető haszon határozza-e meg az értéket. A gazdálkodás lényeges eleme, hogy a kettőt igyekezzünk kiegyenlíteni, hogy a haszon megérje az áldozatot. A gazdasági tevékenységnek alapvető törvénye, hogy az áraknak fedezni kell a költségeket.

További munkássága során *Marshall* a kínálatot a termelési költséggel, a keresletet pedig a határhaszonnal azonosította. Végeredményben arra a véleményre jutott, hogy úgy *Ricardónak* (kínálat = költség), mint az alanyi értékelméletnek (kereslet = határhaszon) igaza van, ha eltekintünk bizonyos egyoldalúságoktól. Ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy a kínálat nem azonos a termelési költséggel és a kereslet sem a határhaszonnal. A termelési költség a termelt mennyiség függvénye, a termelt mennyiség pedig függ a várható kereslettől. A határhaszon sem azonos a kereslettel, hanem az igény telítettségi és kielégülési fokának az eredménye.

Az alanyi értékelméletek javára kell írunk, hogy elsőnek hívták fel a figyelmet az emberi szükségletek és igények nagy jelentőségére a gazdasági életben. Ugyancsak elsőnek állították fel az érték, mint a javak gazdasági jelentőségéről alkotott ítélet és az ár, mint tárgyi, piaci jelenség közti különbséget. A határérték és határhaszon fogalmát is az alanyi értékelmélet követői vezették be a közgazdaságtanba. Ez az elmélet a gazdálkodás gyökeréig hatolt, amikor megmutatta, hogy a javak értékelésének kell irányítani az ember gazdasági döntéseit.

A régi, csupán csereértékkel foglalkozó elméletekből ez hiányzott. Az állt ugyanis a gondolkodás előterében, hogy mi határozza meg a javak egymás közti cseréjének arányát. A tárgyi értékelmélet nem érték-, hanem árelmélet. Ugyancsak fontos szempontra mutatott rá az alanyi értékelmélet, amikor hangsúlyozta, hogy az igénykielégítés ésszerű és célszerű irányítása feltételezi a kielégítés határainak a megállapítását a rendelkezésre álló javak és lehetőségek alapján.

Az alanyi értékelméletek nagy fogyatékosága az, hogy túlságosan is egyéni és alanyi jellegűek. A közgazdaság jelenségei és folyamatai vizsgálatában az elszigetelten álló egyén magatartásából indulnak ki. Ez önmagában még nem volna helytelen, hiszen a társadalmi és gazdasági adottságok az egyéneken keresztül érvényesülnek. Határozottan téves azonban, hogy kevés figyelmet szentelnek a közgazdaság tárgyi adottságainak és társadalmi jellegének. Elhanyagolják az egyéni értékelést nagyban befolyásoló tényezőket, mint a társadalmi környezet, erkölcs, szokás, divat, reklám stb.

A gazdasági élet valóságában nem elszigetelten élő egyénekről van szó, hanem közösségben élő személyekről. A termelők és a fogyasztók nem remetéik, nem is függetlenek egymástól; gazdasági tevékenységük társadalmi keretek között folyik. Ha az önérdék motiválja is a cselekvésüket, az optimális eredmény elérésére állandóan alkalmazkodniuk kell egymáshoz, a társadalmi viszonyok függőségi hálózata kötöttségeit is vállalniuk kell. Tevékenységük szerves része a társadalmi összmunának, amelynek célja az egész társadalom igényeinek kielégítése.

Az egyéni magatartás elemzése révén arra kapunk feleletet, hogy szabadverseny esetén miként jár el racionálisan a gazdálkodó eladó és vevő egyén a saját elvárásainak megfelelően, mennyit kínál, mennyit vásárol. A gazdasági összefüggéseket azonban tisztán az egyén igénykielégítési törvényszerűségeire visszavezetni nem lehet. Az alanyi értékelméletek tanítása nem annyira gazdasági, mint pszichológiai, ahogy azt *Wieser* maga is kifejezte. Vizsgálatuk tárgya nem a társadalom igénykielégítési folyamata, hanem az egyéni igénykielégítés lélektana.

Nemcsak a klasszikus iskola gazdálkodója, hanem az alanyi értékelméletek fogyasztója is „homo oeconomicus”, aki a saját érdekét szolgálja, számításaiban nem téved, mert tökéletes áruismerettel rendelkezik, az eladók és a reklám nem tévesztik meg stb. Az igényeik maximális kielégítésére törekvő egyének *Gossen* törvényének megfelelően járnak el, így aztán a közgazdaság optimális állapota áll elő...

Habár az alanyi értékelméletek képviselői ezt kifejezetten nem állították, főleg a matematikai iskola példái úgy tüntetik fel az értékelés kérdését, mintha az igények telítettsége és a kielégülés foka, s így maga az érték és a haszon mérhető volna. Ezeket a tényezőket mérni nem lehet.

A termelési javak értékelésénél az alanyi értékelméletek elhanyagolták azt az ugyancsak fontos szempontot, hogy a termelési tényező minősége is befolyásolja annak értékét. A többet termő föld kétségkívül értékesebb, mint az ugyanolyan nagyságú, de kevésbé termő. Ugyanezt mondhatjuk a többi termelési javakról is.

Ami a gazdasági beszámítást illeti, a piacgazdaságban a termelő a piacra dolgozik. Számításaiban a termék értéke mint eladási ár szerepel. Az egyes termelési tényezők eredményességét is abból a szempontból ítéli meg, hogy mennyire emelik vállalkozása jövedelmezőségét. Az alanyi értékelméletek nem domborítják ki világosan azt a különbséget, ami a gazdasági beszámítás kérdésében az egyéni gazdaság és a közgazdaság között fennáll.

Végeredményben az alanyi értékelméletek nem adnak megfelelő választ arra, hogy miért van egy jószágnak csereértéke. Csak egy tényezőt jelölnek meg arra nézve, hogy egy jószágnak, amelynek már csereértéke van, bizonyos fokú értéke van az igénykielégítéssel kapcsolatban. A csereérték általános meghatározói a társadalom keretében működő erők, amelyeken belül különböző hatótényezők léteznek, köztük az alanyi értékítéletek is.

Az áralakulás

Az igények kielégítésére szolgáló termékek csereértéke az árban jut kifejezésre. Mivel a gazdasági tevékenység nem fizikai szabályossággal lejátszódó folyamat, nemcsak az egész gazdasági élet, hanem az ár is hullámzásoknak van kitéve, ami az értékelés változásain

alapul. A cserében a termék ellenértékét rendszerint pénzben kapjuk meg. Minden terméknek megvan az ára, azaz minden terméket a piaci ára szerint értékelünk még akkor is, amikor nem kerül eladásra. A termelés eredménye az ár útján kerül elosztásra az árrendszer, az árak kölcsönös kapcsolatai által.

Az ár lényeges hatást gyakorol úgy a termelésre, mint a fogyasztásra. A vásárlóképességen kívül az árak szabják meg a fogyasztás mennyiségét és minőségét. Az áralakulástól függ a vállalatok és a különböző termelési egységek léte vagy nemléte. Ha az árak nem fedik még a termelési költségeket sem, a vállalat tönkremegy, ha pedig még hasznot is biztosítanak, lehetővé teszik a termelés folytatását és kibővítését.

A gazdasági tevékenység társadalmi keretek között történik, az ár is ebben a keretben tölti be a szerepét. Az a meghatározás, amely szerint az ár egy jószág vagy szolgáltatás pénzben kifejezett értéke, önmagában még nem elég. Az ár maga is társadalmi jellegű. Az egymással kölcsönös cserekapcsolatban álló háztartások és az egész társadalom gazdasági viszonyainak a kifejezése. Az ár társadalmi jelenség abban az értelemben is, hogy az eladók és a vevők értékítéleteire épül és mindenki számára, aki a csereforgalomban részt vesz, érvényes.

A munkamegosztásra épülő társadalomban a különböző önmagukban elégtelen háztartások a közösségileg rendezett igénykielégítésre törekszenek. Ebben az igénykielégítési rendben az áron kívül több más intézmény és közösségi rendszabály is szerepet játszik. Így például a piaci szabályzat, a piaci felek esetleges megegyezései, hatósági rendelkezések, a csereforgalmat gátló vagy elősegítő intézmények. A társadalomban meglévő gazdasági lehetőségek az árban mutatkoznak meg. A termelési tényezők, a termékek és a szolgáltatások árából úgy a termelő, mint a fogyasztó le tudja mérni, hogy melyek a jelenlegi gazdasági lehetőségei. Az ár új gazdasági lehetőségeket is megmutathat azzal, hogy az árak kölcsönös kapcsolatát is megismerteti.

Azt szokták mondani, hogy a klasszikus iskola legerősebb oldala az árelmélet. Ezen iskola minden irányzata megegyezik abban, hogy az áralakulás a közgazdaság legfontosabb kérdése. G. Cassel (1866–1945), a neoklasszikus irányzat egyik legjelentősebb képviselője szerint az árképzés kérdése képezi a közgazdaságtan lényegét. Cassel az értékelméletet teljesen mellőzte és az árelméletet állította kutatása középpontjába. Miként a klasszikusok, ő is az áralakulás okait kereste. Az árelmélet számára is merőben kauzális, a finalitást mellőzi.

A klasszikusoknál az érték mint csereérték állt az előtérben. Az érték és az ár megkülönböztetésére kevés figyelmet szenteltek. *J. St. Mill* fel is róttá *Ricardónak*, hogy a kettőt gyakran felcserélte, de maga Mill is, amikor arra gondolt, sokszor értékről szólt. Ezen nem is csodálkozhatunk, mivel a klasszikus elmélet ugyanazon elv alapján vélte az árat megmagyarázni, mint az értéket. A klasszikusok szerint mindkettőt a költségtörvény szabályozza. Ez áll a termékek legnagyobb részére, a tetszés szerint szaporítható javak tömegére. Hamarosan észrevették azonban, hogy az árak folytonosan ingadoznak, és ezért szükséges az is, hogy a kínálat és a kereslet viszonyára is tekintettel legyünk. Arra a kérdésre keresték tehát a feleletet, hogy mi a viszony az árakat szabályozó költségtörvény és a kínálat-kereslet törvénye között.

A kérdés megoldása nem látszott nehéznek, miután különbséget tettek a természetes ár és a piaci ár között. Véleményük szerint a természetes ár meghatározója a termék előállításába befektetett vagy pedig a termék vásárlása által megtakarított munkamennyiség. Később a klasszikus iskola követői más értékmeghatározó tényezőket is bevontak a természetes ár meghatározásába (föld és tőke), ami aztán a termelési és újratermelési költségek elméletéhez vezetett. A piaci ár alakulására nem találtak elfogadható magyarázatot, mivel azok a tényezők, amelyek befolyásolják, alanyi jellegűek és így tudományosan ellenőrizhetetlen változásoknak vannak kitéve.

A piaci ár megértéséhez elegendőnek tartották a kínálat és a kereslet viszonyára való hivatkozást. Különbben a természetes ár és a piaci ár között törvényszerű kapcsolatot véltek

felfedezni. Szerintük a piaci ár állandóan a természetes ár körül ingadozik, sőt állandó tendenciája az, hogy azzal megegyezzen. Ez a klasszikusok ún. *értéktörvénye*.

Végeredményben tehát a költségtörvény érvényesül a termékek többségére vonatkozólag, amelyek mennyiségileg szaporíthatók és úgy a termelésükben, mint az értékesítésükben korlátlanul érvényesülhet a szabadverseny. A ritkasági javak és a monopolisztikus termékek nem esnek a költségtörvény alá.

Az osztrák iskola az áralakulás alanyi tényezőinek szenteli a figyelmét. Kiindulópontját a piaci felek értékítéletei képezik: az eladók részéről az alanyi csereérték, a vevők részéről pedig az alanyi használati érték. Arra a kérdésre, hogy az alanyi értékítéletek tömegéből miként keletkezik az ár, az alanyi értékelmélet a **határpárok** törvényében találja meg a feleletet.

Az ár az eladók és a vevők oldalán két fél értékítéletétől függ. Az ár nem lehet alacsonyabb, mint az utolsó, egy meghatározott árért még eladni kész határeladó értékelése, különben áruja kiesik a piacról. Ennél sokkal magasabb se lehet, mert különben az eladásból már kiszorult újabb eladó lép be a piacra. Ezzel aztán növekszik a kínálat, ami ismét leszorítja az árat, vagy pedig az áru egy része eladatlan marad. A határpárok törvénye szerint az ár alsó határát a határeladó és az első, a cseréből éppen kiesett eladó, az ár felső határát pedig a határvevő és az első, a vételből éppen kiesett fél értékelése határozza meg.

F. Wieser a határpárok törvénye helyett **határrétegek** törvényéről szól. Hivatkozik arra, hogy a piacon nemcsak egyének, hanem egész csoportok kölcsönös hatásáról van szó az ár kialakulásánál úgy az eladók, mint a vevők oldalán. Ezzel a kiegészítéssel az elmélet sokat nyert a valóságértékében. A piaci folyamatokban, amennyiben úgy az eladók, mint a vevők oldalán tökéletes a szabadverseny, az egyes személyek értékelése csak kevésbé hat, és valóban a határrétegek magatartása a döntő.

Wieser egészítette ki az elméletet azzal is, hogy az eladók oldalán végeredményben leginkább a termelési költségek befolyásolják az árat, amíg a vevőknél az alanyi használati érték és a fizetőképesség a döntő tényező. Főleg az angol *Hobson* mutatott rá arra, hogy a határpárok között az árnak mozgási lehetőségei vannak, amelyeknek megfelelően a csereforgalomban részt vevők ügyessége, piaci tapasztalata, hatalmi helyzete stb. az egyes felek és csoportok előnyére befolyásolhatja az ár alakulását.

A klasszikus elmélet megvilágította az áralakulás folyamatát a kínálat vonatkozásában, de a kereslet tekintetében beható elemzést nem adott. Az osztrák iskola munkája nyomán vált világossá, hogy a kereslet forrása az emberek igénye, és azon személyes elhatározás, hogy bizonyos árut bizonyos áron hajlandók megvásárolni. Ebben a megvilágításban két tényező domborodik ki: az emberi igény és a fizetőképesség, amelyek kölcsönösen hatnak az áralakulásra. Maga az ár úgy tárgyi, mint alanyi tényezők eredménye. Tárgyi tényezők a kínálat oldalán a termelési költségek, a kereslet részéről a fizetőképesség. Alanyi tényezők a kínálat oldalán a jövedelmezőségi megfontolások, a kereslet részéről pedig az igények és azok telítettsége.

A klasszikus iskola és az osztrák iskola is az árelméletben a szabadverseny feltételezéséből indul ki. A javak előállítása és forgalombahozatala a szabadverseny szellemében történik és korlátozott azon javak köre, amelyekre a szabadverseny elve nem érvényes. A klasszikusok kora a szabadverseny előretörésének az időszaka volt.

A **szabadverseny a gazdasági liberalizmus vezéreszménye**, amely először mint politikai eszmény fejlődött ki. Azt hitték, hogy a szabadság fogalma elegendő annak tartalmi meghatározására, és csak később jöttek rá arra, hogy a szabadverseny érvényesülésének a gazdasági életben súlyos előfeltételei vannak.

A szabadverseny feltételezi először is a magántulajdont és az azzal való rendelkezési jogot. Enélkül a szabad csereforgalom, a liberális gazdasági rendszer alapja, elképzelhetetlen. Ezenfelül a szabadverseny feltételezi a tökéletes piacot. Ez annyit jelent, hogy az összes felek

ismerik a piac helyzetét az árakkal együtt, amelyek ellenében kerül sor a kínálatra és a keresletre; az eladók és a vevők teljesen szabadok a döntéseikben; sem a kínálat, sem a kereslet oldalán nincs szó előzetes megegyezésről; az eladók és a vevők létszáma olyan nagy, hogy az egyesek hatása az áralakulásra elhanyagolható; a piac homogén, azaz az adásvételre kerülő javak mennyiségei kölcsönösen helyettesíthetők. Szó lehet természetesen minőségi különbségekről, de ebben az esetben minden egyes minőség külön piacot alkot, amelyen a minőség sajátos ára alakul ki (így például a gabona esetében).

A részvénytőzsdét tökéletes piacnak szokták nevezni. A régiségek adásvétele tökéletlen piac. A munkapiacot sokáig tökéletes piacnak tartották. A szociális törvényhozás és a munkásszervezetek hatására vált „tökéletlenné”.

Ami a piaci formákat illeti, különbséget teszünk a szabadpiac, a monopolisztikus piac, a monopolisztikus szabadpiac és a kötött piac között.

A szabadpiac

Szabadpiacnak azt a piaci formát nevezzük, amelyen a szabadverseny túlsúlyban van.

Egy termék iránti keresleten azt a mennyiséget értjük, amelyet a vevők egy meghatározott áron és időben hajlandók megvásárolni. Egy meghatározott árhoz kapcsolódik egy meghatározott termékre vonatkozó keresett mennyiség. Az általános tapasztalat szerint egy termék iránti kereslet az ár csökkenése esetén növekszik, fordított a helyzet, ha az ár emelkedik.

A koordináta-rendszerben, amelyben a függőleges tengely (y) az árakat, a vízszintes tengely (x) pedig az árumennyiséget jelzi, a keresleti görbe csaknem minden termék esetében balról jobbra süllyed. Ha az ár csökken, új vevők jelennek meg a piacon. Olyanok, akik addig például a narancs fogyasztását fényűzésnek tartották, vagy pedig a jövedelmük nem volt elég a vásárlásra. Az igényük talán létezett már előzőleg is, de nem voltak fizetőképeseek.

A kereslet bizonyos javak esetében csak rövid időre érvényes. Így például az esernyő iránti kereslet nagyobb esős tavaszon vagy őszön, mint száraz nyáron. A kereslet mennyiségi növekedése vagy csökkenése az ár változásának megfelelően nem azonos minden termék esetében.

Ha az árváltozást a kereslet nagyfokú mennyiségi változása követi, a kereslet rugalmas. Ha azonban csak csekély változást idéz elő, rugalmatlan. Az életszükségleti javak, például a kenyér iránti kereslet általában rugalmatlan, amíg a fényűzési javak kereslete rugalmas. A legtöbb ázsiai országban a legszükségesebb élelmiszer a rizs (rugalmatlan), amíg a kenyér fényűzésnek számít (rugalmas).

A kínálat meghatározása hasonló a keresletéhez. **Egy termék kínálatán azt a mennyiséget értjük, amelyet az eladók egy meghatározott áron és időben hajlandók eladni.** Az általános tapasztalat ebben az esetben is azt mutatja, hogy minél magasabbak az árak, annál nagyobb a kínálat és fordítva. Ennek megfelelően a kínálati görbe balról jobbra emelkedik.

Minden termelő és eladó arra törekszik, hogy a termék hozama felülmúlja a költségeket, vagyis hogy hasznot érjen el. Minél magasabbak az árak, annál nagyobb ennek a lehetősége a kínálat mennyiségi növelése által. A kereslethez hasonlóan beszélhetünk rugalmas és rugalmatlan kínálatról is annak megfelelően, hogy az árban beállott változás nagy, vagy csak jelentéktelen hatással van a kínálatra.

Egyensúlyi árnak azt nevezzük, amely a kereslet és a kínálat mennyiségi megegyezéséből áll elő. A piaci ár szabadverseny esetén az egyensúlyi ár körül ingadozik. Az áralakulásban két egymással ellentétes erő hat: az eladók kölcsönös versenye, amely csökkenti az árat és a vevők versenye, amely az áremelkedés irányában fejt ki a hatását. A koordináta-rendszerben az egyensúlyi ár a keresleti és a kínálati görbe metszéspontjában

található, amikor is a kereslet és a kínálat megegyezik egymással. Ha az ár bizonyos pillanatban magasabb lenne, a kínált mennyiség felülmúlná a keresletet, és az eladók versenye leszorítaná az árat. Fordított lenne a helyzet, ha a kereslet felülmúlná a kínálatot. Ezt nevezzük **ármechanizmusnak**.

A tetszés szerint szaporítható javak esetében a piaci ár a termelési költség körül ingadozik, és természetes tendenciája az, hogy azzal összeessen. Ezt nevezik költségtörvénynek, amelynek érvényesülése két feltételtől függ. Először is kell, hogy a termék szaporítási lehetősége korlátlan legyen, vagyis ne álljon fenn természeti akadály (földhiány, nyersanyaghiány stb.). Ugyancsak feltétel a tökéletes szabadverseny, ami arra ösztönöz, hogy a gazdasági lehetőségek határáig folytatódják a termék szaporítása.

A balról jobbra emelkedő kínálati görbe akkor áll elő, ha az eladók az alanyi értékítéletük és a termelési költség által előre meghatározott árképzetekkel jelennek meg a piacon és áruikat a minimumnál olcsóbban nem hajlandók eladni. Az olyan termékek esetében azonban, amelyek nem raktározhatók, mivel romlandók (például a földieper), más a helyzet. Ha valóban tökéletes a szabadverseny, vagyis ha az árra vonatkozólag az eladók között semmi előzetes megegyezésre nem került sor, végső esetben bármilyen áron is hajlandók eladni a terméket, hogy legalább a költségeik egy része megtérüljön. Ez annyit jelent, hogy az ártól függetlenül bizonyos mennyiség eladásra kerül, vagyis a kínálat nem görbe, hanem függőleges. Ebben az esetben az ár kizárólag a kereslettől függ.

A monopolisztikus piac

Amíg a szabadpiacon az egyes eladók a teljes kínálatnak csak elenyészően kis hányadát képviselik, hatásuk a kínálatra és az árra szintén kicsi, a monopóliummal rendelkező eladó a teljes kínálatot a kezében tartja, a kínálat mennyiségi változtatásával nagy fokban és közvetlenül hat az árra.

A monopóliummal rendelkező eladó fő kérdése, hogy mekkora mennyiség eladása biztosítja számára a lehető legnagyobb hasznot. Erre a kérdésre csak úgy tud felelni, hogy tapasztalata alapján megállapítja, hogy a termelés mennyiségi fokozása mekkora különkiadással jár (határköltség), és azt összehasonlítja a többlethozammal (határhaszon). Ha a határhaszon magasabb, mint a határköltség, a termelés fokozása gazdaságilag helyes, de a termelésnek minden további emelése óvatosságot kíván.

Az összehasonlítás megállapítása elméletileg nem nehéz, de a gyakorlatban szinte lehetetlen. A valóságos keresleti görbét lehetetlen előre pontosan megállapítani, csak felbecsülni lehet. A becslés mindig bizonytalan. Íme egy példa a valós életből!

Egy nyugati ország kormánya monopolizálta magának a szeszesitalok forgalmazását. Felemelte az italok árát abban a reményben, hogy ezzel a bevételeit emeli. A valóságban azonban ez nem történt meg. A szeszesitalok fogyasztása annyira csökkent, hogy a fogyasztási adóból származó jövedelem sokkal kisebb lett mint azelőtt volt. A szeszesitalok keresletének becslése téves volt.

A monopolista az árpolitikáját két módon irányíthatja. Az első mód abban áll, hogy megállapítja az eladásra szánt mennyiséget és kívárja, hogy a kereslet hogyan reagál a kínálatra, hogy mekkora lesz az ár. Teheti azt is, hogy előre megállapítja az árat és kívárja, hogy az általa megállapított áron mennyit tud eladni.

A monopolista legtöbbször ezt a második módszert alkalmazza, miközben reklám útján igyekszik befolyásolni a keresletet. A legtöbb esetben nem azonnal a számára legelőnyösebb árat fogja megállapítani, aminek oka az állami beavatkozástól való aggodalom vagy más külső közbelépéstől való félelem. Megelégszik a jelenlegi kisebb haszonnal, hogy később, miután már megfelelő keresletet biztosított a termékének, a lehető legnagyobb hasznot érje el.

Vannak természetesen olyan monopóliumok is, amelyeknél a nyereségre való törekvés nem játssza a főszerepet. Ilyenek a közszolgáltatások.

A monopolisztikus szabadpiac

Az áralakulás a monopolisztikus szabadverseny esetében lényegében megegyezik a monopolisztikus piac áralakulásával. A különbség csak az, hogy az eladó piaci helyzete kevésbé szilárd. Számolnia kell ugyanis azokkal, akik más név alatt és más csomagolásban, de lényegében ugyanazt a terméket viszik a piacra.

Amint már láttuk, a tökéletes szabadverseny esetén a piaci ár a termelési költség körül ingadozik. Minden más piaci formában megvan a lehetősége annak, hogy a piaci ár tartósan a termelési költség fölött maradjon. Annyit jelent ez, hogy a vevők a monopolisztikus piaci formák esetén többet fizetnek, mint a szabadverseny esetében? Igen, abban az esetben, ha a termelési költség mindenkor egyforma. Ez azonban a gyakorlatban soha sincs így. A nagyüzemi termelés lehetővé teszi a termelési költségek csökkenését olyannyira, hogy a termékek piaci ára alacsonyabb lehet, mint az egymással vetélkedő kisvállalatok termelési költsége.

Arra is gondolhatnánk, hogy a monopolisztikus nagyvállalatokban a szabadverseny teljes vagy részleges kizárása következtében a technikai felszereltség, az újítás és a termék tökéletesítése érdekében kevés történne. A tapasztalat azt igazolja, hogy éppen ezekben a nagyvállalatokban találhatjuk a legintenzívebb kutatómunkát az új és jobb termékek előállítására céljából és annak az érdekében, hogy a piaci helyzetüket továbbra is biztosítsák.

A kötött piac

Régen elmúltak azok az idők, amikor az áralakulás jelenségeit a „laissez-faire” szellemében kizárólag a magánérdekekhez tartozónak vagy pedig a gazdasági törvények alapján önmaguktól az érdekek harmóniáját biztosító tényezőknek tekintették. A közhatalom a közjó szolgáltatásban nem mondhat le a társadalom érdekei védelméről öntudatos és egyetemes árpolitika által. Bizonyos esetekben szükségesnek tarthatja, hogy maga meghatározza egyes javak és szolgáltatások árát vagy pedig a minimum és a maximum árát.

A minimális ármegállapításnak az a célja, hogy az adott gazdasági viszonyok között a termelés jövedelmezőségét biztosítsa. Bizonyos termékek előállítása a társadalom számára nélkülözhetetlen. Senki sem kívánhatja, hogy a termelők ezeket ráfizetéssel, kiadásokkal és munkájuk értékének megtérítése nélkül állítsák elő. Amikor bármely oknál fogva az életszükségleti javak (kenyér, tej stb.) előállításában komoly zavarok állnak be, a hatóság meghatározza azok maximális árát, hogy a társadalom minden tagja számára biztosítsa a megfelelő fogyasztás lehetőségét.

Ez az ár a szabadpiaci ár alatt van, különben nem lenne szükség a hatósági beavatkozásra. Következménye lehet ennek az, hogy a kereslet felülmúlja a kínálatot. Következménye lehet a sorbanállás is, hacsak az elosztás biztosítására nem vezetnek be a jegyrendszert. Egy másik következménye lehet a hatósági beavatkozásnak a „feketézés”. Akik az áruért többet is tudnak fizetni, igyekeznek rászedni az eladókat, hogy az előírt áron felül adjanak el nekik. Ebből aztán ismét az következhet, hogy a hivatalos áron eladható árumennyiség csökken, amíg a „fekete piac” növekszik.

Az egyik árucikk árának a hatósági meghatározása gyakran több más termék árának rögzítésére vezet. Például hatóságilag meghatározták a kenyér árát, sőt még a jegyrendszert is bevezették. Mivel nincs elég kenyér, hogy minden igényt megfelelően kielégíthessen (különben nem lenne szükség a jegyrendszerre), a kereslet más, még szabad élelmiszerek

irányában (például burgonya, tojás, hús, tej) növekszik, ami előbb-utóbb ezek esetében is szükségessé teheti a hatósági beavatkozást a közjó érdekében.

A minimum-árak bevezetését szükségessé teheti az is, hogy a kereslet és a kínálat kölcsönhatására keletkezett ár annyira alacsony, hogy a termelők nem találják meg számításaikat és képtelenek arra, hogy a termelési folyamatot folytassák. Ez a helyzet gyakori a mezőgazdaság esetében. A hatósági beavatkozás következménye lehet, hogy a kereslet kisebb, mint a kínálat, ami főleg akkor mutatkozik meg, amikor a termék kereslete rugalmas.

Ezt a jelenséget észlelhettük 1955-ben az Egyesült Államokban, ahol a búza és a vaj piaci ára a hatóságilag garantált ár alatt volt. Az el nem adott mennyiségeket a kormány vásárolta fel, hogy megfelelő jövedelmet biztosítson a mezőgazdaságnak és az állattenyésztésnek. Ugyanez a helyzet az utolsó évtizedekben az Európai Közösség mezőgazdaságában is. A túltermelés következtében felvásárolt gabona, tej és vaj olyan mennyiségei halmozódnak fel, hogy a raktározásuk óriási problémát jelent. Az EK. évi költségvetésének legnagyobb része a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés finanszírozását szolgálja.

Az árak összefüggései

A közgazdaságban minden terméknek és szolgáltatásnak megvan az ára. Az árak nem elszigetelten állnak egymás mellett, hanem szorosan összefüggnek. Úgy a klasszikus, mint az osztrák iskola látta már ezt, de egyoldalúan vizsgálta a kérdést, mert csak az okozati összefüggéseknek szentelt figyelmet. Ez nem elégséges, sőt feltehetjük a kérdést, hogy léteznek-e okozati összefüggések.

A piac életében kölcsönös összefüggésekről van szó. A kereslet és a kínálat nem egymástól független adottságok. Ugyanez a helyzet az árak esetében. Egyetlen ár keletkezését sem tudjuk megérteni a tisztán okozati összefüggések alapján. A piacon az árak összefüggése függvényyszerű, funkcionális rendszer.

A 19. század végéig a különböző értékelméletek kizárólag az ár keletkezésének szentelték a figyelmüket. Utána az árak kölcsönös összefüggésének a gondolata került az előtérbe. Ezzel aztán a részleges gazdasági egyensúly kérdése helyett az általános gazdasági egyensúly problémájára irányult a figyelem. Az általános egyensúly az árrendszerben fejeződik ki. Így aztán az ár szerepének a kérdése is egyre inkább előtérbe kerül. Az árrendszert egyensúlyban lévőnek tekintik, amikor az árakban semmi lényeges változásra irányuló törekvés nem észlelhető, mivel a változás semmi komoly előnnyel nem járna.

Az árak általános összefüggésére elsőnek a matematikai iskola alapítója *L. Walras* hívta fel a figyelmet. Ő dolgozta ki az összefüggések vizsgálatának a módszerét is (*Théorie de la monnaie*, Paris, 1886). Miután *A. Marshall* és *G. Cassel* Walras módszerét leegyszerűsítette, rendszeressé vált az általános összefüggések tanulmányozása, egyenletekbe való rögzítése annak megvilágítására, hogy a piaci felek különböző adottságai alapján hogyan alakul ki az ár.

A közgazdászok kezdetben idegenkedtek ettől a vizsgálati módszertől, mivel elfogadhatatlannak tartották, hogy az árösszefüggéseket tisztán mennyiségi összefüggéseknek tekintsék. A keresleti és kínálati görbék, valamint a termelési költséggörbék annyira különböznek egymástól és a valóságban annyi változásnak vannak kitéve, hogy lehetetlen azok természetét a rugalmasságukkal teljesen jellemezni, ahogy azt *Marshall* elképzelte. *O. Spann* és követői a mennyiségi összefüggések vizsgálata során arra a következtetésre jutottak, hogy az általános összefüggés nem más, mint mennyiségi kifejezése a valóságban minőségi összefüggésnek, amely az összes igények és gazdasági teljesítmények összefüggése.

Habár az igények és a gazdasági teljesítmények összefüggnek, hiszen a gazdasági cselekvés az igények kielégítésére irányul, ebből még nem következik az árak általános összefüggése. Az igények és a gazdasági teljesítmények között fennálló kapocs a társadalom

tagjainak korlátozott jövedelme (fizetőképessége) és az igénykielégítésre szolgáló javak ugyancsak korlátozott volta. A korlátozott fizetőképesség választásra kényszeríti a vevőt. Kénytelen fontolóra venni összes igényeit, az azok kielégítéséhez szükséges javakat, azok árát, hogy aztán számolva a jövedelmével döntsön arra nézve, hogy mit, milyen mennyiségben vásároljon meg. Amennyiben jövedelme nagyobb részét bizonyos javak vásárlására szenteli, annyiban kénytelen a keresletét más javak irányában csökkenteni.

A kereslet emelkedése vagy csökkenése bizonyos termékek irányában azok árának emelkedéséhez vagy csökkenéséhez vezet. Így aztán az elsőnek választott termék ára, tekintettel a korlátozott fizetőképességre, befolyásolja a többi termék árát is. A fizetőképesség (vásárlóerő) változása a termékek helyettesíthetősége következtében a fogyasztás irányába is hat. Így például ha valaki a vásárlóereje növekedésének hatására ezután margarin helyett vaját vesz, vagy pedig kevesebb kenyeret és több péksüteményt.

Amit a keresletre nézve mondunk, az a kínálatra is áll. Amit eladásra kínálunk és annak a mennyisége, amit az egyes javakból felkínálunk, függ az összes javak áráról, amelyek eladásra számításba jönnek. Nincs elszigetelt kereslet és nincs elszigetelt kínálat. Az egyes javak ára összefügg a többi árával. Az összes javak ára árrendszert alkot a nemzeti jövedelem függvényeként. Az általános összefüggés kifejezi a közgazdaság jelenlegi állapotát és ugyanakkor a jelen és a jövő gazdasági lehetőségeit. Az általános összefüggés szerves és folyamatos.

Az általános összefüggéseken kívül különös (sajátságos) összefüggések is léteznek a gazdaság életében. Ezek vizsgálata nem okoz nagy gondot, mert ezek inkább felszíni jelenségek. Íme a legfontosabbak:

Ilyen a termékek közös eredetéből vagy az elosztás közösségéből folyó összefüggés. Így például a birkahús és a gyapjú árának összefüggése. Mindkettő ugyanazon termelési folyamatban és ugyanakkora költséggel kerül előállításra. Ha a gyapjú ára magas, soványabb, de gyapjasabb birkákat tenyésztnek. Ha fordított a helyzet, vagyis ha a birkahús ára magasabb, kövérebb birkát tenyésztnek.

Ennek az árösszefüggésnek nagy a jelentősége a gazdasági életben. A technikai fejlődés lehetővé teszi, hogy ugyanazon termelési folyamatban több terméket állítsunk elő, ami emeli a termelékenységét és a jövedelmezőséget. Ezt tapasztalhatjuk a termékek csereforgalmában is, amikor ugyanazon költséggel különböző termék eladására kerül sor. Ebben az összefüggésben az általános elv az, hogy a termékek árai közösen viselik a termelési és elosztási folyamat költségeit. Hogy az egyes termék ára az összköltség hányadát rejti magában, attól függ, hogy mennyi költséget bír el, vagyis mekkora a termék iránti kereslet.

Ha a termelő az ugyanazon termelési folyamatban előállított termékek költségeit egy meghatározott mérték szerint arányosan akarná elosztani a különböző termék között, megtörténhetne, hogy az egyik termék ára túlságosan is magas lenne és a termék eladhatatlanná válna, amíg a másik termék, amely iránt nagy a kereslet, alacsony áron kerülne eladásra. A termelési költségek nem térülnének meg, hacsak a keresettebb termék árát utólag fel nem emelné az eladatlan termék előállítási költségeit is beszámítva az árba. Hogy milyen kölcsönös viszonyban történik a különböző termékek előállítása, attól függ, hogy a főtermék és a melléktermék között állandó vagy pedig változó kapcsolat áll-e fenn. Ha a mellékterméknek alacsony értéke van, a főtermék gyártását igyekeznek elősegíteni a melléktermék kárára. Megtörténhet az is, hogy a melléktermék alacsony értékére újabb termelési folyamatot építenek.

A múltból ismert angol példa erre a vas és a bőr árösszefüggése a tölgyfán keresztül... A vas- és acélművek számára szükséges faszenet a tölgyfa szolgáltatta. A tölgyfa háncsát olcsó áron a bőrgyárak vásárolták meg, és így érdekeltek voltak, hogy a vas és acél termelése emelkedjen, vele együtt a tölgyfa fogyasztása, hogy minél több háncsot minél olcsóbban vásárolhassanak.

Sok hasonló különös összefüggést találhatunk a gazdaság életében. Felfedezésük lehetővé teszi annak a megítélését, hogy bizonyos termékek árának tudatos befolyásolása (például az államhatalom részéről) milyen következményekre vezet a közgazdaság egyéb területein. Lehetségesé válhat az is, hogy az eddig értéktelennek vagy kevésbé értékes melléktermékeknek tartott terméket újabb megmunkálás vagy reklám révén értékessé tegyünk, ami a termelési költségek egyenletesebb elosztására, a főtermék árának csökkentésére, a kereslet és a fogyasztás ösztönzésére vezethet.

Ugyancsak jelentős az az összefüggés, amely abból áll elő, hogy úgy a termelésben, mint a fogyasztásban az igények kielégítése különböző, egymással helyettesíthető (komplementáris) javak által és különböző módon történhet. A termékek kínálata ebben az esetben sokkal nagyobb mint akkor lenne, ha minden egyes termék önmagában állna, vagyis ha nem lenne helyettesíthető. Az eladók versenye is nagy és a termékek ára kölcsönösen hat egymásra.

Ha a helyettesíthető termékek értéke az igénykielégítés szempontjából ugyanaz, az áruk is azonos, de a nagy kínálat következtében alacsony. Mivel a termelők és az eladók minél nagyobb haszonra törekszenek, igyekeznek a verseny korlátozására azzal, hogy a terméküknek valami különleges jelleget próbálnak adni, amely a helyettesíthetőség ellenére a többi terméktől megkülönbözteti. Ez a monopolisztikus szabadverseny egyik formája. A szabadverseny eleme a termék azonosságában áll, míg a monopolisztikus elem a külső, felszíni különbségben.

A különlegesség azon is alapulhat, hogy a termelő más nevet ad a termékének és azt reklám által népszerűsíti. Amíg a helyettesíthető termékek közös tulajdonságai az árak nivellálódását segítik elő, a különbségek az árak eltérésében jutnak kifejezésre. A helyettesíthetőség hatását a termelési tényezők áralakulásában is tapasztalhatjuk. Ez annál inkább érvényesül, minél magasabb a termelési tényezők ára.

Így például a munkabérek emelkedése a gépielő nagyobb fokú alkalmazását segíti elő. A tőke kínálat növekedése vezethet a munkaerő kereslet növekedéséhez, de csökkenéséhez is. Ha ugyanis a munkabér a kereslet növekedése révén túlságosan emelkedik, a munkaerő tőkejavak által történő helyettesítésére való törekvés érvényesülhet.

A jövedelem

Jövedelem alatt azt a növekedést értjük, amely egy meghatározott időn belül (például egy év során) az egyén, a közösség vagy az egész ország vagyoni állapotában történik.

A **nemzeti jövedelem** a gazdasági össztermelés eredménye, a javak és szolgáltatások összessége, amelyből az ország néprétegei különböző módon részesednek, amelytől függ a lakosság életszínvonala és a gazdasági tevékenység folytatásának a lehetősége. A nemzeti jövedelem nemcsak gazdasági, hanem társadalmi valóság is úgy keletkezésében, mint rendeltetésében. A javak és a szolgáltatások a társadalom tagjai közreműködésével jönnek létre, rendeltetésük is az egész társadalom igényeinek kielégítése. Eredetében az egyéni jövedelem is társadalmi jellegű.

Különbséget kell tennünk nominális és reális nemzeti jövedelem között.

A **nominális** nemzeti jövedelem felmérésénél vagy inkább becslésénél általában két módszert alkalmaznak. Az objektív módszer alkalmazása a közgazdaság különböző szektorai, ágazatai és termelési egységei jövedelmének az összegyűjtött adatok alapján való felmérését jelenti. A szubjektív módszer az ország lakosságának pénzjövedelmére épít az adóhivatalok adatai alapján, amelyekhez becsléssel hozzászámítjuk az adózás alá nem eső vagy eltitkolt jövedelmeket is. A nominális jövedelem homogén, mert pénzegységben kerül kifejezésre.

A **reális** nemzeti jövedelem (GDP), a termelt javak és a szolgáltatások összessége, nagyon is heterogén. A kenyeret nem lehet összeadni a vajjal és az orvos szolgáltatását az

üggyvédével. Ezért aztán a reális nemzeti jövedelem becslése úgy történik, hogy a nominális nemzeti jövedelmet elosztják az általános árszínvonallal. Az általános árszínvonal az összes javak és szolgáltatások árainak az átlaga. Az általános árszínvonalban beálló változásokat mutatószámok segítségével szokták jelezni, kiindulva egy alapévből (például 1990 = 100). A különböző évek nemzeti jövedelmének összehasonlítását megnehezíti az, hogy időközben sokszor a pénzegység értéke is változik.

A közgazdaságtanban használatos képlet a reális nemzeti jövedelem becslésére (Fischer-képlet): $T = E / P$ (T = Trade volume, a reális nemzeti jövedelem; E = Expenditures, nominális nemzeti jövedelem; P = Price level, az általános árszínvonal).

A jövedelemképződés a termelési folyamatban megy végbe. Ebben a folyamatban a lakosság négy csoportja közvetlenül vesz részt: a vállalkozók (munkaadók), a munkavállalók, a tőke- és földtulajdonosok. Jövedelmüket eredeti jövedelemnek szokták nevezni, amíg az orvosok, ügyvédek, tanárok, köztisztviselők, művészek, segélyezettek stb. juttatása levezetett (átruházott) jövedelem. Általában az eredeti jövedelem kategóriájába szokták sorolni a termelt javak szállítása és csereforgalma révén előállt jövedelmet is. Újabban sokan eredeti jövedelemnek tekintik mindazt, ami az igénykielégítés szempontjából értékelhető teljesítményen alapul.

Az eredeti és levezetett jövedelem közti megkülönböztetés alapján az a felfogás áll, hogy a jövedelemelosztás egyetlen gazdasági igazolása az anyagi termelés. Ez a felfogás azonban téves. A termék nemcsak a közvetlen hatóok, hanem a célok eredménye is. A nemzeti jövedelem magába foglalja a szellemi javakat és szolgáltatásokat is, amelyek dolgozói legalább közvetve közreműködnek az anyagi termelésben is, és így joguk van a jövedelemben való részesedésre. A munkamegosztáson alapuló társadalomban senki sem találja meg jövedelmét munkája közvetlen eredményében, hanem abban, hogy osztozik a társadalom jövedelmében, a javakban és szolgáltatásokban a munkájával szerzett pénzösszeg felhasználásával.

A jövedelemelosztás kérdését elsőnek a fiziokrata *Quesnay* állította a gazdasági gondolkodás előterébe. A termelékenységéről alkotott egyoldalú fogalma következtében a mezőgazdasági munka eredményében látta a javak tömegét, amely a piac közvetítésével kerül elosztásra a társadalom különböző rétegei között.

A. Smith hatására a földbirtokos helyébe a tőkés került, aki a különböző termelési tényezők közreműködését megfizeti. Nála még hiányzott a tőketulajdonos és a vállalkozó világos megkülönböztetése. A gazdasági liberalizmus virágkorában kevés érdeklődés mutatkozott a nemzeti jövedelem és annak elosztása iránt.

L. Walras szerint a tökéletes versenyben kialakult gazdasági egyensúly esetén a piaci árak a ráfordításokat fejezik ki, és a jövedelmek elosztása megközelíti a termelési tényezők hozzájárulásának az arányát a szabad piaci hatások eredményeként. Később nemzeti osztaléknak (*Marshall*) vagy társadalmi termékeredménynek (*Schumpeter*) nevezték az elosztásra kerülő jószágmennyiséget, de az alapgondolat nem változott. A nemzeti jövedelem és az elosztása alaposabb elemzése csak a 20. század elején kezdődött, és főleg *Keynes* munkássága révén került a tudományos érdeklődés előterébe.

Gazdaságilag helyes az olyan jövedelemelosztás, amely biztosítja a társadalom számára az igénykielégítési folyamat zavartalan folytatását. Erre a szabad piac „láthatatlan keze”, az ármechanizmus önmagában nem képes. A piaci folyamatok nem mindig eredményezik a legjobb döntéseket a társadalom igényeinek kielégítésére. A személyes szellemi és fizikai képességek, az erőforrások magántulajdona, a termelési lehetőségek és az üzleti szerencse leküzdhetetlen egyenlőtlenségekhez vezetnek a piaci felek viszonyában.

A javak igazságos és méltányos elosztása kérdésében eltérnek a vélemények. Sokak szerint erre a kérdésre csak szubjektív feleletet lehet adni. Mindnyájan megegyeznek azonban abban, hogy tisztán gazdasági szempontból is el kell kerülni a túlságosan nagy jövedelmi

különbségeket, ami viszont előáll akkor, amikor a jövedelemelosztás folyamatát teljesen szabadon hagyják.

Ma a liberális közgazdászok is kíváncsún tartják a piac által eszközölt jövedelemelosztás bizonyos kijavítását. Ennek legfőbb eszköze véleményük szerint a progresszív adózási rendszer és a szociális juttatások rendszere a rászorulóknak segítségére. Ügyelni kell azonban arra, hogy minden körülmények között megmaradjon a munkavállalásra való ösztönzés, és hogy a tőkemegtakarítás és a befektetési kedv meg ne szűnjön. Ugyancsak szükségesnek tartják a minimumbérek megállapítását főleg a gazdasági konjunktúra pangása időszakában.

A munkabér

A munkabér az a juttatás, amelyben az részesül, aki más személy szolgálatában szellemi vagy fizikai erőfeszítést fejt ki.

A nominális bér pénzösszeg, amíg a reálbér a pénzösszeg vásárlóértéke. Az első emelkedhet ugyan, de ha közben a termékek és szolgáltatások ára is növekedett, a reálbér ugyanaz marad, sőt talán csökken. Ha az árak csökkennek, a reálbér emelkedik még akkor is, amikor a nominális bér nem változik. A munkabér és a jövedelem nem szükségképpen azonos. A jövedelem egyéb alkatrészei lehetnek a saját földterület hozama, a takarékbetét kamata és a különböző társadalmi juttatások.

A 18. század végéig a céhrendszer keretei között dolgozó segédmunkás bérét az általánosan elfogadott hagyományok és a közfelfogás határozták meg. A segédmunkás helyzete legtöbbször átmeneti volt. Bizonyos idő után mesterré vált és önállósult. A kapitalizmus kialakulása ezt egyre nehezebbé tette. A munkavállalók többsége örökre bérszolgálatra kényszerült. A munkásosztály kialakulásával kezdtek a közgazdaságtan képviselői figyelmet szentelni a munkabér kérdésének.

A klasszikus iskola munkabérelméletének a kiindulópontja a „természetes rend” és a „természetes ár”, amelynek megfelel a „természetes munkabér”. Az ár- és a bérelmélet megegyeznek egymással. A munkaerő árát a munkapiaci kereslet és kínálat törvénye határozza meg. A munka piaci ára, amely a természetes ára körül ingadozik, megfelel a munkaerő újratermelési költségének. A munkaerő természetes ára biztosítja a munkáscsaládok létét és szaporodását olyan mértékben, hogy a munkaerő se ne csökkenjen, se ne növekedjék túlságosan (egyensúlyi ár).

F. Lassalle (1825–1864), a német szocialista mozgalom megalapítója a klasszikus közgazdaságtan munkabérelméletét „vastörvénynek” nevezte. A társadalmi és gazdasági fejlődés során a munkásság életszínvonala emelkedhet ugyan, de a munkabér megmarad a létminimumon, nem követi a munka termelékenységének növekedését, és a terméseredmény mindig kisebb hányadát képezi. K. J. Rodbertus ezt nevezte a csökkenő bérhányad törvényének.³

³ A „vastörvényt” 1863-ban fogalmazta meg Lassalle, amikor a belga és a német iparosítás feltűnően nagy dinamikát mutatott. Ami *Belgiumot* illeti, erre az időszakra nézve rendelkezünk megfelelő statisztikai adatokkal. A. *Quételet* (Recensement industriel de 1846) és E. *Ducpétiaux* (Budgets économique des classes ouvrières en Belgique, substance, salaires, population, 1855), valamint az 1896-ban végzett általános vizsgálat (Recensement général des industries et des métiers) világviszonylatban is úttörő munkát jelentett. A híres német statisztikus, E. *Engel* ezt a statisztikai anyagot a legjobbnak tartja (Die Lebenskosten belgischer Arbeiterfamilien früher und jetzt, 1895.).

A belga bányászok munkabérére vonatkozó adatok a legpontosabbak. Munkabérük 1850-től lassan, de állandóan emelkedett, 1870-től pedig ez a növekedés feltűnően meggyorsult. 1873-ban a munkabérek emelkedése 1854 bázisán 56% volt, ugyanakkor a kiskereskedelmi árak átlagosan 20%-kal emelkedtek. Utána a

A liberális piacgazdaság fénykorában a klasszikusok munkabérelmélete sokban megfelelt a valóságnak. (E. Buret: *La misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*, 1841). Főleg az angol munkások siralmas helyzete nagyban igazolta Lassalle „vastörvényét”. Ha a gazdasági tevékenység egyetlen hajtóereje a korlátlan nyereségvágy, amint azt Adam Smith és tanítványai az akkori valóság ismeretében megállapították, a munkabért valóban ez a „vastörvény” határozza meg. Akkor azonban megértjük Marxot is, aki arra a következtetésre jutott, hogy a termelőjavak magántulajdonát meg kell szüntetni, mert azok magántulajdona és a korlátlan nyereségvágy egymással összefüggnek, mint ok és okozat.

A munkaerő mint termelési költség fogalmával szorosan összefügg az úgynevezett **munkabéralap elmélete**, amelynek alapján a francia fiziokraták gondolkozása áll, akik a mezőgazdaság kategóriáiban gondolkodtak. A földművesek és cselédek az előző év terméseredményéből élnek az aratásig. Az előző év ezen alapja már meghatározott és változatlan. A földtulajdonos csak annyi cselédet állíthat a szolgálatába, amennyit el tud tartani. A cselédeknek járó átlagos juttatás nem lehet több, mint a rendelkezésre álló alap osztva a cselédek létszámával. Ha ez a létszám emelkedik, csökken az átlagos juttatás és fordítva.

A munkabéralap elmélete szerint minden gazdaságban létezik egy mennyiségileg meghatározott tőke, amelynek nagyságától függ a munkaerő-kereslet, a foglalkoztatás és az átlagos munkabér. Az átlagos munkabér színvonalának az alakulása a munkabéralap és a munkáslétszám **függvénye**.

A. Smith szerint a munkabéralap nem változatlan és gyorsabban nő, mint a munkáslétszám, így aztán az átlagos munkabér növekvő tendenciát mutat. Mások, például James Mill és T. R. Malthus, az ellenkezőjét állították, aminek okát a csökkenő termelékenységben vélték felfedezni. A helyzet megváltoztatására csak egy lehetőséget láttak: a munkáscsaládok szaporodási arányának csökkenését (*James Mill: Elements of Political Economy*, London, 1821).

Ezért aztán ellenezték a munkásszervezetek tevékenységét, amely hatására a munkások egyik részének bére emelkedhetne ugyan, de más csoportoké csökkenne, és az általános bérszínvonal semmiképpen sem emelkedne. Ellenezték a szegénygondozást, a munkanélküliek segítségét és a jövedelemadó minden formáját, mivel véleményük szerint mindez a munkabéralap csökkenésére és a ténylegesen dolgozók kárára lenne.

A munkabéralap fogalma nem világos. Az elmélet követői legtöbbször pénztökére gondoltak, miközben írásaikban sokszor azt a benyomást teszik, hogy a munkások által fogyasztott javakat értik alatta. Az a bizonytalanság, amely a klasszikusoknál a pénzben és javakban való gondolkodás tekintetében gyakran megmutatkozott, ebben is éreztette hatását.

Az elmélet nem ad semmi elfogadható magyarázatot arra, hogy miből keletkezik a munkabéralap és mi határozza meg a nagyságát. Az egész elmélet lényegében nem más, mint egy semmitmondó szószaporítás. Mi a munkabéralap? Az átlagos munkabér szorozva a munkáslétszámmal. Mi az átlagos munkabér? A munkabéralap osztva a munkáslétszámmal... Ha ez az elmélet minden tudományos értéktelensége ellenére is követőkre talált, csakis azzal magyarázható, hogy a liberális közgazdaság számára hasznos eszköznek bizonyult érdekei védelmére. Ez viszont nem vált a liberális közgazdaságtan dicsőségére.

A munkabéralap elméletét már 1832-ben erősen támadta F. Herman (1795–1868) kimutatva annak helytelenségét (*Staatswirtschaftlichen Untersuchungen*, 3. kiadás, Leipzig, 1924), amíg az angol közgazdászok a múlt század végéig ragaszkodtak hozzá.

század végéig, sőt még 1914-ig is a belga közgazdaságot feltűnő árstabilitás jellemezte. Lassalle „vastörvényét” a gazdasági fejlődés nem igazolta.

A munkabér a termék hozamából származik, vagyis a munka termelékenységének az eredménye. A vállalkozó a munkabér összegét előlegezi a vállalat forgótőkéjéből. A munkabérek tulajdonképpen a fogyasztók fizetik. Végeredményben nem a tőke nagysága, hanem a termék iránti kereslet alakulása határozza meg a bérfizetési lehetőségeket. Ha a vállalat forgótőkéje nem elégséges a munkabérek előlegezésére, hitelintézetek biztosítják a szükséges összeget.

K. Marx elutasította Malthus népesedési törvényét. Szerinte nem a népesség növekedése a fő oka annak, hogy a munkabér a létminimumra korlátozódik. Ennek oka a tőkének állótőke formájában történő egyre növekvő térfoglalása. Marx bérelmélete az értéktöbblet-elmélet és a tőke összetételének a magyarázatára alapul.

A tapasztalat is megcáfolja azt az állítást, hogy a munkabérek növekedése a születések növekedését vonja maga után. L. A. Quételet (1796–1874), a tudományos statisztika úttörője rámutatott arra, hogy vannak tényezők, amelyek a lakosság szaporodásának az ütemét lassítják, sőt meg is állítják (Sur l'homme et le développement de ses facultés ou un assai de physique sociale, 1835).

A munkabérialap elméletét E. Böhm-Bawerk (1851–1914) változott formában újra életre keltette (Kapital und Kapitalzins, I–II, Innsbruck 1884–1889). Szerinte a termelés csak abban a mértékben folytatható, amelyet a rendelkezésre álló fogyasztási és használati javak lehetővé tesznek. Ezt nevezi megélhetési alapnak, amelynek nagysága a termelési időszak tartamát és a termelési körutak hosszúságát meghatározza. Nem állítja sem ő, sem a követői, hogy a megélhetési alap osztva a munkaslétszámmal megadná az átlagos munkabér nagyságát, de azt igen, hogy a munkaerőkereslet nagyban függ a rendelkezésre álló javak mennyiségétől.

Ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy a valóságban nem létezik ilyen alap, amitől a munkabérek nagysága függne. Termelési időszakról sem lehet szó, mert a termelés folyamatos. Elméletének van azonban egy igaz magja. Az összes jövedelmeket és nemcsak a munkabérek, korlátozza a rendelkezésre álló javak mennyisége és azok újratermelésének a lehetősége. Ebből azonban munkabér-elméletet levezetni nem lehet.

A „természetes rend” és a „természetes munkabér” fogalma a közgazdászokat a tartós gazdasági állapot vizsgálatára ösztönözte. Így aztán a gazdasági folyamatok dinamikus jellegét nem állította a tudományos kutatás előterébe. A sztatikus vizsgálati módszer nem volt alkalmas annak a felismerésére, hogy a munka termelékenysége szintén fontos tényezője a munkabérek alakulásának. A századfordulón főleg J. B. Clark amerikai közgazdász elmélete került az érdeklődés központjába a munkabérek magyarázására.

Clark szerint a munkabér meghatározója a munka határtermelékenysége, amely körül a valóságos munkabér ingadozik. Egyetlen termelési tényező sem kaphat többet vagy kevesebbet a termelés eredményéből, mint amennyi a határtermelékenységnek megfelel. A vállalkozó ugyanis gondosan mérlegeli, hogy bizonyos tőkemennyiség vagy munkamennyiség hozzáadása milyen mértékben befolyásolja a terméseredményt, és hogy mekkora egy pótlólagos munkafelhasználás révén keletkezett határtermék. A termelési tényezőknek az ennek megfelelő összeget ki kell fizetnie, mert csakis ebben az esetben rendelkezhet velük. Véleménye szerint a határtermelékenység törvénye megvalósítja az igazságos munkabér elvét.

Clark feltételezi azt, hogy a vállalkozó ismeri a határtermelékenység mértékét, hogy a termelési tényezők messzemenően feloszthatók, és hogy a teljes szabadverseny állapota áll fenn. Mindez azonban alig több, mint elmélet. A határtermelékenység a vállalkozó oldaláról valóban hat a munkabérek alakulására, de annak csak az egyik tényezője. A valóságos munkabér több más tényezőtől is függ.

A munkabérek nagysága a munkamegosztáson alapuló közgazdaságban nem egyszerűen csak a termelési folyamatban végzett teljesítmények függvénye, hanem a csereforgalom eredménye is. A vállalkozók törekednek ugyan arra, hogy azokat a munkavállalókat, akiknek

a munkabére nem felel meg a munkájuk határtermelékenységének, elbocsássák, de lehetőségük van arra is, hogy újabb munkamódszerek és technológiák alkalmazásával a munka termelékenységét növeljék. A munkabérek növekedése vezethet munkanélküliséghez, de gyorsabb technikai fejlődéshez is.

A közgazdászok nagy része ma is a munkabér piaci elméletéből indul ki. A munkabér a piacon alakul ki; a munkaerő-kereslet és -kínálat egyaránt hat a munkabér kialakulására. Korunk gazdasági liberalizmusának egyik kimagasló képviselője, *F. A. Hayek* (1899–1992) szükségesnek tartotta, hogy a munkabérek állandóan alkalmazkodjanak a munkaerő piaci keresletéhez és kínálatához. Az igazságos bér gondolatát fel sem vetette.

A szabadpiaci gazdaságban a kereslet és a kínálat törvényszerűségét nem lehet figyelmen kívül hagyni a munkaerő vonatkozásában sem. A munkabér piaci elmélete azonban nem veszi számításba azt, hogy az emberi munkaerő nem egyszerű áru, mert nem választható el az ember személyiségétől. A személyi érték nem azonosítható az anyagi javakkal, azok keresletével és kínálatával. Az ember személyisége mintegy tárgyiasul az alkotásában, akár szellemi, akár fizikai munkáról van szó. A munkabér nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi kérdés is. Miként az emberi természetnek, úgy a munkának is kettős jellege van, egyéni és társadalmi. A társadalom számára közömbös lehet, hogy mi történik egy mázsa szénnel, de nem közömbös az, hogy mi történik az emberrel és a munkaerejével.

A munkaszerződés különbözik minden dologi szerződéstől, csereüzlettől és bérlettől. A liberális társadalmi és gazdasági rendnek éppen ez az egyik legnagyobb tévedése, hogy a dologi jogokat a munkavállaló személyi jogai fölé helyezi, és a munkaerőt úgy tekinti, mint bármely más tárgyi értéket, tekintet nélkül annak személyi és társadalmi vonatkozásaira.

Az ember a munkaviszonyban is megőrzi személyi méltóságát, abszolút érvényű, elidegeníthetetlen és áruba nem bocsátható jogait. Az emberhez méltó munkabér nem azonos a létminimummal, hanem a társadalmi és gazdasági fejlődésnek megfelelően rugalmas. A munkavállalók kulturális színvonalának és szakképzettségének emelkedése nemcsak az igények növekedéséhez vezet, hanem ugyanakkor fokozza a munka termelékenységét és lehetővé teszi a bérszínvonal emelését is.

A gazdasági tevékenység folyamatossága feltételezi a termelt javak értékesítését, azok felhasználását. Ez csak akkor lehetséges, amikor a társadalom különböző rétegei megfelelő vásárlóerővel rendelkeznek. Ha a termelés és a fogyasztás között nincs meg a megfelelő viszony, súlyos zavarok állnak be a közgazdaságban. A termelés és általában a gazdasági növekedés ütemének megfelelően a munkajövedelmeknek is emelkedniük kell.

A gazdasági mechanizmusokba vetett hit az utóbbi évtizedekben erősen megcsappant. A gazdasági élet mai valóságában nem a munkaerő-kereslet és -kínálat törvényszerűsége, hanem a szociális partnerek gazdasági és politikai súlya a munkabér meghatározásának döntő tényezője. A liberalizmus egyeduralma időszakában a tőketulajdonosok súlya volt a döntő. Később a munkavállalók is szóhoz jutottak először a bérharc, később a kollektív szerződések révén. A munkabérek alakulása megegyezések eredménye, a gazdasági növekedés átlagának, a kölcsönös felelősségnek és a szolidaritásnak megfelelően.

A szociális partnerek bizonyos autonómiával rendelkeznek. Az államhatalom csak akkor lép közbe, ha a szociális partnerek nem jutnak megegyezésre, és ha azt a közjó érdeke kívánja. A kulturálisan és technikailag képzett munkavállalók aránya állandóan emelkedik, és ezzel együtt az igény is nő a vállalatok vezetésében és sorsuk irányításában való aktív részvételre. Ma már nemcsak munkabérrel van szó.

A termelés minden szektorára érvényes és pontosan meghatározható munkabérenorma nem létezik. A valóságos bér és az igazságos bér között csak viszonylagos az egyensúly és állandó a feszültség. Azok az erők, amelyek a társadalmi és gazdasági egyensúly és biztonság érdekét szolgálják, azt teszik a munkabérekkel és általában a jövedelemelosztással kapcsolatban is.

A tőkekamat

A gazdaság kezdetleges fokán az embernek csak két termelési tényező állt rendelkezésére, a természet és a munka. Értelmes volta hamarosan ahhoz segítette, hogy megalkossa a termelési eszközeit is, bármennyire egyszerűek voltak is. Ezzel aztán a gazdálkodásban megjelent a harmadik termelési tényező is, a tőke. A munkaeszközök szaporodása és tökéletesítése nyomán egyre emelkedett a munka termelékenységé.

A halász, aki először kezével próbálta megfogni a halat, hálót készített magának, hogy eredményesebb legyen a munkája. A vadász, aki először bunkóval verte agyon a vadat, íjat és nyílat gyártott. Az ember képtelen lett volna arra, hogy a természet és a saját kézimunkája segítségével előteremtse azokat a javakat, amelyek a népesség szaporodása és az igények növekedése következtében a létfenntartásához szükségesek voltak.

Ma már csaknem lehetetlen a tőke fogalmát egyértelműen meghatározni. Mint termelési tényező a természet és a munka között foglal helyet. Személyi vonatkozású, miként a munka, mivel a munka eredménye, de tárgyi jellegű is, mint a természet, mivel a termelés eszközéül szolgáló javakból áll.

Az általános szóhasználat a tőke alatt egy jelentősebb pénzmennyiséget ért, amely a termelés céljait is szolgálhatja. Szigorú értelemben az emberi képességek, a tudás, a szakképzettség és minden, ami a gazdasági tevékenységet elősegíti, tőke. Ebben az értelemben a nevelés, az iskolázás, a szakoktatás, a tudományos kutatás stb. a társadalmi tőkeképződés nélkülözhetetlen tényezője.

Ha a tulajdonos oldaláról nézzük a tőkejavakat, magántőkéről szólunk. Ha a közgazdaság szempontjából vizsgáljuk ugyanazokat, a tőke társadalmi jellegét domborítjuk ki. A magántőke csak akkor hoz jövedelmet a tulajdonosának, ha társadalmi jelleget kap, vagyis ha bekerül a gazdasági folyamatba, részt vesz a társadalmi igények kielégítésében, a már meglévő tőkejavakat mennyiségileg és minőségileg növeli, a munka termelékenységét fokozza és így az egész közgazdaság lehetőségeit nagyobbítja. Enélkül terméketlen.

A közgazdászok egy része a tőkét nem fizikai, hanem szellemi értelemben fogja fel. Szerintük a tőke a termelési tényezővé válható lehetőségek felett való rendelkezési jog, amely megszerzésének előfeltétele a személyi felelősségre és szabad csereforgalomra épülő gazdasági rendben egy meghatározott pénzösszeg. A tőkejavak a szellemi értelemben vett tőke tárgyasulásai a vállalat életében.

A közgazdaságtan különbséget tesz az állótőke és a forgótőke között annak megfelelően, hogy a termelés folyamatában hogyan adja át értékét a terméknek.

Az állótőkét azok a tőkejavak alkotják (üzemi épületek, gépek, munkaeszközök), amelyek az elhasználódásuk arányában részenként adják át értéküket a készterméknek. A forgótőke a termelési folyamatban azonnal felhasználódik (nyersanyagok, energiahordozók stb.). A forgótőke felhasználásával járó költségek teljes egészében alkatrészei a termék előállítási költségének, amíg az állótőke a lassú elhasználódás arányában kerül „leírásra” és így csak részben tényezője a termék előállítási költségének.

A tőkeképződés alapján a jövedelem egy részének megtakarítása áll. A gazdálkodás lényeges eleme a takarékoság. A megtakarított összeg a jövedelem és a fogyasztásra szánt összeg különbsége. A megtakarítás függ a jövedelem nagyságától, a tulajdonos fogyasztási céljaitól és vállalkozói készségétől, ami pedig a befektetések jövedelmezőségi kilátásainak a függvénye.

A társadalom minden rétege (még a kisjövedelműek is) részt vesz a takarékoságban. A jövedelmek korlátozott volta mindenkit bizonyos mértékben a fogyasztás korlátozására kényszerít. A tőkeképzésben részt vesznek a pénzintézetek (bankok) is, amikor a magánszemélyek megtakarított pénzét (takarékbetét) a vállalkozóknak hitelbe adják, és amikor „könyvhitelt” is biztosítanak.

A tőkeképződéssel szemben áll a tőkemegsemmisülés, aminek oka lehet a gazdaságilag célszerűtlen beruházás és a termelés hibás irányítása. Oka lehet természeti csapás, tűzvész, háború stb. is.

Mivel a forgótőke a termelési folyamatban elhasználódik, állandó felújításra szorul. Erre a lehetőséget a termék értékesítése, eladása adja meg. Az állótőke is fokozatosan elhasználódik, és a termelt javak egy jelentős része az állótőke karbantartását és helyettesítését szolgálja. Amikor a jövedelmezőségi kilátások nagynak tűnnek fel, felléphet a tőkejavakba történő túlságosan is nagy befektetés veszélye, ami túltermeléshez vezethet. Ebben az esetben a kínálattal szemben nem áll megfelelő nagyságú kereslet, a forgótőke felhalmozódik a készletekben és a kihasználatlanság lesz a sorsa az állótőke egy részének.

Hitel a pénztőke ideiglenes átengedése. A javak természetbeni kölcsönzése még nem jelent gazdasági értelemben vett hitelt. A hitel a pénzgazdaság bevezetésével került előtérbe, mint a termelés egyik legfőbb eszköze. A hitelnyújtásban legfőbb tényező a bizalom, amit legtöbbször egy tárgyi biztosíték is alátámaszt.

A hitel felhasználásának megfelelően különbséget szoktak tenni a fogyasztási és a termelési hitel között. Az első esetben a hitellel járó kamat törlesztése a hitelező jövedelméből történik, amíg a második esetben erre a termék értékesítése után kerül sor. A hosszúlejáratú hitel főleg a vállalatok alapításával és bővítésével áll kapcsolatban. A rövidlejáratú hitel az áruforgalmat és a vállalatok üzemeltetését segíti elő. Az árubeszerzést is nagyban megkönnyíti azzal, hogy a kereskedőnek nem kell megfizetni az árut, mielőtt még annak legalább egy részét el nem adta. Az üzemeltetési hitel lehetővé teszi a kisebb beruházásokat, a folyó kiadások fedezését és a vállalati tőke felhalmozódásának elkerülését. Az üzemeltetési hitelnek leginkább a folyószámla-hitel felel meg, mert alkalmazkodik a vállalat dinamikájához, a tőkének a vállalatban való körforgásához.

A hitel időtartamának megfelelően különbséget teszünk a pénzpiac és a tőkepiac között. Az első a rövidlejáratú – egy évnél rövidebb – hitelfolyamatok lebonyolítására szolgál, amíg a tőkepiac esetében hosszúlejáratú – több éves – pénzhitelről van szó. A két piac között állandó a kölcsönhatás, ezért a kettő között szigorú határt szabni nem lehet.

A kamat a tőke ideiglenes használatáért fizetett ár. A kamatláb az a viszony, amely a tőke és annak pénzben kifejezett hozama között fennáll. Ennek megfelelően a kamatlábat a tőke százalékában állapítják meg.

A kamattal kapcsolatban évszázadokon keresztül két kérdés foglalkoztatta a társadalomtudományok művelőit. Az első bölcséleti kérdés: létezik-e, így megengedett-e az igazságos kamat? A második kérdés: mi a tőkekamat létrehozó oka, és melyek azok a tényezők, amelyek a kamat nagyságát meghatározzák? Először is a fogyasztási hitel kérdése állt előtérben, ami érthetővé teszi a kamattal szemben kezdetben fennálló elítélő magatartást.

Arisztotelész ellenezte a kamatot: „*A pénz nem szül pénzt*”... Ugyanezt megismételte a fiziokraták vezetője, *Quesnay* a 18. században. A fogyasztási hitel (mutuum) a római jog szerint is ingyenes volt. Az első keresztény századok írói hivatkoztak Jézus szavaira: „*Tegyetek jót és kölcsönözzetek anélkül, hogy valamit visszavárnátok*” (Lk 6,35). A bajba jutott embertárs megélhetésére szükséges hitel utáni kamatszedést a szükséghelyzet kihasználásának, erkölcstelen jövedelemnek, uzsorának tekintették. A termelési hitel fogalma csak az újkorban került elő-térbe és ezzel együtt a kamat, mint jogos jövedelem.

A kereskedelmi (rövidlejáratú) hitellel kapcsolatban *Aquinói Szt. Tamás* elfogadhatónak tartotta a mérsékelt kamatot, mint a vele járó esetleges károsodás (damnum emergens) vagy pedig haszonvesztés (lucrum cessans) jóvátételét.

A középkor szellemi életének ugyancsak jelentős személyiségei voltak azok a teológusok (így pl. a szieni *Bernardin* és a francia *Antonin*), akik az olasz városok virágzó kereskedelmi életét erkölcstani tanulmányuk tárgyává tették. Nekik köszönhetjük a tőke és a hitel fogalmának és gazdasági jelentőségének a megvilágítását. Megjegyezhetjük azt is, hogy

Aquinói Szt. Tamás az igazságos ár meghatározásával (*labores et expensae*) megelőzte a klasszikus közgazdászok munkaérték-elméletét.

Sokáig tartott, amíg általánossá vált az a felfogás, hogy a hitelezőnek joga van a tőke használati díjára, vagyis a kamatra. A későbbiek során aztán már nem a kamat jogosultsága, hanem a kamatláb nagysága vált kérdésessé (uzsorakamat), amíg utat nem tört magának az a felfogás, hogy a kamatláb a tőke a termelésben játszott szerepének függvénye.

A liberális gazdasági rend kifejlődésével kapcsolatban a kamat mint gazdasági kérdés került egyre inkább előtérbe, habár mint erkölcsi kérdés sem tűnt el teljesen. Még a 20. században is javasolták egyesek a kamat megtiltását. Így például *S. Gessel: Die natürliche Wirtschaftsordnung durch Freiland und Freigeld*, 1919.

A merkantilisták a gazdaság legfőbb mozgatójának a pénzt tartották, és szükségesnek látták, hogy bőséges mennyiségben álljon rendelkezésre. Felfogásuk szerint a kamat nagysága a forgalomban lévő pénzmennyiségtől függ. Ezt a felfogást alátámasztani látszott a piaci kereslet és kínálat törvényszerűségének egyre nagyobb hangsúlyozása is. Ha a pénzkínálat a pénzkereslettel szemben alacsony, a kamatláb magas és fordítva. Ez a felfogás azonosította a tőkét a pénzzel, és nem elemezte a tőke lényegét és gazdasági szerepét.

Lényeges fordulatot hozott az a felismerés, hogy a tőke felhasználásával elérhető eredmény döntő tényezője a kamatláb nagyságának. Ezzel indult el azoknak az okoknak a kutatása, amelyek lehetővé teszik, hogy nemcsak a termelésbe befektetett tőke térül meg, hanem a vállalkozót képessé teszik arra is, hogy kölcsöntőkéért kamatot fizessen a hitelezőnek.

A. Turgot (1727–1781) volt az elsők között, akik a kamat megmagyarázására gazdasági szempontokra hivatkoztak. (*Réflexion sur la formation et la distribution des richesses*, 1766). Tisztában volt azzal, hogy a tőke iránti kereslet azoktól indul ki, akik a tőkét eredményesen tudják felhasználni. Mint fiziokrata, a termőföldből indult ki. Aki földet művel, terményei eladása által haszonhoz jut. A pénztőke tulajdonosa szintén vehetne magának földet. Mint földtulajdonos ő is nyereséget érhetne el. Ha erről a lehetőségről lemond és tőkéjét másutt fekteti be, joga van a kamatra, amelynek nagyságát az befolyásolja, hogy tőkéjét földvásárlásba is befektethette volna. A földvételbe való befektetés biztonságos. A tőkét ezért csak akkor fektetik be az iparba, ha az nagyobb haszonnal kecsegtet. Már ő is látta, hogy a kamat forrása a termelékenység.

Smith és *Ricardo* a kamaton azt a részt értette, amely a hozamból a termelési költségek (köztük a munkabér) levonása után megmarad, és amelyben a vállalkozói nyereség is bennfoglaltatik. Ők a kamatot tőkenyereségnek nevezték. Náluk a kölcsönért járó kamat fogalma még háttérbe szorult, mert szerintük a kérdés lényege az, hogy azt az összeget, amelyet a vállalkozó a kölcsönbe vett tőkéért fizet, a termelési tevékenységével kell előteremtenie. Különböző is *Smith* és *Ricardo* idejében Angliában a tőketulajdonosok többsége egyben vállalkozó is volt, és a kölcsöntőkének még nem volt nagy szerepe a termelésben.

A klasszikus iskola legjelentősebb francia képviselője, *J. B. Say* (1767–1832) elsőnek vezette be a közgazdaságtanba a vállalkozó és a tőkés megkülönböztetését. Ennek alapvető fontossága az, hogy csak ennek alapján lehet a kamatot, mint önálló jövedelmi forrást, a vállalkozói nyereségtől megkülönböztetni. Tőle származik az a felfogás is, hogy a kamat alapján a tőke termelékenysége áll. Ezzel kiszélesítette a klasszikus iskola termelékenységi fogalmát. Neki köszönhetjük a termelési tényezők tanát is.

Böhm-Bawerk, az osztrák iskola legolvasottabb közgazdásza kamatelméletének az „ágió-elmélet” nevet adta, mivel azt az ágióhoz hasonló értéknövekedéssel magyarázta. Az ágió egy bizonyos értékkel szemben megmutatkozó többlet. Kiindulópontja az időtényezőnek az értékelésre való hatása. Kamatelméletének a háttérében a jelenlegi és jövőbeni szükséglet-kielégítéssel kapcsolatos választás áll. A már a jelenben meglévő javaknak az ember nagyobb értéket tulajdonít, mint azoknak, amelyek talán a jövőben rendelkezésre állnak. A már

meglévő javaknak nagyobb az ágiójuk. Ez az értéktöbblet a kamat, amit a már meglévő javaknak ideiglenes átengedéseért a tőketulajdonos kap.

Azt a magyarázatot, amely a tőkekamattal kapcsolatban a tőke termelékenységére hivatkozik, *Böhm-Bawerk* nem tartotta kielégítőnek. Ha ugyanis a tőkejavakat a hozadéknak megfelelően értékeljük, ezzel megmagyarázzuk ugyan, hogy a termelésben a tőke értéke megtérül, de magát a kamatot még nem. A kamat szerinte a tőkeértéken felül megmutatkozó többlet, amelynek keletkezését nem lehet a gazdasági beszámítás elve alapján megmagyarázni. Szerinte ezen többlet (kamat) keletkezésének ugyancsak jelentős tényezője a hosszú termelési folyamatok eredményesebb volta. Nem a közvetlen fogyasztásra szolgáló javak előállítása a legeredményesebb. A gépi berendezések és általában a termelési eszközök gyártása, vagyis a közbeeső javak, a „termelési körutak” növelik a termelés eredményességét. Ebben látja a kamat legjelentősebb forrását is.

Hogy az ember a jelenben már rendelkezésére álló javakat nagyobbra értékeli-e, mint a jövőbenieket, függ az anyagi helyzetétől, a céljaitól és a gazdasági kilátásoktól. Azok számára, akik javakban bővelkednek, javaik egy részének a megtakarítása a jövőben előnyös lehet céljaik megvalósítására, főleg akkor, ha a gazdasági előjelzések ígéretesek.

Az ágió-elmélet a gazdasági fejlődést meghatározó tényezőkből az időt elszigetelten veszi figyelembe a kamat keletkezésének megmagyarázására. A jelen és jövő lehetőségei és azok értékelése föltétlen szerepet játszik a tőkeképzésben, és ezzel hatással van a kamatra is, de nem közvetlen forrása a tőkekamatnak.

A termelési időszak meghosszabbítása sem vezet szükségképpen a termelékenység növekedéséhez. Gyakran éppen az ellenkezője az igaz. A technikai fejlődés nemcsak hogy nem hosszabbítja a termelési időszakot, hanem inkább rövidíti és ugyanakkor fokozza a termelékenységet.

A kamat nem ágió, hanem a tőke termelékenységének az eredménye. A kamatláb nagysága attól a határtól függ, amelyet a rendelkezésre álló tőkemennyiség a termelési körutaknak megszab, és amelyeken túl már nem jövedelmező, sőt ráfizetéses a termelés.

Már a klasszikusok is felismerték, hogy a tőkekamat nemcsak a termeléssel, hanem a piaccal is kapcsolatban áll. *Smith* és *Ricardo* csak mellékesen foglalkoztak a tőkepiaccal. *J. St. Mill* már nagyobb figyelmet fordított a kérdés tanulmányozására és hangsúlyozta, hogy a tőkepiacon a kereslet és a kínálat kölcsönhatására képződik a tőke ára, vagyis a kamat.

A tőkeképződés forrása a takarékoság. A takarékoság foka és a kamatláb nagysága között összefüggés áll fenn, mivel a takarékoság a tőkekínálat meghatározó tényezője. A kamatláb emelkedése általában növeli a takarékoságot és a tőkekínálatot, és fordítva.

A vállalatokon belül is történik tőkeképződés, ami egyre nagyobb szerepet játszik a befektetésre szánt tőkemennyiség gyarapításában. A pénzforgalommal kapcsolatos intézmények (bankok) ugyancsak jelentős szerepet töltenek be a tőkepiac életében.

A tőkepiac nem teljesen egységes. A tőke kihelyezési lehetőségei, a hitelek időtartama és biztonsága szempontjából olyan nagy különbségek mutatkoznak, hogy a tőkepiac részpiacokra oszlik. A tőkepiac sokoldalúsága, a közületek hitelszükségletei, az egyes országok gazdasága egyre növekvő nemzetközivé válása és az egyre nagyobb gazdasági közösségek (például az EGK) kialakulása következtében csak szélesebb távlatokban juthatunk a tőkekamat alakulása megértésére.

A földjáradék

A földjáradék az a jövedelem, amely a földtulajdon felhasználásából származik. Eredeti jövedelemnek tartják, miként a munkabért, a tőkekamatot és a vállalkozói jövedelmet. A földjáradék alapját képezik a föld természeti erői, megmunkálása és használata különböző célokra.

Kizárólag a föld termelékenységén alapuló földjáradék, amit a fizokraták hirdettek, naturálgazdasági fogalom. A klasszikusoktól származó meghatározás szerint a földjáradék a közgazdaságban végbemenő jövedelemelosztás kereteibe illeszkedik be, és csak így állítható párhuzamba a gazdaság egyéb eredetinek tartott jövedelmével.

A természet részt vesz a termelésben azzal, hogy bizonyos nyersanyagokat szolgáltat és nyújtja a szerves anyagokat, amelyek az emberi élet fenntartására szükségesek. Mindezt azonban nem ingyen adja, hanem csak munka árán. A természeti erőket megművelni, megszervezni és irányítani kell az emberi igények kielégítésére.

A földművelés munkát és tőkejavakat (gépek, munkaeszközök, vetőmag stb.) igényel. Ugyanazon földterület ugyanolyan megmunkálása nem vezet szükségszerűen mindig ugyanazon eredményre, mivel az időjárás, a növényi betegségek és a károkozók jelentősen befolyásolják a termelést. Ez a tulajdonos és a földművelő számára állandó bizonytalanságot és kockázatot jelent, amit csak bizonyos mértékig lehet ellensúlyozni a termelési technikák tökéletesítésével. A bizonytalanságot fokozza a mezőgazdasági termékek árának ingadozása.

A földjáradék nemcsak a terméseredménytől, hanem a termékek piaci értékesítésétől is függ. A földnek mint termelési tényezőnek sajátos a természete, de végeredményben a csereforgalom útján kapcsolódik be a társadalom termelési folyamatába, és így válik jövedelmi forrássá.

A földjáradék tulajdonképpen haszonbér, amit a bérlő a föld használatáért fizet a föld tulajdonosának. A saját földjén dolgozó földműves számára a földjáradék vállalkozói munkabér és nyereség.

A földnek különböző felhasználási lehetőségei vannak, és a lehetőségek jövedelmezősége más és más. A földműves több termelési lehetőség között választhat. A föld ezenfelül nemcsak mezőgazdasági, hanem más célokat is szolgálhat.

A fizokraták szerint a föld a közgazdaság egyetlen valóban termelékeny termelési tényezője, a jószággyarapodás egyetlen forrása. A földjáradék olyan jövedelem, amellyel szemben nem áll termelési költség: tiszta bevétel, amelynek körforgása lehetővé teszi a társadalom nem-termesztő rétegeinek is a megélhetést.

A klasszikus tanítás szerint a földjáradék különbözeti jövedelem három formában. Az első a minőségi földjáradék, amelynek alapján a föld minőségi különbsége áll. A jobb minőségű földön kisebb termelési költséggel is bőségesebb a termés. A másik a belterjességi földjáradék, amely a föld intenzív megmunkálásának az eredménye. A harmadik a helyzeti földjáradék, amely a földterület piac szempontjából kedvező fekvéséből ered.

A közgazdaságtan abszolút földjáradékot is ismer, amely a föld minőségi, művelési és helyzeti különbségétől függetlenül abból származik, hogy a föld csak korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre. A klasszikusok ezzel nem foglalkoztak, mert az ő korukban az országban még mindig található volt földművelésre alkalmas terület, amely az akkor érvényes árak mellett jövedelmezően felhasználható volt.

A határhaszon-elmélet képviselői számára a földjáradék mint különbözeti járadék elfogadhatatlannak tűnt. Az ő kiindulópontjuk ugyanis a határtermelékenység volt, és a jövedelemelosztást a gazdasági beszámítás elvére építették. Elméletük nem a minőségi vagy egyéb különbségekre épült, hanem a termelékenység fogalmára. Mint minden más termelési tényező esetében, úgy a földdel kapcsolatban is a földjáradék forrása szerintük a föld felhasználásával előállított termék.

A földjáradék nemcsak a mezőgazdasági célra felhasznált földterület esetében, hanem minden más célt szolgáló földnél fellép. A beépített telkek esetében főleg a helyzeti földjáradék játszik nagy szerepet. A települések szélén, ahol az építkezésre szánt terület a mezőgazdasági területtel érintkezik, a telkek földjáradéka magasabb, mint az egyszerű földjáradék. A közigazgatási, kulturális intézmények, a kereskedelem (szállodaipar) a városok központi részein egyre nagyobb keresletet támasztanak a föld iránt. Ennek

következtében aztán a belterjességi és az abszolút földjáradék is érvényesül. A villanegyedek kialakulása a városok peremén szintén a földjáradék emelkedését és ezzel együtt a telekspekulációt segíti elő.

A vállalkozói jövedelem

A 19. században a közgazdászok számára a vállalkozó egyben tőketulajdonos, aki a saját munkaerejét és tőkéjét a saját kockázatára a többi termelési tényezővel együtt bizonyos termelési célra megszervezi és irányítja. A vállalkozó ezen típusa ma is létezik. Ezek az önállóan dolgozó iparosok, földművesek, kis- és nagykereskedők, földbirtokosok, szabadfoglalkozásúak stb.

A vállalkozói jövedelem a vállalat termelési költségei és a hozam közötti különbség, amit három részre szoktak felosztani. Az elsőt vállalkozói munkabérnek tekintik. A második a tőkekamat, a harmadik pedig a nyereség, amely alatt azt a részt értik, amely az első kettő levonása után még megmaradt.

Ez a felosztás első tekintetre önkényesnek látszik. Az egyéni vállalkozó esetében valóban a jövedelem egy egészet alkot, és a vállalkozói munkabér és a nyereség közti megkülönböztetés inkább csak statisztikailag jelentős. A vállalat jövedelmezősége megítélésénél a vállalkozói munkabért mint termelési költséget vesszük figyelembe. Ez lenne az az összeg, amelyet a vállalkozónak fizetnie kellene, ha a munkáját más személlyel végeztetné. A saját befektetett tőkéje kamatát is mint termelési költséget számítja be.

Ennek a felosztásnak a jelentősége főleg akkor domborodik ki, amikor nem egyéni vállalkozóról, hanem részvénytársaságokról, korlátolt felelősségű társaságokról és szövetkezetekről van szó. Ezekben a vállalkozó szerepét a társaságok által megbízott vezetők (menedzserek) töltik be.

A vezetők fizetését vállalkozói munkabérnek tekinthetjük. Jogilag a tőkekamat és a nyereség rendeltetéséről a részvényesek döntenek. Kiosztják egymás közt (osztalék), vagy pedig befektetik a vállalatba és tartalékként is megőrizhetik. Valóságban ők a vezetők, az ügyvezető tanács jelentős fokban önállóan jár el és dönt a nyereség rendeltetéséről. Főleg a részvénytársaságokban a kisorosztó tőkeviszonyok tömegeinek hatása elhanyagolható, mivel a gazdasági súlya nem elégséges a döntések kikényszerítésére. A hatalom a nagyrészt részvényesek aránylag kis csoportja kezében összpontosul, ami visszaélésekre ad lehetőséget. Az államhatalom szabályozó szerepe előtérbe kerül.

A klasszikusok a vállalkozói jövedelmet a tőkebefektetéssel hozták kapcsolatba, tőkekamatnak minősítették, és a nyereséget maradjó-jövedelemnek tartották, amely a munkabérek és az egyéb termelési költségek levonása után a hozamból megmarad. Szerintük tehát a vállalkozó jövedelme nem a vállalatban kifejtett munkájához, hanem a tőketulajdonosi minőségéhez fűződik. Az ő idejükben a vállalkozó rendszerint egyben a vállalatba befektetett tőke tulajdonosa is volt, aki vállalta a kockázatot, előlegezte a gépi berendezésekre, a nyersanyagok megvételére és a munkabérek kifizetésére szükséges összegeket.

A vállalkozói tevékenységnek nincs piaca, hacsak nem a vállalatban vezetőállásban dolgozók fizetésére gondolunk. Ha a költségelméletet és a tökéletes szabadverseny feltételezését elfogadjuk, a vállalkozói nyereség részére alig marad lehetőség, mert az elmélet szerint a verseny az árakat a termelési költség színvonalára süllyeszti le. A piaci egyensúly (sztatikus állapot) feltevése esetében pedig csak a monopólium vagy pedig a különbözeti előnyök lehetnek a nyereség forrásai. A gazdasági egyensúlyra való törekvés állandóan fennáll ugyan, de a tökéletes egyensúly sohasem valósul meg. A gazdálkodás feltételezi az új megoldások, technikai és piaci lehetőségek állandó keresését. A gazdaság jellemzője a dinamika.

A dinamikus elmélet szerint a vállalkozói nyereség a gazdasági élet állandó változásából és fejlődéséből magyarázható meg. A vállalkozó az új technikák, termelési és üzleti módszerek alkalmazásával, valamint a termelési tényezők újabb és újabb csoportosításával jut el a nagyobb eredményre. A vállalkozói nyereség ebből az időleges előnyből származik, és csak addig tart, amíg a termelési tényezők ára nem alkalmazkodott az új technikákhoz és termelési módszerekhez.

Az úgynevezett frikciós elmélet a vállalkozói nyereséget a piaci ármechanizmus tökéletlenségével magyarázza. Ez megmutatkozik a termelési és a fogyasztási javak áralakulásának különbözőségében is. A vállalkozó a termelési és a fogyasztási javak piaca közt foglal helyet. A kettő rajta keresztül érintkezik egymással. A két piac tökéletes összhangja neki nem érdeke. Az ő érdeke az, hogy termékeinek ára felülmúlja a termelési költségeket. A valóság az, hogy a vállalkozói nyereség sok minden tényezőtől függ, főleg a vállalkozó szervezői és vezetői képességétől, előrelátásától, alkalmazkodni tudásától és természetesen a szerencsétől. A vállalkozói nyereség nem egy, hanem sok eredőből tevődik össze.

A vállalkozói nyereség nehezen illeszthető be a jövedelmek rendszerébe. Káros hatása is lehet. Amíg a vállalkozói munkabér és a tőkekamat természetes jelensége a gazdasági tevékenységnek, a vállalkozói nyereség nagy mértékben a korlátlan szabadverseny következménye, a bírvágy és kapzsiság behatolása az üzleti életbe, amely a gazdaságilag gyöngébbek kárához, elnyomásához, hatalmi koncentrációhoz, monopóliumokhoz vezethet a fogyasztók és az egész társadalom érdekei ellenében. A megoldás csak abban található, hogy az államhatalom állandóan őrkdjön a közjó érdekeinek védelmében. A közjó és a szociális igazságosság azt követeli, hogy a társadalom minden tagja a saját hasznát úgy kövesse, hogy azzal a közösségnek ne ártson, hanem szolgáljon.

A közgazdaság dinamikája

A gazdaság állapota nem sztatikus, ahogy azt a klasszikus elmélet feltételezte, hanem folyamatos, az állandóan mozgásban lévő tényezők együttese: a megtermelt javak áradása a fogyasztók felé, azok értékesítése révén keletkezett jövedelmek felosztása a termelési tényezők, a szolgáltatások és a társadalmi rétegek között, állandó körforgás, ahogy azt már a fiziokraták is látták.

A lakosság létszáma és összetétele nem marad mindig ugyanaz. A termelési folyamat szervezése és a technikai módszerek állandó változásnak vannak kitéve. Az igények is változnak. Új termékek és szolgáltatások keletkeznek a régiéik helyébe. A mezőgazdaság és ezzel az élelmiszeripar termelése évről évre ingadozik stb. A közgazdaság dinamikus.

Az állandóan megismétlődő körforgásban periodikus változásokat, idény- és konjunktúramozgást és hosszú hullámmozgást fedezhetünk fel. Az idénymozgások egy éven belül folynak le. A konjunktúramozgás öt-tíz évet ölel fel, amíg a hosszú hullámmozgás több évtizedre terjed ki.

A klasszikusok tanítása szerint a piaci ármechanizmus („láthatatlan kéz”) önmagától biztosítja a gazdasági egyensúlyt. A 19. század során ismételtelen fellépő válságokban csak átmeneti zavarokat láttak. A válságok oka, főleg időnkénti megismétlődésük, megoldhatatlan problémának látszott.

Sokan, főleg a szocialista mozgalmak, a gépek alkalmazását okolták a válságokért. Mások szerint a válságok oka az volt, hogy a termelés növekedésével egyidejűleg nem gondoskodtak a kereslet megfelelő növeléséről, aminek aztán eredménye a túltermelés volt.

Ricardo ezt nem fogadta el. Véleménye szerint a megtermelt javakat végeredményben nem pénzért, hanem javakért cserélik ki. A pénz csak közvetítő a cserében. Így aztán minden termék maga teremti meg az elhelyezési lehetőségét. Minden termelő egyben fogyasztó is.

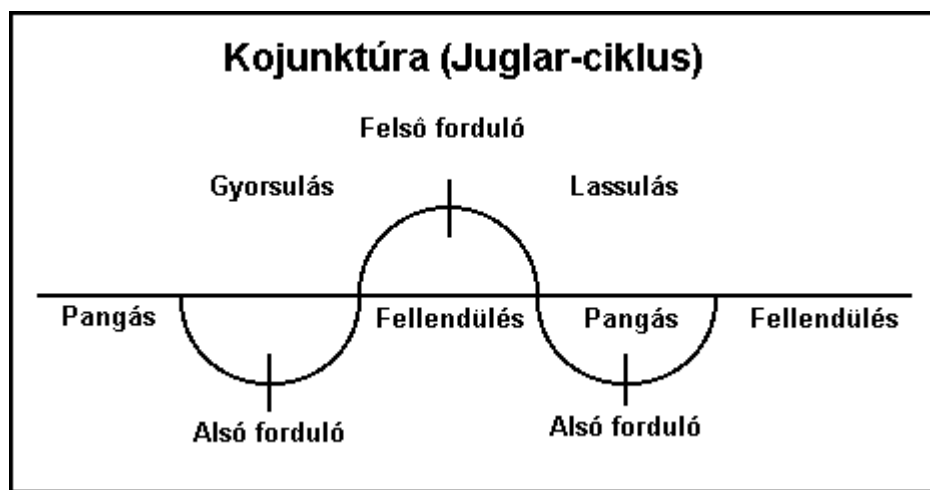
Minden kínálat ugyanolyan értékű javak iránti keresletet támaszt. A bőségesebb ellátás lehetősége a meglévő igények jobb kielégítésére ösztönöz, és újabb igényeket ébreszt (Say: „*theorie des débouchées*”).

A gazdasági konjunktúra kutatása a 19. század végén indult el *J. C. Juglar* (1819–1905) munkássága nyomán (*Les crises commerciales et leur retour périodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis*, Paris, 1861). *Juglar* az elméleti okoskodás helyébe a tények gondos és mélyreható vizsgálatát állította. Megállapítása szerint a csereforgalom kibővülése és leszűkülése tízévenként bizonyos szabályossággal megismétlődik. Ennek a jelenségnek szerint nincs semmi természetes oka az emberi cselekvésen kívül, de mégis előrelátható, amit az „előreláthatósági” görbékkel ábrázolt.

A fiziokrata *Quesnay*, *Pompadour* háziorvosa a vérkeringés analógiájára a gazdasági körforgás fogalmával gazdagította a közgazdaságtant, amíg *Juglar*, ugyancsak orvos, az orvosi diagnózis módszerét honosította meg a gazdasági konjunktúra kutatásában.

A kutatás először csak a tőkeképződés és a pénzpiac folyamatainak vizsgálatára korlátozódott. Később figyelmet szenteltek az ipari termelés, a foglalkoztatás, a fogyasztás, az áralakulás, a legfontosabb termékek behozatala és kivitele mutatóinak is. Az első világháború után egyre inkább általánossá vált a közgazdaság dinamikus szemlélete, amely elősegítette a gazdasági konjunktúra kutatását is.

A konjunktúra a latin „*conjunctus*”-ból származik: összefüggés a különböző gazdasági jelenségek között.

A hullámmozgást átszelő horizontális vonal a gazdasági egyensúly állapotát ábrázolja. Konjunktúraciklus az alsó fordulótól kiinduló fázist jelenti a felső fordulón át a következő alsó fordulóig. A fordulók és az egyensúlyi állapot közti távolságot amplitúdónak nevezik, amely ideális ciklus esetén le és fel ugyanolyan nagy és a hullámmozgás intenzitását is jelzi. A konjunktúraciklus időtartama általában 5–10 év, az Egyesült Államokban, ahol a közgazdaság dinamikája erősebb, 2–4 év. Az orosz közgazdász, *N. Kondratieff* (1892–1930) 40–60 évre kiterjedő konjunktúraciklusok létét is igyekezett bebizonyítani.

A pangásból való átmenet a fellendülésbe legtöbbször lassú és alig észrevehető. Az egyensúlyi állapot után egyre inkább gyorsul a gazdasági tevékenység. A vállalkozók a jó kilátások hatására növelik vállalatuk termelési kapacitását, emelik a munkavállalók számát, a nyersanyagok mennyiségét és a forgótőkét. A szállítás és a kereskedelem is meggyorsul, a jövedelmek és ezzel együtt a takarékoság, valamint a befektetés egyre inkább növekednek. A forgalomban lévő pénzmennyiség és a részvények árfolyama szintén emelkedik mindaddig, amíg a közgazdaság el nem éri a felső fordulópontot, amit általában krízisnek neveznek. Ez legtöbbször először is a pénzügyekben mutatkozik meg: a tőzsdeugrások

összeomlása, a hitelintézetekbe vetett bizalom megingása stb. A lassuló fázis a gyorsulás lefelé mutató tükörképe, amely a gazdasági tevékenység pangásához vezet.

A második világháború után a különböző strukturális változások következtében (a termékek nagyobb heterogenitása, amely által a szabad verseny egyre inkább tökéletlenné vált; a munkanélküliek segélyezése, amelynek következtében a munkanélküliség kisebb hatással volt a keresletre; a szabad verseny jelentős leszűkítése a munkapiacra; állami támogatás a válságos helyzetben lévő vállalatoknak stb.) a konjunkturális pangás állapota általában rövidebb ideig tartott. A *Juglar*-ciklus háttérbe szorult, és legtöbbször 3–6 éves ciklusok léptek fel. Sokan úgy vélekedtek, hogy a nyugati országokban 1945 és 1975 között a *Kondratieff*-ciklus emelkedő fázisa mutatkozott meg, amíg azóta a lassulás fázisának lehetünk tanúi.

Minden egyes konjunktúraciklus sajátos, egyedi és nem ismétlődik meg ugyanúgy. Sohasem lehet biztos előrejelzést előállítani a gazdasági tevékenység folytatására vonatkozólag. E tekintetben még a legkiválóbb közgazdászok is óriási baklövéseket követtek el. Bizonyos elemek azonban minden konjunktúraciklusban megmutatkoznak.

A fellendülés fázisában a tőkejavak termelése nagyobb növekedést mutat, mint a fogyasztási javaké, amíg a lassulásban nagyobb mértékben csökken, mint a fogyasztási javak termelése. A pénzforgalom sebessége a fellendülés időszakában egyre fokozódik, amíg a lassulásban csökken.

Főleg *Hayek* hívta fel a figyelmet arra, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség jelentősebb változása a gazdasági egyensúlyt megzavarhatja, mivel a közgazdaság nem tud megfelelő mértékben és gyorsasággal alkalmazkodni a változásokhoz. A pénzmennyiség nagy emelkedése révén a normális megtakarításoknál nagyobb mértékben nőnek a beruházások, az aránytalan növekedés következtében az árak különböző csoportjai között is eltolódik a viszony, ami megbontja az egymásra épülő termelési folyamatok egyensúlyát. Véleménye szerint a gazdasági egyensúly a tőkeképződés és a fogyasztás megfelelő arányán nyugszik.

Az újabb kutatások azt mutatják, hogy a krízis nem szükségszerű láncszeme a konjunktúraciklusnak. Lehetséges az is, hogy a fellendülés nagyobb rázkódtatások nélkül pangásba megy át, amely aztán hosszú ideig tart, amíg az egész közgazdaság újra ki nem emelkedik a nyomott helyzetből és újra megindul a fellendülés.

A konjunktúraciklus magyarázására *Hayek* elméletén kívül még sok más elméletet állítottak fel. Az elméleteknek két válfaját különböztetjük meg.

Az egyik a hullámelmélet, amely szerint a gazdasági egyensúlyt időről időre bizonyos események megzavarják, amíg aztán az alkalmazkodási folyamat el nem ér egy újabb egyensúlyi állapotot. A konjunktúraciklus eszerint a két egyensúlyi állapot közti alkalmazkodás folyamata. Ez az elmélet elsősorban nem a gazdasági életből vett egyensúlybontó tényezőkre épül, hanem például a légköri viszonyokra, újabb találmányokra, háborúkra, lélektani okokra (optimizmus-pesszimizmus) stb. *Sombart* az aranytermeléssel hozta kapcsolatba a közgazdaság időszakos pangását és fellendülését. *Jevons* a napfoltokkal igyekezett megmagyarázni a gazdasági konjunktúra változásait.

A másik elmélet szerint a konjunktúra körmozgás, amely a pangás és fellendülés okát önmagában hordja.

Az elméletek között inkább a részletekben és az egyes tényezők külön hangsúlyozásában van különbség. A közgazdaság szerves egésznek alkot, amelyben bármely lényeges tényező nagyobb változása a viszonylagos egyensúly megbontásához vezethet. A konjunktúra változása mindig valami jelentős aránytalanság a beruházás, a termelés, a fogyasztás vagy a pénzforgalom vonatkozásában. Még mindig *Juglar* vizsgálati módszere látszik a legrealisztikusabbnak.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a múltban tapasztalt nagy válságok nemcsak a pénz- és áru-gazdálkodás katasztrófái voltak, hanem az egész társadalomé. A társadalmi válságok kifejeződtek az erkölcsi értékkategóriák válságában, szerepük eltorzulásában vagy megszűnésében. A gazdasági zavarok mögött sokszor társadalometikai problémák húzódnak meg.

A konjunktúracikluson belül idényszerű kisebb-nagyobb változások is léteznek. Ezek egy-egy meghatározott terminushoz kötődnek, amelyek magyarázatát az évszakok és a társadalmi szokások változásaiban találjuk. A kínálat és a kereslet is változásoknak vannak kitéve. Így például a mezőgazdasági tevékenység évszakokhoz kötődik. Ez a kötöttség közvetlen következményekkel jár a mezőgazdasági termények szállítására, feldolgozására és értékesítésére nézve. A szezonális változások erősen éreztetik a hatásukat az építőiparban, a ruházati iparban és a kereskedelemben (kiárúsítás az egyes évszakokban). A kereskedelem a hét egyes napjain is a kereslet változásainak van kitéve.

A monetáris elmélet, amely a pénzügyletek oldaláról kiinduló mozgásban látja a konjunktúraciklus lényegét, lehetőnek tartja a pénz-, bank- és hitelügy megfelelő szabályozásával a konjunktúraciklus szabályozását is. Az anticiklikus költségvetési politikán kívül sokan főleg a diszkontó szabályozásától remélnék eredményeket.

A diszkontó a Nemzeti (Központi) Bank kamatlába, amelyet a piaci viszonyok figyelembevételével szab meg, és amelyhez a hitelbankok kamatlába alkalmazkodik. A diszkontó szabályozásával a gazdasági konjunktúra gyorsulási fázisában valóban mérsékelni lehet a lendületet, a pangás esetében pedig a fellendüléshez szükséges tényezőket könnyebben hozzáférhetővé lehet tenni. Ugyanígy lehetséges az árszínvonal változásainak mérséklése is.

A konjunktúraváltozások azonban nem tisztán a pénz-, bank- és hitelügyletek mozgásaival függnek össze, hanem a közgazdaság számtalan eredőjének a következményei olyannyira, hogy lehetetlen azokat egy-egy okra visszavezetni. A gazdasági hullámzások mérséklése lehetséges. Ennek azonban a monetáris politika csak egyik eszköze. A tudományos kutatás szükségessé teszi az egyes okok egymástól elszigetelten való vizsgálatát, amíg a valóság egyetlen egészet alkot.

Társadalmi rendszer és gazdasági rend

Egyén és közösség

Az egyén és a közösség viszonya a társadalom alapvető kérdése. Első tekintetre úgy látszik, hogy a kettő között áthidalhatatlan az ellentét. Minden egyes ember sajátos, egyetlen, vagyis egyedi lény, aki elidegeníthetetlen személyi jogokkal rendelkezik, és akinek az igényei és vágyai a végtelenbe irányulnak. Az ember önálló jogalany. Személyi sajátosságai és jogai nem a közösségen, hanem a saját emberi természetén alapulnak. Másrészt a közösség, amelynek az ember mint társas lény a természete szerint tagja, a közösség céljainak megfelelően mintegy közös nevezőre igyekszik hozni, a közjó szolgálatába állítani, látszólag a személyi jogai és érdekei kárára.

Tagadhatatlan, hogy mindez az egyén és a közösség viszonyában feszültségek állandó forrása. Minél erősebb az ember személyisége, annál nehezebben rendeli alá magát a közösségnek, és minél hatalmasabb a közösség, annál inkább hajlamos arra, hogy az egyént a maga szolgálatába kényszerítse.

A demokrácia fogalma is ellentmondásokkal terhes. Két nagy alapgondolatának, a szabadságnak és az egyenlőségnek a természetben nyoma sincs. A szabadság helyett szigorú okozati összefüggések és kötöttségek, az egyenlőség helyett pedig az életért folyó állandó küzdelem uralkodnak. Az erősebb győz.

Természetük szerint az emberek nem egyenlők. Testi és szellemi képességeik tekintetében nagyban különböznek egymástól. Fizikai létükben a szükségszerűségek hatalma alatt állnak. A szabadság föltétlen érvényesülése is egyenlőtlenségekre vezet. Ugyanakkor az egyenlőség kikényszerítése a szabadságot fojtja meg. A szabadság és az egyenlőség megfelelő egyensúlya szabályozó erőt feltételez, amely viszont ismét ellenkezni látszik a személyi szabadsággal.

Mi az előbbre való, az egyén vagy a közösség? A közösség a tagjai összességétől különböző valóság-e vagy nem?

A 18. és a 19. század liberalizmusának uralkodó szemlélete az individualizmus. Az egyén az egyetlen valóság, önmagában teljes és önmagának elégséges. Mindene megvan arra, hogy kibontakozhasson, és kiteljesedhessen a személyisége. Legfőbb törvénye az önfenntartás és legszentebb joga a szabadság. Az ember nem a természete szerint társas lény, hanem csak az emberekkel való kapcsolataival válik azzá. A közösség az emberek kölcsönös kapcsolatainak az összessége. Nem sajátos és önálló valóság, hanem az egyének szabad választásának a függvénye. Csak az egyének léteznek. A közösség fogalmi képzet az egyénektől független realitás nélkül. Az emberek nem természetüknél fogva, hanem külső tényezők hatására alkotnak közösségeket. Ezzel a céljuk főleg a javak és a szolgáltatások csereforgalmának elősegítése. A közösség kizárólagos célja ennek megfelelően az egyének jólétének az elősegítése. A közjó sem más, mint az egyéni javak összessége. A közösség jogai az egyénnel szemben csak látszólagosak, nem többek, mint az egyének engedményei, amelyekkel a közösség szolgálatait mintegy megfizetik. A közösségi élet az egyéntől áldozatot kíván ugyan, de ez csak befektetés arra a célra, hogy az egyén a közösség közreműködésével a lehető legnagyobb hasznot érje el.

A kollektívizmus különböző formái az individualizmussal szemben abból indulnak ki, hogy az egyén nem több mint fogalmi képzet. A valóságos ember csak a közösségben létezik. Az egyén a közösség alkatrésze. Létében, gondolkodásában és cselekvésében a közösség

terméke. Értékét a közösségben végzett szerepe és szolgálata határozza meg. Az egyének eszközök a közösség szolgálatában, de végeredményben a cél a közösség tagjainak jóléte.

A kollektivizmus egyik válfaja az univerzalizmus, amely szerint a közösség organikus, misztikus egység, amelynek tagjai úgy az élők, mint a holtak és a jövőző nemzedékek. A közösség eredeti valóság, amelynek az egyén teljesen függő alkatrésze. *O. Spann* szerint az emberi szellemiség csak a közösség tagjaként valóságos. A részek az egészszel szemben nem tárgyilag önálló létezők, hanem csak képességek, amelyek az egész életerejének hatása alatt bontakoznak ki.

A különböző társadalombölcseleti elméletek tartalmaznak ugyan értékes gondolatokat is, de csak egyoldalúan jellemzik az emberi és társadalmi valóságot. Ezért aztán sem az individualizmus, sem a kollektivizmus nem tudott soha maradéktalanul érvényesülni a társadalmi életben. Az élet végeredményben mindig erősebb, mint az okoskodás, és előbb-utóbb legyőzi a tudományosság nevében született, de az emberi és a társadalmi valóságtól idegen elméleteket.

A teljes emberi valóságból kiindulva jutunk el az igazság felismerésére, amely a valóságban gyökerezik, sőt azzal azonos. Az individualizmus és a kollektivizmus félreismeri az emberi természetet. Ez a legsúlyosabb tévedése. Tévedésből nem lehet az igazságot összevarázsolni.

Az individualizmus és a kollektivizmus között nincs fogalmi ellentmondás, hanem ellentét, amely a társadalmi valóságban feloldható. Az ember értelemmel és akarattal megáldott, természete szerint közösségi életre teremtett lény. Társadalmi létének alapja a társas természete, amely lényé legmélyebb rétegeiben gyökerezik. Léte alapvető titka a szellemi én-tudat. Én mindenki mástól különböző, senkivel fel nem cserélhető egyed vagyok. Mint megismerő és cselekvő alany birtokolom, alakítom az életemet és a megismert jó vagy rossz irányába terelem. Ebben érzem és élem meg a szabadságomat, bármennyire is másokra kell támaszkodnom, és tudom, hogy a szabadságomnak be kell illeszkednie embertársaim szabadságának kereteibe. Társadalmi és gazdasági szabadságomat sem vonatkoztathatom el mások ugyanazon szabadságától. A szabadságom gyakorlásához szükséges anyagi és szellemi javakat csak a rendezett együttműködésben, a közösségben érhetem el.

Csak az olyan szemlélet felel meg a valóságnak és ezzel együtt az igazságnak, amely sem az egyént, sem a közösséget nem nyomorítja meg, hanem mindkettő természetes és kölcsönös egymásrautaltságát veszi elmélete kiindulópontjának.

Az egyén és a közösség természete szerint egymásért való egészet alkot. Az egyén a közösségbe született, léte, testi-lelki kibontakozása és a személyisége kiteljesedése feltételezi a közösséget. A közösség sem létezhet tagjai tudatos és szabad közreműködése nélkül. Az emberek fizikai és szellemi különbözősége a személyi kiteljesedés és a társadalmi együttműködés alapja. Az ember nem személyi létében, hanem személyisége kibontakozásában és kiteljesedésében igényli a közösséget. Személyi önállósága szellemiségére és nem a társas voltára épül. Bizonyos fizikai és szellemi képességeinek természetes irányítottsága a közösség szolgálata, amelyben megtalálja élete értelmét és boldogságát. A magára maradt ember lelki beteggé és szellemi ronccsá válik.

A közösség nem csak fogalmi képzet. Több, mint az egyének számszerű összessége. Ha az emberi természet valóság, akkor a közösség is az, mert az emberi természettel szükségképpen együttjáró adottság. Olyan eredeti valóság, mint az ember. Sem az egyén, sem a közösség nem elsődleges jelenség, hanem a kettő együtt létezik.

Időrendben a rész és az egész egyidejűek. Ami részként szerepel az egészben, önmagában is létezhet ugyan, de nem mint rész. Csak akkor válik résszé, ha más részekkel egészet alkot. Az egész sem létezhet a részek nélkül vagy azok előtt, mivel részekből áll. Létét mégsem a részeknek köszöni, hanem az összekötő elvnek, amely a részek sokaságát és különbözőségét

egységbe fűzi. A közösség létét megalapozó igazság, léttörvény, összekötő elv a szolidaritás. Minden egészséges társadalom tagjai szolidaritására épül.

A közösség tehát nem fizikai, hanem erkölcsi valóság, amelynek tagjai megőrzik személyi önállóságukat és nem olvadnak fel teljesen a közösségben. Az ember vállalja a közösség szolgálatát, nemcsak mivel „jól felfogott érdeke” (individualizmus), nem is mivel teljesen alá van vetve a közösségnek (kollektívizmus), hanem mivel a társas természete, az összetartozás és egymásrautaltság tudata erre vezet.

A társadalom tagjai nem egy gépezet alkatrészei. A közösségben is megőrzik személyi jellegüket és elidegeníthetetlen személyi jogaikat. A közösség maga is lényegesen más és több, mint egy mechanizmus. Erkölcsi rend-egység. Célja a közjó, vagyis mindazon anyagi és szellemi javak és lehetőségek összessége, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a közösség tagjai boldogulásukat szabadon s hathatósan munkálhassák, de amelyek előállítására önmagukban nem képesek.

Amint a közösség több, mint az egyének összessége, úgy a közjó sem azonos az egyéni javak összességével. Az egyéni javakat a tulajdonosok közvetlenül és kizárólagosan élvezik, amíg a közjavak az egész társadalom szolgálatára állnak. A közjó két lényeges eleme: az egyéni szabadság biztosítása, ami feltétele a társadalmi békének; azon anyagi és szellemi javak és lehetőségek előteremtése, amelyek nélkül tagjai képtelenek a saját létükön kielégítő módon munkálkodni. A közjó gyakorlati tartalmának meghatározása függ a társadalom szellemi fejlődésétől, a szükségletek és igények fokától és a közgazdaság állapotától. Szociális paradicsom nem épülhet gazdasági romkertre.

Az egyén és a közösség kölcsönhatásban él, amelyet az írott vagy hagyományos jogrend, szokás és erkölcs szabályoz. A szabadság személyi viszonylatban jelenti az emberi képességek kibontakozásának a lehetőségét, de magában foglalja a határait is, amelyek a közösségi életből szükségszerűen következnek.

A szabadság élménye csak akkor valódi, ha benne van a kölcsönös elismerés, egymás elfogadása, tisztelete és a biztonság tudata. Csak akkor lehetek biztos személyi jogaim érvényesítése tekintetében, amikor számíthatok embertársaim hűségére, jóakaratra és szolidaritására. Az egyén nem köteles feláldozni semmit abból, ami személyes joga, de csak a közjog biztosítja az egyén jogainak zavartalan érvényesülését. Az egyének szabadsága csak akkor és annyiban szűnik meg, amikor és amennyiben mások jogait sérti, és a közösség javát nemcsak hogy nem szolgálja, hanem kárára van.

A társadalom fenntartója és hordozója a szellemileg és erkölcsileg kiművelt egyén, aki szolidaritást vállal az embertársaival. A társadalmi rend az egyének egymáshoz való viszonyát szabályozza a közjó követelményeinek megfelelően. Ez a rend utópia marad, ha annak megvalósítását csak az erkölcsök megjavításától várjuk. Az ember természete nemcsak jóra, hanem rosszra is hajló. Amiként az ember önmagát irányítja értelme és akarata által céljai megvalósítására, úgy a közösség is a tagjait a közjó szolgálatára a szabadon választott képviselője révén.

Az egyén és a közösség viszonyában mindig megmarad bizonyos feszültség. Ha az ember nem egy erkölcsi, hanem fizikai egységnek lenne a része, ez nem állhatna fenn. Mivel a közösség erkölcsi egység, amelynek tagjai személyek, a feszültség elkerülhetetlen. A társadalom dinamikája a személyi szabadság és a közösségi élettel szükségszerűen együttjáró kötöttség feszültségeire épül.

A közgazdaság rendező elve

A rend fogalma már az antik filozófiákban is ismert volt. A dolgok sokasága és különbözősége ellenére tapasztalt rendet a világ építészeti egészében keresték. A középkorban a rend gondolata az egész kultúra szellemi egységesítése irányában hatott. A

társadalmi és gazdasági válságok esetén keresték az ember és a dolgok természetének megfelelő rendet. A 17. és 18. században feltételezték a „természetes rend” létét. A gazdasági folyamatokban tapasztalt rend volt az alapja a közgazdaságtan kifejlődésének.

Mi biztosítja ezt a rendet? A gazdasági valóság megismerése feltételezi ennek a kérdésnek is a tisztázását. Ez az alapvető kérdés a gazdasági tevékenység tudományos vizsgálatának a kiindulópontja.

Az ókor és a középkor emberének nem volt olyan nehéz felelni a fenti kérdésre, mint nekünk. Az akkori kézműves egy általa ismert ember vagy embercsoport rendelésére dolgozott előre meghatározott mennyiségben és áron. A gazdaság könnyen áttekinthető volt. A mai vállalkozó maga kezdeményezi az általa meghatározott árucikk termelését. Ha értelmesen jár el, előbb piacutatást (marketing) folytat, hogy jól megfontolhassa, hogy mit, hol és milyen mennyiségben termeljen. Ennek ellenére semmi biztonsága nincs arra nézve, hogy a kereslet hogyan fog reagálni a piacra vitt árumennyiségre, minőségre és az árra. Kénytelen előlegezni a termelési költségeket abban a reményben, hogy azok az árúja értékesítése során megtérülnek, sőt még értéktöbbletet, hasznót is hoznak.

A gazdaság átláthatóságát nagyban elősegítette a tradicionalizmus is, amely a gazdasági életben résztvevők társadalmi integrálódását és a mindenkor szabályozottság mellett viszonylagos szabadságát is biztosította. A kézműves, sőt a jobbágy is – köszönet az általánosan elfogadott normarendszernek – a maga társadalmi kereteiben szabad volt. Ezzel szemben a tömegtermelést létrehozó, egyre növekvő és bonyolódó munkamegosztás és hierarchikus szabályozottság a viszonylagos szabadság megszüntetéséhez, társadalmi dezintegrációhoz vezetett.

Az ókorban és a középkorban az általánosan elfogadott erkölcsi normák szabályozó hatással voltak az emberek gazdasági tevékenységére. Azt is mondhatjuk, hogy a gazdasági rend kérdése főleg lelkipásztori problémát jelentett. Ezzel szemben a mai közgazdaság a túlhajtott munkamegosztásával, termelékenység, értékesítési, jövedelmezőségi és jövedelemelosztási problémáival egy rendkívül bonyolult szervezetté vált. A mai közgazdaság rendezésének a kérdését az igazságosság és a szeretet erkölcsi elveire való egyszerű hivatkozással megoldani nem lehet.

Mi a rend? Egymástól különböző elemek sokasága, amelyet egy rendező elv kapcsol egybe.

Ahhoz, hogy a rend előálljon, nem elég, hogy a különböző elemek kiegészítsék egymást. Ez csak azt jelentené, hogy az elemek a természetük különbözősége ellenére alkalmasak arra, hogy egységbe tömörüljenek, de nem azt, hogy valóban ki is egészítik egymást. Így például az emberi munka különböző célokra felhasználható. Ugyanezt mondhatjuk a pénztőkéről és a tőkejavakról is. Hogy valóban kiegészítik-e egymást és hogy milyen célra, az összekötő és meghatározó elvtől függ.

Mi ez az összekötő és meghatározó elv a közgazdaság életében?

A közgazdaságtan története tele van általános törvényszerűségek és elméletek felállítására irányuló kísérletekkel. *Adam Smith* a gazdasági rendet valami „láthatatlan kéz” munkájának tulajdonította. Ez alatt hívei szerint az ármechanizmust értette, amely az egyéni érdekek összességét közjóvá nemesíti. A kínálat és a kereslet szabadon érvényesülő feszültségei önmaguktól megvalósítják a szükséges rendet. Azt hitték, hogy nemcsak a termelést, hanem a fogyasztást is a lehető legjobban irányítja a piac ármechanizmusa.

Sokáig tartott, amíg a közgazdászok rá nem jöttek arra, hogy a piac ármechanizmusára épülő elméletek képtelenek arra, hogy különböző gazdasági jelenségeket elfogadhatóan megmagyarázzanak, így például a valóságos áralakulást, a gazdasági egyensúly megbomlását stb. A tökéletes szabadverseny elméleti feltevés, soha nem is létezett. A gazdasági rend nem áll elő önmagától. A korlátlan szabadverseny szabadossághoz és visszaélésekhez vezet.

Az ár teremthet gazdasági lehetőségeket, de nem gazdasági rendet. A lehetőségek megvalósítása feltételezi, hogy a lehetőségek kombinációját úgy válasszuk meg, hogy lehetővé tegye az ésszerű igények ésszerű kielégítését. Erre az ár önmagában nem képes. A különböző lehetőségek közti választás, a termelési tényezők irányítása a kitűzött célra az ember munkája. Az ár nem önműködő szabályozója a termelésnek, amint azt a szabad verseny mítoszának a hívei szeretnék.

Ha az ár a termelés önműködő szabályozója lenne, a termelő egyszerűen követné a piacot. A termék magas ára esetén fokozná a termék előállítását és fordítva, ha a piaci ár alacsony. Ez a felfogás azonban túlságosan is szimplisztikus. A termelőt végeredményben nem annyira a magas vagy alacsony ár érdekli, mint a haszon a gazdasági elvnek megfelelően.

Haszon = (egységár x eladott mennyiség) – (termelési költség / egység x termelt mennyiség).

A már eladott mennyiség hozamától függ, hogy a termelő hogyan reagál az árváltozásra. Hogy mi a haszonra nézve a legjobb lehetőség, nem olvasható le egyszerűen az árból.

Létezhetnek olyan esetek is, amikor a haszon lehetősége különböző irányban ugyanaz, és így lehetetlen csupán az ár alapján megtenni a választást. Az ár nem több, mint eszköz arra, hogy a termelő az összes adottságok és lehetőségek reális felmérése után azt a lehetőséget válassza ki, amely számára a legelőnyösebbnek tűnik. Ezt a választást nem az ár, hanem a termelő végzi, és döntésében nem determinált az ár által.

A gazdasági tevékenység abban áll, hogy az ember saját magában, embertársaiban és a rendelkezésére álló anyagvilágban rejlő erőket egy általa meghatározott igénykielégítési célra megszervezi és irányítja a gazdasági elvnek megfelelően.

Az emberi és anyagi erők önmagukban még nem gazdasági természetűek, hanem csak gazdasági tényezővé válhatnak lehetőségek. Gazdasági jelleget akkor kapnak, amikor a termelő ezeket az erőket, amelyek különböző összefüggésekben és különböző célokra felhasználhatók, egy meghatározott igénykielégítési célra irányítja. A gazdasági folyamatban tapasztalt rend nem az emberi és anyagi erők saját természetében keresendő.

A gazdasági rend megteremtője nem egy „láthatatlan kéz”, nem is a piac ármechanizmusa, hanem maga az ember. A közgazdaság rendező elve sem más, mint az ember által meghatározott célra való tudatos és akart irányítás. A rendező elv végeredményben maga az ember.

Az egyes ember talán tehetetlennek érzi magát a fennálló gazdasági rend adottságaival szemben. Ennek magyarázata az, hogy nem tud magának fogalmat alkotni arról a hatalmas erőről, amely az összes emberi és anyagi erők együttműködéséből áll elő. Ha azonban a gazdasági rendet nem a maga egészében, hanem csak egy részletében, például egyetlen vállalat életében vesszük figyelembe, világosan látjuk, hogy a tapasztalt rend az emberi szellemiség, ésszerű választás, az emberi és anyagi erők céltudatos megszervezésének és irányításának az eredménye. Ha ez így van egy vállalat életében, nem lenne-e téves azt hinni és állítani, hogy az összes vállalatok célszerű rendje, vagyis a gazdasági rend valamiféle mechanizmus hatása alatt önmagától valósul meg?

Az emberi szervezetben is léteznek mechanikusan végbemenő biológiai, fizikai és kémiai folyamatok. Embervoltunk meghatározói mégsem ezek, hanem az értelmünk és az akaratunk. A gazdasági válság, a viszonylagos gazdasági egyensúly időszakos megbomlása sem egy természeti katasztrófa, hanem emberi jelenség, társadalmi és gazdasági történet, amelynek a főszereplője az ember. A gazdasági válság alapján milliók magatartása áll, így például a nemzetközi pénzrendszer összeomlása 1929-ben. Az olajkrízist is 1973-ban nem a gazdasági mechanizmusok váltották ki, hanem az olajtermelő országok tudatos és akart politikai magatartása.

A gazdaságot nem vak mechanizmusok irányítják, hanem az ember. Éppen ezért nem létezik sehol tökéletes közgazdaság és nem is fog létezni soha. Emberi alkotás, és magán

viseli az emberi lét tökéletlenségeit. Tévedés azt hinni, hogy a gazdálkodó döntései pró és kontra szempontjait mindig oly tökéletesen mérlegeli, hogy az érdekei szolgálatának a végeredménye a társadalmi optimum. A bír- és hatalomvágy, az utánpótlás, a divat és általában az irracionális motívumok sokkal inkább hatnak a gazdasági döntésekben is, mint azt elképzelnénk.

Az embernek viszont egyre nagyobb hatalma van a természet adottságai felett. A nevelés és a szakképzés révén egyre inkább felszabadul a determinizmusok alól. A gazdálkodók százai és milliói tevékenysége nyomán előálló rend föltétlen jobb eredményekre vezet, mint a központilag tervezett és irányított közgazdaság, még akkor is, ha azt kiváló közgazdászok munkája készíti elő statisztikák és tökéletes számítógépek segítségével.

A gazdálkodók vitális érdeke, hogy a lehető legjobban informálódjanak, mielőtt választanának a különböző lehetőségek között. Az esetleges tévedéseiket is gyorsabban kijavítják, mint egy központi tervhivatal. Döntéseik alapján nem egy keresleti görbe, nem is egy trend extrapolációja áll, hanem az ügyfelekkel való kapcsolat.

A gazdasági rend spontánnak mondható, de nem abban az értelemben, ahogy azt a klasszikusok és követők gondolták. A spontaneitás az ember önismeretén és szabad cselekvésén alapszik. Fogalma van a saját gazdasági rendjéről és azt akarja is. Közben belátja azt is, hogy az egész közösség gazdasági rendjébe való beilleszkedése előfeltétele létének, gazdasági tevékenységének is.

A gazdasági folyamatban tapasztalt rend néha olyan erővel mutatkozik meg, hogy a közgazdászok gazdasági törvényekről szólnak, amelyek hatására a folyamat szükségszerűen játszódik le. Tévedés lenne azonban a gazdasági törvényeket a fizikai törvényekkel azonosítani. A múlt század természettudományos gondolkodása erre nagyon is hajlamos volt. A közgazdaságot ugyanis egy hatalmas newtoni rendszernek képzelték el.

Az emberi erők az értelemmel és akarattal rendelkező ember megnyilvánulásai. Az anyagi erők a fizikai és kémiai törvényeknek vannak alávetve. Ezek a törvények azonban nem gazdasági törvények, hanem előfeltételek, amelyekkel a gazdálkodónak tevékenységében számolnia kell. Gazdasági törvényekről először csak akkor van szó, amikor a gazdálkodó az emberi és anyagi erőket, mint termelési tényezővé válható lehetőségeket, egy meghatározott igénykielégítési célra megszervezi és irányítja. Az emberi és anyagi erők ezen gazdasági célra való irányítottsága nem azok természeti adottsága, hanem a gazdálkodó ember tevékenységének az eredménye. Ezért aztán, amíg a fizikai törvények abszolút kötöttséget jelentenek, a gazdasági törvények csak viszonylagos kötöttséget.

Ami gazdasági szempontból racionális, nem lehet mindörökké meghatározni. A feltételek minden helyzetben mások és mások. A gazdaság életében nem törvényekről, hanem törvényszerűségekről van szó. Érvényük is csak viszonylagos, mert a gazdálkodó ember tudatos és akart cselekvésén keresztül érvényesülnek. A közgazdaság bonyolult folyamatok egésze, de nem mechanikus folyamat, nem pontosan előre jelezhető törvények alapján játszódik le, hanem dinamikusan változó és a rendje is mindig viszonylagos.

Ha a vállalkozó ésszerűen és célszerűen jár el, a gazdasági elvnek megfelelően gazdálkodik. Az ésszerűnek és célszerűnek mondható cselekvésben is több ésszerű és célszerű lehetőség áll fenn, amelyek között a gazdasági folyamat során választania kell. Döntése nem determinált, hanem értelmének és akaratának a függvénye. A gazdálkodás állandó alkalmazkodást kíván a változó körülményekhez. Ha a gazdasági törvények a vállalkozó számára abszolút kötöttséget jelentenének, erre az alkalmazkodásra képtelen lenne.

Tekintettel a gazdasági törvényszerűségek viszonylagos voltára, bizonyos törvényszerűségek érvényesülnek egy meghatározott társadalmi és gazdasági rendszerben, de nem szükségszerűen egy másikban. Így például a kereslet és kínálat, általában az áralakulás törvényszerűségei, amelyek a szabadpiac és a szabad verseny feltételezésén alapulnak, nem

vagy csak részben érvényesek egy olyan rendszerben, amelyben a szabadpiac és a szabad verseny elemei a teljes vagy részleges kötöttség elemeivel vegyülnek.

Társadalmi és gazdasági rendszerek

A gazdasági élet nem egy légtüres térben, hanem egy társadalmi rendszer keretei között folyik. A társadalmi rendszereket a gazdasági tevékenység szempontjából a következő kérdésnek megfelelően különböztetjük meg: Kié a felelősség? Kinek a kezében összpontosul a termelési cél meghatározása, a termelési tényezők megszervezése és irányítása a kitűzött célra?

A személyi felelősségre épült társadalomban az egyén dönti el, hogy milyen formában vesz részt a gazdaság életében. A gazdasági tervek kidolgozása és megvalósítása, a gazdasági tényezők megszervezése és irányítása, valamint a termelt javak értékesítése az egyén kezében összpontosul. Ő felelős döntéseinek következményeiért is. Ennek a rendszernek korrelátuma a szabadpiac és a szabad verseny.

A liberalizmus

A liberalizmus szellemi áramlata a 18. század második felében az abszolutisztikus államhatalmakkal szembeni reakcióként lépett fel. Szó szerinti értelmezésének megfelelően a szabadság rendszerének kellene neveznünk. A szabadság fogalma valóban sarkköve a liberalizmusnak. A liberalizmus szerint az ember önmagának elégséges és független egyén, akit szinte természetfeletti tulajdonságokkal ruház fel. Az ismeret egyetlen forrása az egyén értelme (racionalizmus); az egyén természete szerint jó (naturalizmus), és éppen ezért az egyénnek korlátlan szabadságot kell biztosítani a társadalmi és gazdasági élet minden területén. A liberalizmus hisz az ember és az emberiség állandó előhaladásában.

A gazdasági liberalizmus szerint a gazdaság önmagára hagyva működik a legtekélyesebben. A jól felfogott önérdék és a szabad verseny olyan összhangra vezeti az egész közgazdaságot, amely nemcsak az egyén, hanem a közösség javát is a lehető legjobban szolgálja. Az önérdék a hajtóerő, amely erőfeszítésre indítja az embereket; a verseny pedig az a szabályozó, amely a közjó szolgálatára kényszeríti az önérdéket, mert mindenki csak úgy boldogulhat, ha arra a helyre áll, ahol a legjobban szolgálja a közösséget is. Minden külső beavatkozás eltéríti a közgazdaságot ettől az ideális állapottól, mivel nem engedi szabadon működni a benne rejlő erőket.

A közgazdaság automatikus működésének optimális volta a gazdasági liberalizmus alap gondolata. Főleg a manchesterizmus, a gazdasági liberalizmus szélsőséges irányzata hirdette meg a megalkuvás nélküli, korlátlan szabadságot.

Magyarországon a liberalizmusnak a racionalista, szabadkőműves, a rossz értelemben vett kapitalista szellemi irányzata hatott leginkább. Ez ellen küzdött *Prohászka püspök*, aki ennek ellenére elismerte a liberalizmus világtörténelmi misszióját, mert a kiváltságok társadalmát megtörte, és a népet legalábbis jogilag felszabadította. Prohászka a gazdasági liberalizmust határozottan elutasította:

„A féktelen konkurrencia olyan átváltozást hozott ránk, amilyen átváltozás a bomlás, a tönkrement, a halál”.

Tény az, hogy Magyarországon létezett egy másik liberális hagyomány is, *Széchenyi*, *Kossuth*, *Eötvös* és *Deák* nemzeti liberalizmusa. Ez a liberális irányzat föllépett minden önkény ellen, tisztelte az emberi személyiséget, nem vetette el a nemzeti hagyományt és a vallást sem. A 19. és 20. századi magyar polgári megújulás törekvései összeesnek a nemzeti liberalizmus szellemiségével és politikai kísérleteivel.

A szabadság elismerése és tiszteletben tartása már önmagában is nagy értéket jelent. A rendszer javára kell írunk, hogy az állami abszolutizmus zsarnoksága és kötöttségei megszüntetésével lehetőséget nyitott az emberben és az anyagvilágban rejlő lehetőségek nagyfokú kifejlesztésére.⁴

A korlátlan szabad verseny azonban a társadalom széles rétegei számára végeredményben nem szabadságot, hanem újabb szolgátságot hozott, a pénztőke szolgátságot. Az emberi személy nemcsak egyén, hanem egyben társas lény, természete szerint a szabadság és a kötöttség szintézise. A korlátlan szabadság nem szabadság, hanem szabadosság és önzés. Az egyéni érdekek hajszolása a gazdasági életben hatalmi koncentrációkra, monopóliumokra, a szabadpiac és a szabad verseny megszüntetéséhez vezetett.

A múlt század liberalizmusa a maga eredeti formájában ma már túlhaladott álláspont. A társadalmi és gazdasági fejlődés folyamán meg kellett alkudnia azzal, hogy a közhatalom beavatkozása a gazdaság egyes területein nélkülözhetetlen, hogy bizonyos feladatok elvégzése a közjó érdekében kívánatos és szükséges, főleg hogy nem maradhat közömbös a gazdasági válságok időszakában.

A monopóliumok kialakulása szinte halálosan érintette a gazdasági liberalizmus alap gondolatát, a szabadpiacot és a szabad versenyt. A korlátlan szabad verseny lehetetlenné tette önmagát. Az önérdék hajszolása nemcsak a közjó kárához, hanem a rendszer pusztulásához is vezetett. Főleg a harmincas évek gazdasági válságában egyetlen állam sem tudott ellenszegülni a szociális igazságosságra törekvő néptömegek akaratának, és áttért az aktív gazdasági politika útjára.

Ezzel kapcsolatban lépett fel a neoliberalizmus, amelynek legjelentősebb képviselői a második világháború után *W. Eucken*, *F. Böhm*, *F. Hayek*, *W. Röpke* és *A. Rüstow*, akik az „Ordo”-évkönyv körül csoportosultak (Ordo-liberalizmus).

Világosan látták, hogy a liberális elvet csak úgy tudják újra érvényre juttatni, ha a múlt század liberalizmusa és kapitalizmusa nyilvánvaló hiányaira, káraitra és tévútjaira megfelelő orvoslást találnak, ha leszámolnak a monopóliumok problémájával, a kizsákmányolás különböző formáival és a kapitalista tömegcivilizáció gépesítő és lélekölő hatásával. Ragaszkodnak ugyan a magántulajdonhoz, a szabad verseny és az árképzés szabadságához, de szükségesnek tartják a törvényes rendet a szabad verseny védelmére és az árképzés mechanizmusa megfelelő működésének biztosításához.

A neoliberális felfogás szerint újra biztosítani kell azt, hogy a társadalom minden tagja szabadon és a saját felelősségére vállalkozni merjen, haszonra törekedjen, és gazdasági tevékenységével szerencsét próbáljon. A szabadság és a felelősségtudat emeli az ember személyi és erkölcsi értékét. Az emberek fizikai és szellemi képességeiben és annak következtében a társadalmi és gazdasági életben mutatkozó egyenlőtlenségeket mint

⁴ A kapitalizmus a munkamegosztás által széles néprétegek számára biztosította a foglalkoztatás lehetőségét, amire a mezőgazdaság képtelen volt. Lehetővé tette, hogy az ipari központokba tömörült emberek, ha szegényen is, de éljenek és szaporodjanak olyan fokban, ami az előző századokban ismeretlen volt. *Marxnak* igaza volt, amikor azt állította, hogy a kapitalizmus hozta létre a proletariátust és adott neki életet. Anglia lakossága 1789-ben 14 millió volt, 1911-ben már 45 és fél millió. Európa és Észak-Amerika lakossága 1800-ban 193 millió, 1950-ben 771 millió. (O.N.U.: Statistical Yearbook, 1951.)

Magyarország népességére nézve II. József kora óta rendelkezünk megbízható adatokkal. A polgári lakosság létszáma (Horvátország és Szlavónia kivételével) 1787-ben 8 millió, 1850-ben 11 és fél millió, 1910-ben pedig 18 millió (Magyar Statisztikai Szemle, 1938. május). Minden nyomorúság ellenére a munkásrétegek jóléte is lassan emelkedett, amit nem lehet pontos adatokkal kimutatni az igények állandó változása miatt. Tény az, hogy széles társadalmi rétegek életszínvonala a fejlett államokban ma sokkal magasabb, mint 50, 100 vagy 150 évvel ezelőtt. Az a komfort, amivel ma a munkásrétegek is rendelkeznek, a 18. században még a gazdagok számára is ismeretlen volt. Az anyagi jólét lassú emelkedése megteremtette az általános művelődés külső feltételeit is.

adottságokat el kell fogadnunk. Ezek az egyenlőtlenségek nagyban fokozzák a munkakedvet, a vállalkozói tevékenység eredményességét is elősegítik. A gazdasági versenyben legyőzötteket az államhatalomnak szociális gondozásban kell részesítenie. A neoliberalizmus tagadja a kollektívizmust éppúgy, mint a manchesteri korlátlan liberalizmust, mert hiányzik belőlük az emberi dimenzió.

A gazdasági tevékenység szabadsága a személyi szabadság egy része és egyik lényeges formája. Az egyén jogainak tiszteletben tartása kell, hogy összhangban álljon a családok és az egész közösség érdekeivel. A személyi szabadság előfeltétele az igazságos társadalmi rendnek, de nem meríti ki annak a lényegét. A gazdasági szabadságnál sokkal messzebbre kell néznünk.

Az igazságos társadalmi rendet olyan társadalomban találhatjuk meg, amelyben az emberek lehető legnagyobb része saját tulajdonnal és a maga által választott munkakörrel rendelkezik, amely biztosítja számára a viszonylagos önállóságot. Kell, hogy ezek határozzák meg a társadalom arculatát, és nem a mamutüzemekbe, bérkaszányákba, konszernekbe és monopóliumokba zsúfolt tömegek. A klasszikus liberális kapitalizmus nyomorúsága nem abban állt, hogy egyeseknek volt tőkéjük, hanem abban, hogy a tömegeknek a két kezükön kívül semmijük sem volt és proletársorsba kényszerültek.

A neoliberalis közgazdászok gondolkodása lényegében a klasszikus liberális eszmény körül mozog: a piac ármechanizmusa által minden külső beavatkozás nélkül önmagát szabályozó közgazdaság. A termelés szabályozásáról csak annyiban lehet szó, amennyiben a vállalkozókat a szabad verseny szabályainak betartására készítjük vagy ha szükséges, kényszerítjük, a fogyasztókat pedig morális befolyással élvezethajhászás helyett az ésszerű igények ésszerű kielégítésére biztatjuk. Magában a gazdasági folyamatban az egyetlen döntő tényező a gazdasági elv, a termelékenység, a jövedelmezőség, a fogyasztók igényeinek kielégítése, amint azok a piacon megmutatkoznak.

A piacgazdaság azonban nem old meg minden problémát, amelyek a társadalom számára súlyos kihívást jelentenek: a tartós munkanélküliséget, a jövedelem-elosztást a nem aktív lakosság és a piacról kiszorultak számára, a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló nyersanyagokkal és energiahordozókkal való ésszerű gazdálkodást, a szükséges technikai és szociális infrastruktúrák kiépítését, a környezetszennyeződés problémáját stb. Mindez szükségessé teszi az államhatalom közreműködését úgy nemzeti, mint nemzetközi vonatkozásban. A piaci mechanizmus szerepének túlzott hangsúlyozása az egész közgazdaság mechanikus felfogásához vezet, és a társadalom tagjai számára az újabb elnyomás veszélyét rejti magában.

A neoliberalizmus képviselői az egyház szociális tanításából is több jelentős gondolatot vettek át. Így például az ember személyi méltósága, a felelősségtudat, a magántulajdon, a progresszív adózás, a szociális politika szükségessége stb., amit W. Röpke maga is elismert. Közben megállapíthatjuk, hogy akkor, amikor nagy súlyt helyeznek a már meglévő magántulajdon védelmére, alig szólnak arról, hogy igazságos jövedelemelosztással arra kell törekedni, hogy a társadalom minél szélesebb rétegei magántulajdonhoz jussanak, és szót kapjanak érdekképviselői szervezeteiken keresztül a gazdasági folyamatok irányításában is.

A neoliberalisok elgondolásait az államhatalom szerepéről a következő három pontban foglalhatjuk össze:

1. A pénzügyi egyensúly biztosítása a forgalomban lévő pénzmennyiség szabályozása és ellenőrzése által.
2. A szabad verseny tökéletlenségeinek a kijavítása.
3. Olyan jogrendről való gondoskodás, amely biztosítja mindenkinek a magántulajdont, a szerződési szabadságot, és ugyanakkor a mások szabadságát korlátozó visszaéléseket lehetetlenné teszi.

A gyakorlati javaslatokat *Walter Eucken*, akit a neoliberalis iskola alapítójának tekintenek, a következőkben foglalta össze:

1. A kartellek betiltása és a monopóliumok megszüntetése. A nélkülözhetetlen monopóliumok (egyes közszolgáltatások) ellenőrzése és kényszerítése arra, hogy alkalmazkodjanak a szabad verseny követelményeihez.

2. A részvénytársaságokra vonatkozó törvényhozás átalakítása olyan értelemben, hogy akik az üzemek vezetéséért felelősek, döntéseik következményeit is viseljék.

3. Progresszív adózási rendszer a nemzeti jövedelem igazságos elosztására. Ez azonban nem mehet olyan messzire, hogy a vállalkozók takarékosagra és a befektetésre irányuló kedvét és lehetőségeit megakadályozza.

Elgondolásaik tartalmaznak értékes gondolatokat, de lényegében azonosak a múlt századi liberalizmus felfogásával. Az államhatalom biztosítsa a gazdálkodás külső kereteit, de magába a gazdasági folyamatba ne avatkozzék be, különben veszélyezteti a piaci ármechanizmus működését, és szükségképpen kollektivizmusba vezet.

Az államhatalom beavatkozása a gazdasági életbe történhet parancsuralmi, központosító, ellenőrző és demokratikus úton is. A neoliberalizmus alternatívája kizárja a beavatkozás különböző lehetőségeit. Számára az irányított gazdaság egyenlő a kollektivizmussal.

Az utolsó években mindenütt tapasztalható horizontális és vertikális koncentrációs folyamat a közgazdaság életében igazolja megállapításunkat:

Végeredményben nem arról van szó, hogy válasszunk a szabadpiaci gazdaság vagy pedig az irányított gazdaság valamilyen formája között, hanem arról, hogy elfogadjunk-e olyan rendszert, amelyben a társadalmi és gazdasági élet elkerülhetetlen kötöttségeit különböző nagyhatalmú tőkéscsoportok állapítják meg, vagy pedig keressünk egy olyan megoldást, amely biztosítja az összes érdekelt fél és a közjó képviselőinek beleszólását a gazdasági folyamatokba.

Azok az érvek, amelyekkel a magántulajdont védjük, nem vonatkoztathatók minden további nélkül a jogi személyiséggel rendelkező mamutvállalatokra, amelyek lététől vagy nemlététől a családok százainak és az emberek ezreinek sorsa függ. A saját és a család fenntartását és jövőjét szolgáló magántulajdon esetében a hangsúly a „magán”-on van, amíg a nagyüzemek tulajdonjoga társadalmi jellegű.

Amikor a nagyvállalatok, a kartellek és trösztök a termelés és a piac nagy részét hatalmukban tartják, amikor a pénztőke hatalmas pénzintézetek kezében összpontosul, a gazdasági döntések következményei az egész társadalom számára olyan súlyosak, hogy az államhatalom nem korlátozhatja magát a rendőr szerepére.

A szocializmus kudarca után tanúi lehetünk a múlt századi gazdasági liberalizmus újjáéledésének, sőt a közgazdászok között olyanok is vannak, akik a manchesteri ultraliberalizmus bűvkörébe kerültek, és elutasítják a liberalizmus „szociáldemokratizálódását” a szociális piacgazdaság kereteiben, amivel főleg az „ordo”-liberalizmus egyes tagjait vádolják. Sokan úgy látják, hogy újra ütött a radikális liberalizmus órája.

A szocializmus

A központi felelősségre épült társadalomban a hatósági szervek döntenek arra nézve, hogy mit, hol, hogyan és milyen mennyiségben termeljenek. Szabadpiacról és versenyről csak minimális fokban lehet szó. A központilag tervezett, szervezett és irányított gazdaságban az axióma: a kereslet alkalmazkodik a termelésben kialakult keretekhez. Mivel a tervezés, szervezés és az irányítás sohasem lehet tökéletes, a rendszer egyik jellemzője a „hiánycikk”. A döntések következményei a társadalom terhe. W. Röpke ezt a rendszert „Kommandowirtschaft”-nak nevezi.

Nehéz olyan meghatározást találni, amely a szocializmus összes árnyalatait kifejezné. Azt mondhatjuk, hogy a szocializmus a liberalizmussal szemben a közösséget állítja előtérbe. Az

egyén önmagát a közösségben a többi emberhez való hozzá- és alárendeltségben valósítja meg. Gazdasági szempontból azt is mondhatjuk, hogy a szocializmus a kizsákmányolás rendszerétől megváltott társadalmi rendbe vetett hit és az erre való törekvés.

A szocialista irányzatok elvetnek minden olyan rendszert, amely a termelőeszközök magántulajdonára, a vállalkozók személyi felelősségére, a szabad csereforgalomra és a piaci mechanizmuson alapuló jövedelemelosztásra épül.

A szocializmus különböző irányzatait három fő csoportra szokták felosztani: az utópizmus, a tudományos szocializmus és a reformizmus.

Az utópizmus

Utópistáknak nevezik azokat a gondolkodókat, regényírókat, gyarmatosítókat és közgazdászokat, akik abban a hitben éltek, hogy az általuk megrajzolt ideális társadalmi és gazdasági rend meghirdetésével, vagy pedig kicsiben történő megvalósításával minden további politikai tevékenység nélkül képesek a fennálló társadalmi és gazdasági rendszer megváltoztatására.

Az utópisták közül kiválik *T. Morus, VIII. Henrik* angol király szent életű kancellárja, akitől az „utópia” szó származik. Könyve, *„Libellus vere aureus de optimo republicae statu deque nova insula Utopiae”* 1516-ban jelent meg a belgiumi Leuvenben.

Könyve első részében kora gazdasági és társadalmi problémáit a valóságnak megfelelően elemzi. Rámutat az angol nép sanyarú sorsára. A második részben leírja elgondolásait az „Utópia” szigetére vetített ideális társadalommal kapcsolatban, amelyben a termelési javak köztulajdonban vannak, az életszükségleti javak előállítására szentelik a figyelmet és nem a fényűzésre. Így aztán marad bőségesen idő a lakosság kulturálódására is. Elgondolásai inkább a jóléti állam, mint a szocializmus kereteibe illenek.

F. Bacon a „Nova Atlantis” (1627) című könyvében rajzolja meg az ideális közösséget. A sziget lakói magas életszínvonalat érnek el, köszönet az erényes életüknek és munkaeszközeik tökéletesítésének. Ugyanezt teszi *T. Campanella* a „Civitas Solis”-ban (1623) és *J. Harrington* az „Oceana” című könyvében (1651).

Campanellát tekinthetjük a történelmi materializmus elmélete előfutárjának. Véleménye szerint a társadalom és az állam szervezetét a gazdasági tényezők határozzák meg. A 19. században nagy feltűnést keltett *E. Cabet* a „Voyage en Icarie” című regényével. Utána *W. Morris* festett meg egy ideális társadalmat romantikus színekkel, „New Utopia” (1881). A 20. század elején ugyanezt tette *H. G. Wells* „Modern Utopia” (1905) sokkal realitásosabb alapon.

Az utópista gyarmatosítók nem elégedtek meg azzal, hogy az ideális társadalmat megrajzolják, hanem törekedtek arra is, hogy kicsiben megvalósítsák.

A holland *P. C. Plochay* tervei szerint 1662-ben egy kis kolónia alakult meg az amerikai Delwarben. Ez az ideális közösség azonban két év után a tagok egyet nem értése miatt már fel is oszlott.

A legismertebb utópisták egyike *R. Owen* (1771–1838), aki a saját textilgyárát és nyomdáját példásan vezette, és egyike volt kora szociális érzésű gyárosainak. A fogyasztási szövetkezetek felállításával főleg a parasztság körében nagy sikereket ért el. Amerikában alapított vállalkozása azonban megbukott szintén a tagok viszálykodásai miatt. *Owen* egyik alap gondolata, amelyet utána a szocialista íróknál is megtalálhatunk: az ember egy kémiai-biológiai szervezet, amely a környezet hatására értelmileg és érzelmileg alakítható. Véleménye szerint a termelés tervszerű irányítása termékbőséghez vezet.

1894-ben *T. Hertzka* alapított egy kommunista kolóniát az afrikai Lamuban, *F. Oppenheimer* pedig 1905-ben a német Eisenachban, de ezek a kísérletek is megbuktak a tagok aszociális magatartása miatt.

Az utópista közgazdászok abban különböztek *Marx*tól, hogy nem szenteltek komoly figyelmet elgondolásaik megvalósítására. Miként a klasszikus közgazdászok előtt, úgy előttük is a „természetes rend” gondolata lebegett, és azt hitték, hogy az új rend megteremtésére elegendő elgondolásaik kifejtése a „természetes rend” követelményeinek megfelelően. Optimizmusukat fokozta a 19. században bekövetkezett technikai haladás.

A legjelentősebbek: *H. Saint-Simon* (Nouveau Christianisme, 1825), *Ch. Fourier* (Nouveau Mond Industriel et Sociétaire, 1829) és *L. Blanc* (Organisation du Travail, 1839). Az utóbbinál találjuk meg először a kommunista jövedelemelosztás elvét: „*mindenki a képességei szerint és mindenkinek a szükségletei szerint*”. *L. Blanc* tagja volt 1848-ban a francia forradalmi kormánynak, és nyomban elkezdte az „ateliers sociaux” felállítását, amelyek azonban alacsony termelékenységük miatt egymás után megbuktak.

P. J. Proudhon (Systeme des contradictions économiques ou philosophie de la misère, 1847) olyan társadalomról álmodott, amely lehetővé teszi a termelősövetkezetek felállítását, tiszteletben tartva az emberek szabadságát is. Az emberek erkölcsi fejlettsége feleslegessé tenné az államhatalmat is. Szerinte a legtökéletesebb államforma az anarchia és a rend harmóniája.

Az utópizmusmal kapcsolatban csak arra a megfontolásra szorítkozunk, amely érinti a marxizmusnak az ideális társadalomról alkotott elképzelését is. Az évszázadok során sokan hittek abban, hogy képesek egy ideális társadalom felépítésére, egy új ember kiformalására, aki egyesíti magában a szellemi kultúra gazdagságát, az erkölcsi tökéletességet, és a közösség szolgálata vitális igényévé válik. A történelem azonban igazolja, hogy az „örök ember” az ókortól egészen napjainkig a történelmi események, helyzetek, kultúrák és rendszerek – ruházata, szokásai, használati és munkaeszközei minden változása ellenére lényegében ugyanaz marad: értelemmel és akarattal megáldott, síró és nevető, gyűlölő és szerető, önző és áldozatra is kész sajtáságos lény, aki a saját belső küzdelmét a jó és a rossz között a közösségi életébe is belevetíti. Állandóan visszasírja az elveszett paradicsomi állapotot, amit – tekintettel valós természetére – soha itt a földön el nem érhet. Az „örök ember” marad lényegében a régi, és minden ábrándozás egy ideális társadalomról marad, ami volt, utópia...

A tudományos szocializmus

Smith és *Ricardo* által kidolgozott közgazdasági elmélet a 19. század közepén bizonyos változásokon megy át *John Stuart Mill* hatása alatt. 1848-ban megjelent munkája (Principles of Political Economy) nagy jelentőségű a közgazdaságtudomány fejlődése szempontjából. Elfordul a klasszikusok természettudományos szemléletétől; a termelésben elfogadja ugyan a természettörvények érvényességét, de a jövedelemelosztásra nézve azt hirdeti, hogy ebben a jogrend és az emberi törvények döntő szerepet játszanak. *Mill* munkája nyomán bontakozik ki a tudományos szocializmus elmélete *K. J. Rodbertus* és *K. Marx* munkásságán keresztül.

Rodbertus eszménye az államszocializmus. A magántulajdon intézményét háttérbe kívánja szorítani az államhatalom hatáskörének kiszélesítése által. A közösséget igazságosabb társadalmi és gazdasági alapokra akarja építeni. Elgondolásai nagyban megfelelnek a mai szociáldemokrácia törekvéseinek.

*Marx*ot nem elégíti ki *Rodbertus* elgondolása. *Hegel*, *Feuerbach*, valamint *Smith* és *Ricardo* elméletére támaszkodva, és beépítve rendszerébe egyes utópisták elképzeléseit is, a kapitalista közgazdaság törvényszerűségeiben keresi azokat a tényezőket, amelyek a szocializmust és végül a kommunizmust szükségszerűen létrehozzák. *Marx* elméletének alapja a dialektikus történelmi materializmus és az értéktöbbség-elmélet (Kritik der politischen Ökonomie, 1859; Lohn, Preis und Profit, 1865; Das Kapital I., 1867).

A szocializmus különböző irányzatai javára kell írunk, hogy a liberalizmus alaptévedésével szemben (individualizmus, korlátlan szabadság) a közösségi gondolatot

állítja előtérbe. A tulajdon, a tőkejavak államosítása és a szabad csereforgalom megszüntetése után is megmarad azonban a kérdés, hogy ki védi meg a közösség tagjait az államhatalom, a párt, a „nép” kizsákmányolása ellen. A központilag tervezett és irányított közgazdaságban is felléphetnek a gazdasági egyensúlyt megbontó tényezők, az igények téves felbecsülése, az időfaktor elhanyagolása és pontatlan betartása a termékek előállításánál, a megfelelő egyensúly hiánya a termelési és fogyasztási javak termelésében stb.

A dialektikus történelmi materializmus kritikája nem képezi tanulmányunk tárgyát. Csak a következő kérdést kívánjuk ezzel kapcsolatban felvetni: Mi az, ami az embereket több mint egy évszázada a szocializmus táborába vezette?

Nem a termelési tényezők és a technika változásai, nem is a marxizmus materializmusa, hanem a szocializmus eszménye, messianizmusa, megváltói mítosza, csalogató ígéretek, felszabadító remények, amelyek ürességét és hamisságát csak az ismerheti, aki ezt a rendszert a saját bőrén tapasztalta.

Maga *Marx* sem a gazdasági tényezők és a technikai fejlődés eredményeként jutott el a szocializmushoz. Az egész személyiségét már előzőleg átható szocialista eszmény tudományos megalapozásának a szándéka készítette a kapitalista társadalmi és gazdasági rendszer bírálataira és a fejlődése törvényszerűségeinek felkutatására. A dialektikus történelmi materializmus módszerének helytelenségét *Marx* saját példája is igazolja.

A jövő boldog, igazságos és békés társadalma utáni vágy az idők végezetéig visszhangra talál mindenütt, ahol az emberek testi-lelki nyomorban élnek. A szocializmus világnézete lényegében azonos a liberalizmussal: racionalizmus, naturalizmus és materializmus. Az emberről alkotott felfogása éppúgy nem felel meg az emberi valóságnak, és éppen olyan súlyos tévedésekhez vezet, mint a liberalizmusé.⁵

Marx értéktöbblet-elmélete a munkaérték-elméletre épül, és így azzal áll vagy bukik. Erről már szoltunk tanulmányunkban a tárgyi értékelméletekkel kapcsolatban. Most még csak azt szeretnénk megjegyezni, hogy a munkaérték-elmélet nem *Marx* találmánya. Alapelemeit már a középkori egyházi íróknál is megtalálhatjuk, az erkölcsi szempontoktól elvonatkoztatott gazdasági szemléletnek megfelelően pedig *Adam Smith*nél és *David Ricardónál*, az értéktöbblet-elméletet pedig csaknem szóról szóra *John Stuart Mill*nél.

Marx elméletének további fejlődésére nézve érdemes még figyelmet szentelnünk annak, amit „A tőke” Engels által *Marx* irataiból összeállított III. kötetében olvashatunk. Eszerint az érték meghatározója ugyan a munka, de a kapitalista gazdasági rendszerben az árakat nem az érték, hanem a szabad verseny határozza meg. A csere nem az értékviszonyok, hanem a termelési költségek alapján történik. Ez azonban annyit jelent, hogy az ár meghatározója nem

⁵ A zsidó származású *Marx*nak és *Engels*nek világosan látniuk kellett volna, hogy a zsidó nép társadalmi és gazdasági életének legfőbb meghatározója a mélyen vallásos hit volt, és nem fordítva. A kereszténység keletkezését, hittételeit és elterjedését sem vezethetjük le *Augustus* császár korának termelési és csereviszonyaiból. *K. Kautzky* kísérlete a kereszténység keletkezésének dialektikus történelmi materializmus módszerével való megmagyarázására (*Entstehung des Christentums*, Stuttgart, 1908) felületes, szövegeket tudatosan meghamisító, tudománytalan fércmunka, amint azt a katolikus és protestáns szentíráskutatás, sőt egyes marxista írók is kimutatták.

Amiként a zsidó nép vallási életét és a kereszténységet sem lehet tudományosan elfogadható módon a termelési és csereviszonyokból megmagyarázni, éppennygy eredménytelen fáradság minden olyan kísérlet, amely a századok folyamán kialakult szellemi kultúrát kizárólagosan a gazdasági tényezők szükségszerűségeire vezeti vissza. Hogyan érthetjük meg egy-egy kor gazdasági viszonyai alapján a történelem nagy személyiségeinek, tudósainak, íróinak és művészeinek alkotásait, és azok hatását koruk társadalmi életére? Vajon *Beethoven* kora termelési és csereviszonyai inspirálták halhatatlan értékű műveinek megalkotásában?

Ha a történelmi fejlődést meghatározó erők az embert és a társadalmat természettörvényi szükségszerűséggel sodorják a kommunizmus társadalma felé, mi szükség van a tömegek átnevelésére, az osztályharcra, a diktatúrára és a pártra? Ki gondolna olyan párt alapítására, amely az előre kiszámítható holdfogyatkozást akarná meggyorsítani?...

a termék előállításába fektetett munka, hanem az előállítási költségek és a szabad verseny. Ezzel aztán Marx munkaérték- és értéktöbblet-elmélete is elveszíti alapját.

Marx elemezte a kapitalizmus fejlődési törvényeit és belső ellentmondásait, amelyeket a társadalmi termelésre és a tőkés kisajátításra vezet vissza. Ugyanakkor megjósolta a rendszer elkerülhetetlen közeli összeomlását. Szerinte ugyanis a kapitalizmus a termelőerők egyre nagyobb kifejlesztésével létrehozza a maga sírásóját, a proletariátust, amely aztán megsemmisíti a termelőjavak magántulajdonát, megteremti a szocialista és végül a kommunista társadalmi és gazdasági rendet. A történelmi fejlődés azonban megcáfolta *Marxot*.

A kapitalizmus olyan irányban haladt tovább, hogy a gazdasági növekedés lehetővé tette egy átfogó biztosítási rendszer kiépítését, aminek következtében a lakosság fejenkénti reáljövedelme az első világháború óta meghatszorozódott. *Marx* a munkásságot tekintette a jövő hordozójának. A valóság ezzel szemben az, hogy a fizikai munkaerő szerepe a termelési folyamatban a technikai fejlődés következtében állandóan csökkent. A kétkezi munkavállalók helyébe a technikusok, értelmiségiek és az önálló munkavállalók léptek. Az aktív lakosság nagy többsége az állami és társadalmi intézmények, valamint a szolgáltatások munkaköreiben helyezkedik el.

Marx korában a két legfontosabb termelési tényező a munka és a tőke volt. A közgazdaság mai fejlettségi fokán a legfőbb termelési tényező a vállalkozói készség, a tudás, az alkotóképesség, amit a tudományos kutatás és fejlesztés („research and development”), az elektronikus számítógép-rendszer, az informatika és a telematika táplál. *Marx* mindezt nem láthatta előre. Lehetőnek tartotta, hogy a munkásság megtörje a tőkés termelés természeti törvényeinek osztályára gyakorolt pusztító hatását. Ma azt is mondhatjuk, hogy ezek a „törvények” a gazdasági fejlődés, a tudás, a technikai haladás és a szociális törvényhozás következtében hatályon kívül estek.

Marx és barátja *Engels* hitt abban, hogy a kapitalista gazdasági rend a tőke és a termelés olyan nagyfokú összpontosításához és a proletariátus olyan nagy növekedéséhez vezet, hogy az egész rendszer összeomlása és a szocializmus kialakulása szükségszerűen bekövetkezik. *Engels* ezt az összeomlást már a 19. század végére jóslta. Ezért ő és követői idegenkedtek minden szakszervezeti tevékenységtől és szociális reformtól, amely a munkásság helyzetének a megjavítását célozta. Céljuk a munkásrétegek elégedetlenségének szítása volt, hogy az osztályharc kieleződéssel meggyorsítsák a „szükségszerű” fejlődést.

A reformizmus

A szocialista mozgalom egy másik, ugyancsak jelentős irányzata a reformizmus, amely nem forradalmi úton, hanem a fennálló államrend keretein belül reformok útján kívánja megvalósítani a szocializmusról alkotott elképzeléseket. Ennek az irányzatnak képviselői a szociáldemokraták, vagy más néven demokratikus szocialisták.

A reformizmus szellemi atyja *E. Bernstein* (1850–1932). Legjelentősebb munkája: „*Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*” (1899). Véleménye szerint, ha a fejlődés szükségszerű, a marxizmus igyekezete a szocializmus bevezetésére fölösleges időpocsékolás. A társadalom élete sokkal bonyolultabb, és az abban érvényesülő tényezők sokoldalúbbak, mintsem hogy azokat pár meghatározó „törvénybe” lehetne foglalni. *Marx* elnyomorodási elméletének a nyomorúsága annyira világos, hogy senki nem veszi komolyan. Válságelmélete maga is válságossá vált. Az összeomlási elmélet szintén összeomlott, mert csak illúzió volt.

A Hannoverben 1899-ben tartott pártkongresszus igyekezett megértést mutatni *Bernstein* kritikájával szemben. A dogmatikus marxisták és a reformisták között azonban tovább folyt a harc. Ezt csak fokozták a szociáldemokraták választási sikerei nyomán felmerült problémák:

a kormányban való részvétel kérdése, az állami költségvetés megszavazása stb. Végül is szakadásra került sor. A szakadás fontos dátum a szocialista mozgalom történetében: 1917. április 8.

Franciaországban a reformizmus legjelentősebb képviselője *Jean Jaures* (1858–1914), aki azonban nem adott követőinek részletesen kidolgozott programot. Követőit összekötő kapocs egy általános, közelebbről meg nem is határozott szocialista eszmény és a szélsőséges irányzatokkal szembeni elítélő magatartás. Angliában, Hollandiában és a világ többi országában is a szociális mozgalmak egyre inkább elszakadtak a marxista-kommunista csoportosulásoktól, és a reformizmus útjára léptek. A szocialista mozgalom alaposabb tanulmányozása *J. A. Schumpeter* munkája (*Capitalism, Socialism and Democracy*, 1942.)

A szovjet típusú szocialista rendszer hirtelen összeomlása meglepte a nyugati szocialista mozgalmakat. Az első pillanatban hangsúlyozták, hogy íme nekik volt igazuk, amikor 1917-ben kiszakadtak a kommunista mozgalomból. Közben a tény az, hogy a nyugati szociáldemokraták köreiben sokan szimpatizáltak a szovjet rendszerrel, amely ugyan nem volt demokratikus, de megszüntette a magánkapitalizmust. Lenin és követői a termelőjavak és a csereforgalom államosításával szerintük is olyat valósítottak meg, ami utat nyitott a szocializmus felé. Érthető volt tehát meglepetésük és zavaruk.

Várható volt, hogy a központosítva tervezett és irányított közgazdaság az államhatalom felfújódására, túlságosan is költséges és áttekinthetetlen bürokráciához vezet, és végül is gazdasági pangásba torkollik. A szocializmus szovjet típusa 1917-ben forradalminak indult, hogy aztán egyre inkább konzervatívvá váljon; hogy aztán a néptömegek egy váratlan pillanatban lerázzák magukról. Az emberi szabadságot nem lehet mindörökké igában tartani.

Van még a szocializmusnak jövője?

Bernstein számára a szocializmus mint cél semmi, de mint mozgalom, minden... A társadalmi és gazdasági fejlődés mai fokán nem a szocializmusnak, hanem a szocialista mozgalomnak van jövője. De csak akkor, ha a mozgalom tagjai a szociális igazságtalanságot mindig és mindenütt leleplezik, és leküzdik a demokrácia szellemében és eszközeivel. Bölcsen írta a jezsuita Varga László már 1935-ben:

„Csak a klasszikus szocializmus halt meg, mert a szocializmus, amennyiben örök emberi problémátartalom van benne, mindaddig megmarad, amíg az emberek tekintélyes része a legelémibb életjogok élvezetében lényegesen megrövidül vagy azokból egyenesen kizáratik.”

A szocializmus bukása Közép- és Kelet-Európában a nyugati keresztény baloldali körökben is nagy megdöbbenést keltett. Érthető, hiszen *Marxot* ők is profétának tartották.

A francia filozófus *Sartre* véleményét – amely szerint *„le marxisme est incontournable”* (a marxizmus visszafordíthatatlan), majd még bölcsen hozzátette, hogy az antikommunisták *„kutyák”* – minden további nélkül elfogadták azok a nyugati *„keresztények”* is, akik a *„réalkommunizmust”* a saját bőrükön sohasem tapasztalták. A francia keresztény értelmiség soraiban még olyanok is voltak, akik *„rupture épistémologique”* (ismeretelméleti szakadás)-ról is szóltak, ami alatt azt értették, hogy *Marx* után már gondolkodni sem lehet úgy, mint azelőtt.

„Az én erkölcsöm a forradalom” – mondta *Maurice Thorez* és vele együtt a „progresszív” keresztények népes tábora. Azt hitték, hogy az emberiség az osztályharcra halad tovább azon az úton, amelyen kiszabadul a szolgaságból, és megérkezik abba a birodalomba, ahol már nem a munkától függően, hanem az igényeinek megfelelően részesül a javak bőségében, vagy pedig kedve szerint evangéliumi szegénységben élhet.

Marxnak a vallás jelenére és jövőjére vonatkozó tanításáról elfeledkeztek. Arról pedig fogalmuk sem volt, hogy ott, ahol az egyházi hierarchiát a kommunista rendszer szolgálatába állították, az egyház elveszítette hitelét és elősegítette a vallás elhalálozási folyamatát a marxizmus szándékának megfelelően.

„*La lecture marxiste de l'Évangile*” (az evangélium marxista értelmezése) a baloldali keresztény értelmiség szerint nemcsak óriási tévedés volt, hanem az egyházszakadás veszélyét is magában hordozta.

A szolidarizmus

A liberalizmus számára az egyén minden. A közösség csak annyiban számít, amennyiben az egyén hasznára van. Ez a rendszer tulajdonképpen nem is ismer közösséget, hanem csak emberi viszonyokat. A szocializmusban elvben a közösség, a „nép” a minden. Az egyén a közösség eszköze céljai megvalósítására. *Marxot* nem igazolta a társadalmi és gazdasági fejlődés. A szocializmus kudarcot vallott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyetlen járható út a liberalizmus útja.

„*In medio veritas*” – mondták már századokkal ezelőtt a bölcsek. Ez a középút a szolidarizmus útja. Alapja az integráns humanizmus, az ember a maga teljességében, önmagához, embertársaihoz és *Teremtőjéhez* való viszonyában.

A szolidarizmus az evangéliumból sarjadt ki és fejlődött tovább a középkor keresztény bölcselein keresztül a keresztény társadalombölcselet rendszerévé. Korunkban a szolidarizmus társadalmi és gazdasági rendszerének legjelentősebb teoretikusa a jezsuita *Heinrich Pesch* (1854–1926). Alapvető munkája: *Lehrbuch der National-ökonomie*, I–V., 1922–1926.

Ennek a rendszernek alapelve az ember és a közösség szolidaritása, kölcsönös felelőssége és egymásrautaltsága, valamint a szubszidiaritás (kisegítés) elve. Az emberi közösség nem értelmi elvonatkoztatás, nem egy élettelen mechanizmus, hanem élő szervezet, miként maga az ember, aki a társadalom alkotóeleme és egyben hordozója.

Szolidaritás az ember létalapja. Az ember beleszületik a közösségbe, ebben növekszik és éri el testi-lelki kiteljesedését. Nem elég önmagának, igényli a közösséget léte első pillanatától egészen a haláláig. Az emberi személy a közösségben válik személyiséggé. Szellemi fejlődése, kultúrája feltételezi a közösség közreműködését. Legigazibb emberi tulajdonságai a bizalom, a hála és a szeretet csakis a közösségben bontakozik ki. Ebben találja meg boldogulását és boldogságát. A közösség életéből való kiszakadás az ember testi-lelki lerongyolódásához, pszichikai romlásához vezet.

A szolidaritás a közösségnek is létalapja. Nincs közösség az emberek közreműködése, összefogása, kölcsönös segítőkészsége és felelősségvállalása nélkül. Az utópisták kísérletei az ideális társadalom felépítésére az emberi természet félreismerésén buktak meg. Lehetetlen, hogy a közösségnek jól menjen, ha a tagjai nyomorban élnek. Az egyéni jólét és a közjólét kölcsönösen függenek egymástól. A közösség nem légtüres térben lóg, hanem emberek életközössége, amely addig áll fenn, amíg tagjait a szolidaritás szelleme hatja át.

Az ember nemcsak egyén, hanem személy. Nem olvad fel mindenestől a közösségben. Legmélyebb énje, szellemisége túllépi a közösség kereteit. Szellemisége végső céljára, a *Teremtőre* irányul. Semmiféle közösség nem kényszerítheti arra, ami végső céljával ellenkezik. Személyi szabadsága szellemi létének alapján áll. Ezt maga a *Teremtő* is tiszteletben tartja. Nem állatnak, hanem embernek teremtette; szabadon választhat saját lelkiismerete szerint és felelőssége tudatában a jó és a rossz között. A szabadság és a felelősség fogalma először a keresztény antropológiában került előtérbe. Az ember szabad, de felelős tetteiért az Isten és az emberek előtt.

A személyi szabadsággal és a közösségi életből szükségképpen folyó kötöttséggel kapcsolatos feszültségek feloldására szolgál a szubszidiaritás (kisegítés) elve. Ez az elv szabályozza az egyes emberek, a kisebb-nagyobb közösségek, a társadalom és az államhatalom kölcsönös viszonyát. Ez biztosítja az embernek, a közösségeknek a társadalom és az egész állam keretein belül a lehető legnagyobb szabadságot és a lehető legkisebb

kötöttséget. Ennek megfelelően határozzuk meg az államhatalom szerepét is a közjó biztosítására.

A szubszidiaritás elve azt kívánja, hogy mindazt, amit az egyes ember vagy pedig egy kisebb közösség céljának megfelelően meg tud valósítani, azt a nagyobb közösség vagy az államhatalom ne sajátítsa ki önmagának. Ha ezt tenné, megsértené az ember személyi szabadságát, felelősségtudatát, és lehetetlenné tenné az öntevékenységet. Az államhatalom támogassa azonban az embert és a kisebb közösségeket, amennyiben erre rászorulnak, és tevékenységük megfelel a közjó érdekeinek.

Minden egészséges társadalomban a közösségek és társadalmi mozgalmak szerepe döntő jelentőségű. Ezekben fogalmazódik meg a közjó gyakorlati tartalma. Ezek jelentik a különböző politikai pártok részére is a társadalmi alapot, és rájuk tartozik azok tevékenységének az ellenőrzése.

Az államhatalom elsődleges feladata a jogrend védelme, a közbiztonság és a közjó szolgálata. Ez azt jelenti, hogy teremtsen meg azokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az emberek és a közösségek képességeiket a lehető legjobban kibontakoztathassák önmaguk és az egész társadalom javára.

Ennek megfelelően az államhatalom gazdasági tevékenysége elsősorban a makro-gazdasági területre korlátozódik, a pénzügyre, az állami költségvetésre, a távlati gazdasági fejlesztésre és a szükséges infrastruktúra kiépítésére. A csereforgalom a társadalom tagjai öntevékenységeinek területe. Az államhatalom mikro-gazdasági tevékenysége csak akkor és annyiban igazolható, amikor és amennyiben azt a közjó érdeke megköveteli. Egy egészséges közgazdaságban a fogyasztók és nem az adófizetők biztosítják a vállalatok létét és jövedelmezőségét.

Az államhatalom hatásköre az utolsó évtizedekben minden országban kiszélesedett. Ez nem szükségképpen ellenkezik a szubszidiaritás elvével. A megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyok között szükséges lehet ugyanis, hogy bizonyos feladatkörök, amelyeket azelőtt a kisebb közösségek is el tudtak látni, a közjó érdekében részben vagy egészben az állam hatáskörébe tartozzanak, így például a közegészség, közoktatás, alapvető tudományos kutatás stb. Állandóan ügyelni kell azonban arra, hogy a közigazgatás ne váljék áttekinthetetlen, túlságosan is terhes és költséges vízfejjé, amely akadályozza, sőt talán lehetetlenné teszi a társadalom tagjai és a kisebb közösségek öntevékenységét, egymás kölcsönös támogatását a szabad szövetkezetek és más egyesületek kereteiben.

A szolidaritás és a szubszidiaritás minden emberi közösség lételve, a szabadság és a kötöttség szintézise, amely a teljes emberi valóságra és a közösségben élők kölcsönös egymásrautaltságára és felelősségére épül.

Az egyén szabadon dönthet arról, hogy milyen formában kíván részt venni a társadalom életében, a gazdasági folyamatokban is, de nemcsak a saját érdekét nézi. Tevékenységében tekintettel van embertársai javára, a közjóra is, amelynek a szolgálata közösségi létéből folyó kötelessége. Tervei megvalósításában az adott helyzetnek megfelelően aláveti magát a közjót képviselő szabadon választott kormányzat és a különböző társadalmi rétegek (munkavállalók, munkaadók, kereskedők, fogyasztók stb.) érdekképviselői szervei kölcsönös megállapodásának.

A társadalmi rendszer meghatározásában elsősorban nem gazdasági, hanem világnézeti szempontok játszanak szerepet. A keresztény ember nem fogadhat el olyan rendszert, amelyben az emberi értékeket feláldozzák a gazdasági elv és a piaci mechanizmus oltárán.

A közgazdaság nem öncél, hanem a társadalom tagjainak szolgálata. Ésszerűtlen az olyan gazdaság, amely nem felel meg a társadalmi célszerűség ezen követelményének. Az ésszerű gazdasági tevékenység feltételezi a gazdasági elv érvényesítését. A végső cél azonban nem az egyéni haszon, hanem a társadalom tagjainak igényei, főleg az életszükségletei lehető legjobb kielégítése. Azoké is, akik betegség, természeti csapás vagy a gazdasági konjunktúra

hullámzásai következtében átmenetileg vagy talán véglegesen a gazdasági élet peremére sodródtak. Ezt kívánja a szolidaritás. Enélkül nincs előhaladás, hanem csak társadalmi romlás.

A szociális piacgazdaság

Az adott körülmények között a szolidarizmus rendszerének legjobban a szociális piacgazdaság felel meg, amelynek szabadsága viszonylagos, ami annyit jelent, hogy tekintettel a közjóra, a szabadság és a kötöttség szintézisét mutatja. A piac szabadsága a gazdálkodó ember személyi jogaira épül, amíg a kötöttség társas természetének a következménye.

A szociális piacgazdaság lehetővé teszi a piaci mechanizmus és a gazdasági konjunktúra fogyatékoságainak kijavítását, a társadalmilag is megfelelő jövedelemelosztást és széles társadalmi rétegek számára a tulajdonképzést. A szociális piacgazdaság szabadságát és nyitottságát a szociális szempontok és a hosszabb távlatban gondolkodó társadalom elvárásai egészítik ki.

A szociális piacgazdaság elnevezését elsőnek A. Müller-Armach (1901–1978) 1946-ban megjelent tanulmányában találjuk. Ettől az elnevezéstől kezdetben sokan idegenkedtek, így például Oswald von Nell-Breuning (1890–1992) a piacgazdaság szociális vonatkozásainak legfőbb ihletője:

„A piacgazdaságot, a szociális piacgazdaságot is teljesen félreérténénk, ha a gazdaságot a csereforgalommal azonosítanánk. Bármennyire is jelentős a piac a gazdaság életében, a piac nem maga a gazdaság, miként a kormánykerék sem azonos az autóval.”

A szociális piacgazdaság tartalmát főleg L. Erhard (1897–1977), W. Eucken (1891–1950), W. Röpke (1889–1966) és A. Rüstow (1885–1963) dolgozta ki. Gyakorlati megvalósítása a K. Adenauer (1876–1967) vezetése alatt álló Kereszténydemokrata Párt (CDU) 1949-ben elfogadott programjának megfelelően, L. Erhard közgazdasági miniszternek és államtitkárnak A. Müller-Armachnak a munkája. Ugyancsak jelentős hatást gyakorolt 1957-től a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) „Godesbergi Programja”, amelynek kidolgozásában a jezsuita O. Nell-Breuning is részt vett.

A szociális piacgazdaság elnevezése a germán nyelvterületekre korlátozódott. Sem a latin eredetű nyelvközösségekben, sem az angolszász világban nem honosodott meg. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy ezekben az országokban a szociális piacgazdaság ismeretlen. A közgazdaság szociális szempontjait ma egyetlen ország sem hanyagolhatja el. Ez kitűnik abból is, hogy az utolsó évtizedekben mindenütt megnőtt az üzleti etika utáni érdeklődés. A „Business-Ethics” ma egyetemi tantárgy az Egyesült Államokban és a legtöbb nyugati egyetemen, miközben a vállalati stratégia egyik legfőbb eleme. A szociális törvényhozás már századunk eleje óta nagy szerepet játszik a nyugati társadalmak életében.

A szociális piacgazdaság elméleti alapjait nem filozófusok, hanem közgazdászok alkották meg. Tőlük nem várhatunk bölcséleti megfontolásokat a rendszerük alapján álló emberfogalommal kapcsolatban. Az emberről alkotott felfogásuk kitűnik írásaikból és gyakorlati munkásságukból.

A szociális piacgazdaság alapján a szabad, önfegyelemre képes, felelősségtudattal rendelkező, kezdeményezésre, gazdasági tevékenységre és magántulajdonra törekvő ember áll, aki normális körülmények között önmagáról gondoskodni tud. Az emberi személy mint szabad és önálló polgár a szociális piacgazdaság embereszménye.

A valós ember természetesen csak tökéletlenül valósítja meg ezt az eszményt. Értelme korlátozott, akarata hajlamos úgy a jóra, mint a rosszra. Képes éppúgy építésre, mint rombolásra. Amit pillanatnyi érdekének tekint, ütközésbe kerülhet a saját és a közösség valódi érdekével. Az egyéni és a közösségi érdekek konfliktusmentes harmóniája a múlt

század liberális közgazdászainak illúziója, utópia. Az egyetértésre és az együttműködésre való törekvés viszont előfeltétele a szociális piacgazdaságnak.

A piacgazdaságnak általában egyik legnagyobb fogyatékosága a termelők és a fogyasztók érdekei között fennálló nyílt vagy rejtett diszharmónia. Az emberi igények és szükségletek kielégítésével kapcsolatos viszonylagos hiány megszüntetése a gazdasági tevékenység természetes célja. A termelők érdeke viszont azt kívánja, hogy bizonyos termékek kínálata ne emelkedjék, sőt csökkenjen, és ezzel növekedjék a kereslet, valamint a termékek ára (*Gossen* 1. törvénye).

A közhatalom feladata, hogy a szubszidiaritás elvének megfelelően ellenőrizze és a közjóra irányítsa a társadalom tagjainak és különböző csoportjainak gazdasági tevékenységét, az ártalmasat lehetetlenné tegye vagy legalábbis korlátok közé szorítsa és semlegesítse. Minden egészséges társadalom tagjainak szolidaritására épül.

Az emberi természet tökéletlensége a közhatalom megfelelő működését is megronthatja. A hatalom birtokosai is emberek, az egyéni vagy a csoportérdek szolgálatába szegődhetnek. A parlamentáris rendszerek pártcsoporthozosulásai is legtöbbször csak a következő négy-öt évre, az újabb választásokig néznek a jövőbe, amíg a parancsuralmi rendszerek diktátorai legfőbb gondja a hatalom megtartása.

A szociális piacgazdaság rendszere éppen ezért határt szab a közhatalom tevékenységének is. A szociális piacgazdaság feltételezi a demokratikus államrendet. A demokrácia önmagában nem nyújt elégséges garanciát a szabadságnak. A nép által választott képviselők eltúlozhatják szerepüket, ami újabb elnyomásra vezethet. Az állampolgárok joga nemcsak kormányzóik megválasztása, hanem a szerepük meghatározása is.

Az ember értelmes és társas jellegéből az is következik, hogy politikai szabadságra törekszik. Szellemi kiteljesedése nemcsak a termelésben és a fogyasztásban való szabad részvételét, hanem a politikai döntésekben való részesedését is feltételezi. Ezért tartották a szociális piacgazdaság alapvetői elengedhetetlennek a gazdasági tevékenységet szabályozó törvényhozást, és ugyanakkor a közhatalom szerepét, működését és stabilitását biztosító alkotmány kidolgozását és egy független alkotmánybíróság felállítását.

Mint minden gazdaságnak, úgy a szociális piacgazdaságnak is természetes célja az emberek igényeinek kielégítése. Ezt ma a lehető legjobban a piaci szabad verseny valósítja meg. Szerepét akkor tölti be megfelelő módon, ha a kínálatra kerülő javak mennyiségét és minőségét emeli, az árakat mérsékli és ezzel elősegíti az egész társadalom jólétét. A szabad verseny az igényeket gyorsan felismerő és kockázatra is kész vállalkozónak lehetőséget ad arra, hogy a fogyasztói preferenciák lehető legjobb kielégítésével nyereséget érjen el. Új szükségletek, ugyanakkor új termelési módszerek, technikák és lehetőségek a piacon mutatkoznak meg és a vállalkozó munkája révén közkinccsé válnak.

Az áralakulást azonban nem fizikai értelemben vett mechanizmusok, hanem tökéletlen emberi értékítéletek irányítják. A szabad verseny nem tölti be szükségképpen megfelelő módon a gazdasági és társadalmi szerepét. Amennyiben korlátlanul érvényesül, úgy a kínálat mint a kereslet vonatkozásában monopol és oligopol helyzetek kialakulásához és végeredményben a szabad verseny megszüntetéséhez vezet.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a piaci ármechanizmus működése függ a fennálló jövedelemelosztástól. A piacon csak a fizetőképes kereslet mutatkozik meg. A társadalom bizonyos rétegei a megfelelő vásárlóerő hiányában kiszorulnak a piacról, sőt talán részt sem vehetnek a piac életében. Szükségeik számításán kívül maradnak, amíg a gazdagok fényűzési igényei kielégülhetnek. *Müller-Armach* felröptette a gazdasági liberalizmusnak, hogy minderről nem vett tudomást.

A szabadverseny megfelelő működése politikai szabályozást igényel, amelynek állandóan alkalmazkodni kell a változó társadalmi és gazdasági körülményekhez.

A piacgazdaság az egyéni gazdaságok milliói kölcsönös kapcsolatainak bonyolult egymásba fonódása, a szabadság és a rend szintézise. Sem a szabadság, sem a rend nem tökéletes, mert magán viseli az emberi lét tökéletlenségeit. A szabadság és a renddel együttjáró kötöttség sokszor összeütközik egymással, ami gazdasági zavarokhoz vezethet.

Különben a gazdasági egyensúly sem tökéletes, csak viszonylagos. Ennek oka a gazdaság dinamikája, a változások a termelési módszerekben, a piaci adottságokban, a fogyasztói szokásokban stb.

A szociális piacgazdaságban az államhatalom elsőrendű feladata a szabad verseny biztosítása a monopóliumokkal és kartellekkel szemben. Erre a célra vezették be Németországban 1957-ben a „*Szociális piacgazdaság alaptörvényét*”. Nemzetközi összehasonlításban is ez a legátfogóbb és legcélszerűbb szabályzat a gazdasági tevékenység szabadságának biztosítására.

A közhatalom lényeges feladata a szociális igazságosság érvényesülésének biztosítása is. Ez nemcsak a szabad verseny tökéletlenségeinek utólagos kijavítását jelenti. Ez a szociális piacgazdaság megfelelő működésének egyik lényeges előfeltétele. A szabadpiac és a szociális igazságosság kölcsönösen kiegészítik egymást. *Müller-Armach* szerint az egyik a másik nélkül el sem képzelhető.

A piacgazdaság önmagában még nem szociális. A szociális törvényhozással válik azzá. A szociális biztonság egyben biztosítja a magántulajdonnak, a szabad vállalkozásnak, a javak és szolgáltatások megfelelő elosztásának, az egész társadalmi és gazdasági rendnek.

A szociális piacgazdaság működésének ugyancsak lényeges előfeltétele a vállalkozók etikai magatartása, az önfegyelem, a mértéktartás, a becsületesség, az emberi méltóság megbecsülése, az igazságosságra való törekvés és a közjó iránti érzék. Mindezek az erkölcsi értékek gyümölcsei, nem a piaci kínálatnak és keresletnek, nem az ármechanizmusnak. Nélkülük azonban kíméletlen harctérre válik a közgazdaság.

Müller-Armach, aki több vallásszociológiai munka szerzője is, világosan látta, hogy a megfelelő erkölcsi magatartás nélkülözhetetlen az ésszerű és a célszerű gazdasági tevékenységben. A gazdálkodás nem öncél, hanem eszköz az ember magasabb céljainak megvalósítására. Kevéssel halála előtt (1978) még külön felhívta a figyelmet a szociális piacgazdaság erkölcsi alapjai fontosságára. Véget kell vetni annak a kornak, amely naívvul hitt a korlátlan gazdasági növekedésben, a technika és a szabad verseny mindent szabályozó erejében, miközben az embert magát pusztán eszköznek tekintette.

A keresztény közösségekben általában aggodalmat kelt a minden piacgazdasággal együttjáró önzés, bírvágy és nyereségahajza veszélye. Sokaknak úgy tűnt, hogy a termelt javak és szolgáltatások igazságos elosztása a szociális piacgazdaságban sem játszik elégséges szerepet. A keresztények között még mindig vannak, akik olyan társadalmi és gazdasági rendről álmodoznak, amely a liberalizmus és a kollektívizmus között egy harmadik utat jelentene.

II. János Pál pápa ismételt hangsúlyozta, hogy az egyház szociális tanítása nem jelent egy ilyen harmadik utat. A társadalmi és gazdasági viszonyok állandó változásnak vannak kitéve. Az erkölcsi normák általános érvényűek ugyan, de lehetetlen minden korra és helyzetre alkalmazható gyakorlati megoldásokat javasolni. Elengedhetetlen, hogy állandóan figyeljük az idők jeleit.

Az egyház szociális tanításának több neves képviselője pozitív értelemben nyilatkozott a szociális piacgazdaságról. Így például *J. Döpfner* bíboros (*Eucken* volt tanítványa), *J. Homeyer*, *A. Raucher* és a belga *C. Van Gestel* a szociális piacgazdaságot az egyház szociális tanításának legjobban megfelelő mai gazdasági rendszernek tartja.

Véleményük szerint a szociális piacgazdaság rendszere lehetővé teszi a gazdasági életben szükségképpen megmutatkozó érdekellentétek és feszültségek békés megoldását, a szociális igazságosság és a szolidaritás elvének lehető legjobb megvalósítását, valamint a szociális

partnerséget az osztályharc helyett. A kollektív szerződések rendszere, amelynek keretében a munkaadók és a munkavállalók bizonyos időszakra a munkabérekre és általában a munkaviszonyokra vonatkozólag megegyezésre jutnak, a német alkotmány szerint kötelező az összes vállalatokra nézve.

Az egyház a kapitalizmusnak csak azt a formáját ítélte el, amely szerint az önérdék hajszolása és a korlátlan szabad verseny önmagától optimális gazdasági rendhez vezet, és a közhatalom szerepe csak a rendőr vagy az éjjeliőr feladatára korlátozódik.

A szociális piacgazdaság sem magától értetődő ajándék a piaci mechanizmusnak. A szociális partnerek és a közjóért felelős államhatalom közreműködése a szociális piacgazdaságnak nélkülözhetetlen előfeltétele.

A szociális piacgazdaság a második világháború okozta romok eltakarítása után általános jólétet biztosított a nyugat-európai államok népének. Az első nemzetközi olajkrízis (1973) óta azonban a szociális piacgazdaság rendszerét sok kritika és támadás érte. Az államok, amelyek gazdasága erre a rendszerre épült, képtelenek voltak fenntartani a gazdasági növekedés azon ütemét, amely az első évtizedeket, főleg a hatvanas éveket jellemezte. Látszólag stagnálásra voltak kárhóztatva (euroszklerózis, europessimizmus stb.).

A gazdasági növekedés akadályának tűnt főleg a szociális piacgazdaságra épülő országok pénzügyi ortodoxiája, amely az infláció megfékezésére és a pénzügyi stabilizációjára irányult. Keynes hagyományai nyomán sokan úgy látták, hogy a közgazdaság dinamikus fejlődése bizonyos pénzügyi laxizmust feltételez. A szociális piacgazdaság számlájára írták az ipari struktúra immobilitását, amely a jóslások szerint már a nyolcvanas években a vállalatok és az egész közgazdaság hanyatlásához vezetett volna.

A vádak és jóslatok azonban hamarosan elveszítették hitelüket, amikor a pénzügyi ortodoxia pozitív hatása megmutatkozott nemcsak a germán államokban, hanem a szociáldemokraták által vezetett országokban is (Franciaország, Olaszország és Portugália). A takarékoság magas szintje lehetővé tette a gazdasági tevékenység finanszírozását a lehető legkevesebb külföldi kölcsön bevonásával.

A piacgazdaság legfőbb gyakorlati tanulsága az, hogy a gazdasági eredményesség és a társadalmi szolidaritás nem ellenkezik egymással, inkább együtt járnak. Csakis így tudta vállalni a német kormány azt az elképzelhetetlenül nehéz feladatot, ami elé a történelem állította (Kelet-Németország egyesítése az ország nyugati részeivel).

A szociális fölényt nem lehet számokban, statisztikai görbékben kifejezni, de megvannak a megfelelő kritériumok a megítéléséhez. Ezek a szociális biztonság betegsége, szerencsétlenség, öregség és munkanélküliség esetén; a lehetőség az előhaladásra a társadalom minden tagja számára, a kirívó egyenlőtlenségek megszüntetése és a hatékony támogatás a rászorulóknak.

A beteggondozás nem lehet a piaci ármechanizmus tárgya. Ebben a kérdésben a társadalmi felelősség és a szolidaritás a legfőbb elv. A beteggondozás költségei 1985-ig gyorsabban növekedtek, mint a bruttó hazai termék a lakosság előregedése, az orvosi kezelés technológiai fejlődése, az egészséggondozásban mutatkozó túlkereslet és a gyógyszerek túlfogyasztása következtében. A germán államokban így sem emelkedett a bruttó hazai termék 9%-a fölé. A jövedelmi egyenlőtlenségnek egyetlen elfogadható alapja a munkavállalók szakképzettsége és szolgálati éveinek száma.

A szeretetszolgálat nem elégséges a szociális problémák megoldására. A szegénység közügy. Németországban törvény írja elő, hogy az állam köteles azoknak, akik maguk erre képtelenek lakást, élelmet és minden lényeges életszükségleti dolgot biztosítani. Belgium biztosítja minden polgárának, sőt még az országban szabályosan letelepedett idegeneknek is, a létminimumot.

Úgy látszik, hogy a szocializmus társadalmi és gazdasági rendszere alól felszabadult államok fiatal generációi inkább a neo-amerikai és általában az angolszász gazdasági modell

íránt lelkesednek. Félő, hogy ennek magyarázata a gyors meggazdagodás vágya a szívós és kitartó munka helyett, a pénzspekuláció lehetősége, az individualizmus terjedése, az önérdek és a szabadság mámore, a közösségi szellem hiánya, „l'ère du vide” (az üresség korszaka), ahogy azt *Lipovetsky* kifejezte.

A pénzspekuláció nem ismer határt, szabályt és kötöttséget. A tőkepiac kegyetlen harctér, ahol a pénz szerepe nem a régi, hanem a pénz is közönséges áru. A vállalat sem több, mint egy részvénytársaság, adásvétel tárgya; nem emberi munkaközösség, hanem pénzgyártó gépezet.

Schumpeter mondta egyszer: „*Mivel az autónak fékje is van, gyorsan futhat.*” A szociális piacgazdaság, köszönet azoknak a szabályoknak, amelyeket a társadalmi szolidaritás ír elő, működőképesebb, mint a tisztán liberális piacgazdaság.

Gazdaság és erkölcs

Az erkölcsi érték

Az alapvető erkölcsi érték maga az élet, amelyre a többi mintegy ráépül. Az önmagára és közösségi életére reflektáló ember olyan értékek felismerésére jut, amelyeket magához méltónak, kívánatosnak, sőt szükségesnek tart úgy az egyéni, mint a közösségi életére nézve olyannyira, hogy azokat a természete megtagadása nélkül fel nem áldozhatja. Ilyen értékek a jószág, a bizalom, a hűség, a becsületesség, az igazságosság, az embertársakkal való szolidaritás stb.

Az erkölcsi értékek, az ember és a közösség életető és rendező erői, az emberi lét legmélyebb rétegeiben gyökereznek. Térben és időben, a megvalósítási formáikban változhatnak ugyan, de lényegükben maradandó természetűek, miként az emberi természet maga. Nem létezett és nem létezik sehol olyan emberi közösség, bármennyire primitív legyen is, amely ne ismerne erkölcsi szabályokat, és ne tenne különbséget a jó és a rossz között.

Az empirikus felfogás szerint az emberi cselekvés kauzálisan meghatározott fizikai, kémiai és biológiai összefüggések kölcsönhatásának az eredménye. A kellemes vagy a kellemetlen ingere szükségképpen kiváltja az emberben a pozitív vagy a negatív reakciót. Ez a felfogás állati szintre süllyeszti le az embert és megszüntet minden erkölcsiséget. Az ember cselekedeteiben ösztönei és érzékei által is motivált, de nem determinált. Szellemisége révén az anyagi világ, a saját ösztönössége és érzékisége fölé tud emelkedni. Az alapvető erkölcsi értékek nem empirikusan mérhető jelenségek. Nem is vezethetők le azokból, hanem meghatározói az empirikus jelenségek értelmének.

Az emberi valóságra épülő természetes erkölcs a hívó ember számára a hit fényében világosabbá válik, megerősödik és eszkatalogikus jelleget kap. Így például a szolidaritás szeretetté válik egészen a hősi önfeláldozásig. A végtelen jószág, igazság és szépség maga az Isten. Az erkölcsi magatartás legfőbb normáját Jézus határozta meg: *„Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes elmédből és minden erődből, felebarátodat pedig mint önmagadat.”* (Mt 22,37-39)

A normálisan fejlett ember számára a lelkiismeret az az iránytű, amely a cselekedeteire pontosabban reagál, mint bármely előírás vagy szabály. Rajta keresztül a Teremtő maga szól az emberhez:

„Amikor a pogány a törvény híján a természet szavára teszi meg a törvényben foglaltakat, törvény hiányában önmagának a törvénye. Ezzel igazolja, hogy a törvény követelménye a szívébe van írva, amiről lelkiismerete tanúskodik és önítélete is, mely hol vádolja, hol felmenti.” (Róm 2,14-16)

„A perspektívák fényes fehérségében – írja Prohászka Ottokár – találkozunk a magát kinyilatkoztató Istennel. Nem azért jön felénk, hogy a természetet letörje. Miért is törné le, amikor az ő műve. Azért sem jön, hogy a kultúra haladását megakassza, hiszen a kultúra sem egyéb, mint az Isten-adta erők, tehetségek kifejlesztése és hasznosítása; hanem azért jön, hogy az ember lelkivilágát kielégítse, hogy a szellemi létét meglelkesítse és szívét s annak végtelenbe gravitáló igényeit kielégítse.”

A keresztények világában évszázadokon át egyetértés uralkodott az ember egyéni és közösségi életét szabályozó alapvető erkölcsi értékek tekintetében. Ezek alapján határozták meg, hogy mi a jó, a helyes és a megengedett, és hogy mi a rossz, a helytelen és tilos a gazdasági tevékenység vonatkozásában is. Ezt az egyetértést ma hiába keressük. Korunk erkölcsi értékelése bizonytalanná és kérdésessé vált. A becsületesség látszik még olyan

értéknek, amelyhez az emberek általában ragaszkodnak, habár a megvesztegetés, a csalás (adócsalás) és a lopás ugyancsak dívik. A levitézlett rendszerben mindez szinte természetes volt, „kártérítés” a kisajátított javakért és a meg nem fizetett fizikai vagy szellemi munkáért.

Hosszú évtizedeken át generációk meghatározó élethelyzetévé vált a meghasonlottság. Az évtizedes hazugságélményből következően a magyar társadalmat jellemzi az értékrelativizmus és a nihilizmus. A mai Magyarországon nem a gazdasági problémák a legsúlyosabbak, hanem az erkölcsi válság. Népünk hóhérai nemcsak nyakcsigolyát és gerincet törtek, hanem népünk lelkét törték meg, ami mindennél súlyosabb. A válság kezelésére szerencsére terjedőben vannak erkölcsi értékek alapján szerveződő csoportok is.

II. János Pál pápa írja:

„Nagy erőfeszítéseket kell tenni a kommunizmust levetkőzött államok erkölcsi és gazdasági talpraállítása érdekében. Régóta eltorzultak a legalapvetőbb gazdasági kapcsolatok és kihaltak a gazdasági élethez tartozó erények, mint az igazmondás, a megbízhatóság és a szorgalom. Türelmes anyagi és erkölcsi újjáépítésre van tehát szükség” ... (Centesimus Annus, 1991,27.)

A közgazdaságtan és az erkölcsstan viszonya

A gazdasági tevékenységet szabályozó erkölcsi elvek és megfontolások elhalványulása, háttérbe szorítása, sőt kiküszöbölése a közgazdaság-tudomány kifejlődésével a 18. században kezdődött. Az angol klasszikus iskola mesterei szerint a közgazdaságtan ugyanúgy valóságtudomány, miként a természettudományok. Ahogy a számtannak, úgy a közgazdaságtudománynak sincs semmi köze az erkölcsstanhoz. A gazdasági cselekvést magában a gazdasági folyamatban rejlő törvények határozzák meg.

„A hentesnek, sörfőzőnek vagy a péknek nem a jóindulatától várjuk ebédiünket – írja Adam Smith –, hanem attól, hogy a saját érdekeikre vannak tekintettel. Nem emberségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk.”

Ahogy a közgazdaságtan a tudás és a gazdasági cselekvés összefüggéseinek egyre inkább szakosodó területévé vált, úgy a piaci mechanizmus is egyre személytelenebbé lett, és ezzel együtt a termelők és a fogyasztók közti viszony is. Az emberi kapcsolatok erkölcsi normái elhalványultak. Minél személytelenebbé és kiterjedtebbé vált a piac, annál inkább előtérbe került a gazdasági tevékenység racionalitása.

Adam Smith elsősorban logikát és erkölcsstant tanított Glasgowban. Világosan látta, hogy a piacgazdaság megfelelő működéséhez nélkülözhetetlen az erkölcsi alap. Távolról sem kívánta tagadni az erkölcsnek az emberi magatartásban általában és az üzleti életben különösen fontos szerepét. Az önérdeket sem tekintette a gazdasági cselekvés egyetlen motivációjának. „Theory of Moral Sentiments” (Glasgow, 1759) című könyvében részletesen kifejti, hogy túl kell lépni a haszon maximalizálásán. Minderről követői azonban hamarosan elfeledtek.

Tanítványa, David Ricardo mellőzte mestere tanításának történelmi, társadalmi és erkölcsi vonatkozásait. Tisztán gazdasági szempontokra korlátozta kutatása tárgyát. Ezzel ugyan elmélyítette a közgazdaságtant mint szaktudományt és utat nyitott a „tisztá” közgazdaságtannak, de csökkentette a klasszikus gazdasági elméletek valóságértékét. Főleg az angolszász országokban ma is uralkodó neoklasszikus irányzat az embert alapvetően „homo oeconomicus”-nak tekinti, akit gazdasági tevékenységében a saját érdekei vezetnek.

Az a felfogás, ami szerint a közgazdaságtan olyan értelemben valóságtudomány, mint a természettudomány, határozottan téves. A közgazdaságtan „scientia media”, a természettudományok és a szellemtudományok között foglal helyet. A gazdasági törvények valójában törvényszerűségek és nem azonosíthatók a természettudományok törvényeivel. A gazdasági törvényszerűségek az emberi értelem és akarat által meghatározott gazdasági

célkitűzések, és azok megvalósítására szükséges anyagi és emberi erők (termelési tényezők) közti összefüggéseket fejezik ki. A természettörvények abszolút kötöttséget jelentenek, amíg a gazdasági törvényszerűségek csak viszonylagosak.

A piaci kínálat és kereslet ármechanizmusa nem fizikai értelemben vett mechanizmus, mert emberi értékítéletekre épül. Az értékelés összefügg a társadalmi és gazdasági viszonyok hatása alatt változó igényeink telítettségével és a kielégítésükhöz szükséges lehetőségeink felmérésével. Belenyúlunk az értelmi és érzelmi világunkba olyannyira, hogy az érték pontos számbeli kifejezése nem is lehetséges.

A „láthatatlan kéz” modellje feltételezi a tökéletes szabad versenyt, amely a valóságban soha és sehol sem valósul meg. Az általános gazdasági egyensúly is csak elméleti feltételezés. A gazdasági cselekvés emberi magatartás, amely a gazdasági jóra törekszik és így egyben erkölcsi magatartás is. Az árdöntések szabadsága több mint a piaci ár passzív elfogadása, mivel az emberi értelem és akarat döntésén alapszik.

Ami a klasszikus iskola tanaival már a 19. század első felében először *Simond de Sismondi* közgazdász és később a német történeti iskola képviselőit szembeállította, éppen az a szemlélet volt, amely a természettörvények mintájára az emberi méltóságot sértő, merev és kérlelhetetlen törvényeket állított fel az ember gazdasági tevékenységének magyarázatára, és számításán kívül hagyta az ember egyéni és közösségi életének erkölcsi szempontjait. Így például *Ricardo* bértörvénye, amely szerint a munkabér sohasem emelkedhet a létminimum fölé, vagy pedig Malthus tétele, amely a társadalom bizonyos rétegeinek nyomorát elkerülhetetlennek tartotta.⁶

A közgazdaságtan és az erkölcsstan két egymástól különböző tudomány. Mindkettő tárgya ugyanaz, az emberi cselekvések. A szempont azonban, amely szerint az egyik és a másik az emberi cselekvéseket vizsgálja, különböző. A közgazdaságtan szempontja az igénykielégítésre irányuló cselekvés a gazdasági elvnek megfelelően, amíg az erkölcsstan szempontja az emberi cselekvések jó és helyes vagy rossz és helytelen volta az emberi természetben (természetes etika) és az isteni kinyilatkoztatásban (vallás erkölcs) gyökerező erkölcsi elvek alapján. A két tudomány érintkezik egymással a gazdasági tevékenység célkritikai vizsgálatának területén.

A közgazdasági kutatómunkában a kauzális szemlélet nélkülözhetetlen. A teleologikus szemlélet nélkül azonban ez a kutatás csonka, életidegen és terméketlen. A kauzális szemlélet nem lát mást a gazdasági folyamatokban, mint a jelenségek, a hatások, az okok és az okozatok összefüggéseit, ahogy azok a piac életében megmutatkoznak. A kauzális szemlélet középpontjában az árelmélet áll. A közgazdaságtan legfőbb feladata az áralakulás magyarázata.

Ezzel szemben a teleologikus szemlélet a közgazdaságot az egyetemes kultúra alkotórészének tekinti. A gazdaság nemcsak anyagi, hanem egyben szellemi valóság is az egyéni és a közösségi érdekek szolgálatában. Amíg a kauzális elemzés kvantitatív jellegű, addig a gazdasági jelenségek és összefüggések kvalitatív jellegű környezetbe ágyazottak. Az ettől való elvonatkoztatásnak meg lehet a tudományos értelme, de nem fedi a valóságot.⁷

⁶ Az általános gazdasági egyensúly elmélete is konfúziót okozott a gazdaság és erkölcs körüli vitában. Arra a következtetésre vezetett, hogy a szabadpiac működése olyan helyzetet teremt, amelyben lehetetlen az egyik ember jólétét emelni anélkül, hogy a másiké ne csökkenjen. Pareto jóléti teorémája, a „láthatatlan kéz” felmagasztalása, arra a megállapításra vezetett, hogy a szabadpiac etikailag változhatatlan és a közgazdászok és etikusok eszmecseréje értelmetlen.

⁷ A gazdaság nemcsak mennyiségekből áll, hanem az emberi célkitűzésektől meghatározott. A tisztán mennyiségekben való gondolkodás elhanyagolja a közgazdaság személyi és társadalmi vonatkozásait. Ugyanakkor lényeges gazdasági kérdések mennyiségi jellegűek: a munkabér, az élelmiszerek, lakás, ruházat stb. árai. Minden gazdasági tervezés és cselekvés feltételezi a mennyiségi számításokat. A jövedelem mennyiségileg meghatározott, az árak is; mindkettő összemérése nélkülözhetetlen az igények ésszerű kielégítéséhez.

A gazdasági cselekvés célja az ésszerű igények ésszerű kielégítése. Ez a gazdálkodás alapfeltétele olyannyira, hogy csak az a gazdasági tevékenység kecsegtet haszonnal, amely alkalmazkodik a kereslethez, a fogyasztók igényeihez. Arra a kérdésre, hogy mi az ésszerű igény és az ésszerű kielégítés, a közgazdaságtan nem tud megfelelő feleletet adni az emberi cselekvésekkel foglalkozó más tudományok (így az erkölcsstan) közreműködése nélkül. Ami megfelel a józan emberi természetnek, az ésszerű, erkölcsileg is jó és helyes; megfelel az isteni kinyilatkoztatásnak is, mert a kinyilatkoztató egyben az emberi természet Teremtője is.

A gazdálkodás ésszerűségéhez nem elégséges az, hogy állandóan többet termeljünk és fogyasszunk. Nem lehet ésszerű gazdálkodásról szó ott, ahol a rendelkezésre álló nyersanyagokat, a tőkét, a fizikai és szellemi munkaerőt értelmetlen, haszontalan, sőt az egyén és a közösség számára káros anyagok gyártására pazarolják. A liberális közgazdaság számára, mivel csak mennyiségekkel számol és csak az emberi ösztönök mechanizmusát ismeri, nem fontos, hogy mit termelünk és mit fogyasztunk. A fődolog az, hogy a pénz forogjon, a piac ne pangjon és minél nagyobb legyen a nyereség.

A gazdasági tevékenység célkritikai vizsgálata nemcsak gazdasági, hanem ugyanakkor erkölcsi jellegű. Ez világosan kitűnik főleg az ipari tevékenység mellékhatásai (externáliák) vizsgálatánál. A nyersanyagok, az energiahordozók pocsékolása, a környezetszennyeződés és általában a természet rombolása olyan méreteket öltött, hogy egyre inkább életkérdésévé válik nemcsak az egyes országoknak, hanem az egész emberiségnek. Az erkölcsi felelősség tagadhatatlan.

Gazdálkodás és erkölcs

Lehetetlen, hogy megértsük az ember gazdasági tevékenységét életének más, nem gazdasági vonatkozásaitól függetlenül. A klasszikus közgazdasági elmélet képtelen volt megérteni a gazdálkodót, akinek számára a gazdasági célkitűzések megvalósítása nem öncél, hanem eszköz magasabb céljai szolgálatában, amelyeket erkölcsi megfontolások döntően motiválnak. De maga a gazdálkodás is feltételezi az erkölcsi rendet. A gazdálkodást etikai tartalom nélkül csak az képzelheti el, aki sem a gazdálkodás, sem az erkölcs fogalmával nincs tisztában.⁸

A vállalat nem a termelési tényezők halmaza, nem is csak egy részvénytársaság, a tőzsdei adásvétel tárgya, hanem munkaközösség, a szolidaritás iskolája. A különböző termelési tényezők harmonikus együttműködése nélkül lehetetlen a javak és szolgáltatások előállítás. Az együttműködés feltételezi az egyetértést, a kölcsönös bizalmat és a felelősségvállalást.

Ha a vállalkozó, akinek a szerepe döntő jelentőségű a termelési folyamatban, rosszul bánik munkatársaival; ha a munkavállalók közt nincs meg az egyetértés és rosszul végzik feladataikat; megmutatkoznak a vállalat teljesítményében. A rossz termék nem értékesíthető a fogyasztók becsapása, félrevezetése nélkül, ami csak egyszer történhet meg. A becsületesség a vállalkozó, a munkatársai és az ügyfelei viszonyában az ésszerű és célszerű gazdálkodás egyik legfőbb alapfeltétele.

A klasszikus közgazdászok és azok utódai másfél évszázadon át feltételezték a piaci felek megfelelő informáltságát az eladásra kerülő termékek vonatkozásában. Nem láthatták előre azt a műszaki fejlődést, amelynek következtében a termékek jelentős hányada annyira bonyolulttá vált, hogy ma a piaci információk aszimmetrikus jellege a közgazdaság egyik

⁸ A csereforgalom alapján nem csak az önérdek, hanem a kölcsönös bizalom is áll. A hitel (credit, credere, hinni, bízni) nélkülözhetetlen a gazdasági életben. Hazugságra és csalásra nem épülhet ésszerű és célszerű gazdasági tevékenység.

legfőbb sajátossága. A technikai tudás és a munkamegosztás a piaci felek közti információs egyenlőtlenségeket állandóan növeli.

A becsületesség a legjobb reklám. A piaci felek érdekeit ez szolgálja a legjobban, és ezért gazdaságilag is ez az ésszerű magatartás. Az ügyeskedő, a csaló pillanatnyilag kielégülhet, de hamarosan kiesik a gazdasági körforgásból. Az ésszerű és célszerű gazdálkodás, a javak és szolgáltatások előállítása az igények ésszerű kielégítésére, feltételezi az erkölcsi rendet. A legfőbb jó maga az ember. Minden más jószág az ember szolgálatára él. Az anyagi jó csak akkor jó, amikor az embernek jó, ha az ember szellemisége felemeli az erkölcsi rend magaslatára. Nem lehet jószág az olyan termék, amely az embert testileg-lelkileg lerombolja (pornográfia, kábítószer stb.).

„*Nemcsak kenyérrel él az ember*” ... Az ember jóléte nemcsak az anyagi javak függvénye. Lelki és szellemi kibontakozása gazdasági boldogulásának elengedhetetlen előfeltétele. Az anyagi javaknak végeredményben ezt kell szolgálniuk. Minden emberhez méltó társadalomban valóban ezt is szolgálják.

A könyvet a tudós, az író, a költő írja. A nyomdász készíti el a szükséges nyersanyagok és gépek segítségével. A kiadó tölti be a vállalkozó szerepét és viszi a piacra, vállalva az értékesítéssel járó kockázatot. A könyvkereskedő árusítja. A tudományt, az irodalmi és a művészi alkotást szerető ember pedig megvásárolja. Az előállításhoz szükséges költségek levonása után az elért haszon elosztásra kerül a munkában részt vevők között. A tudós, az író, a költő szellemisége, a nyomdászok szaktudása, a kiadó és kereskedő szolgálata mintegy tárgyasul az alkotásban és felemelkedik az erkölcsi rendbe.

Ellentét állhat fenn az erkölcsi követelmény és a gazdasági lehetőség között. Az általános erkölcsi elv szerint senki sem kötelezhető a lehetetlenre. Eltekintve a metafizikai lehetetlenségtől (fából vaskarika), szó lehet először is fizikai lehetetlenségről. Fizikailag lehetetlen az, ami valakinek az erőit felülmúlja. Erkölcsileg lehetetlennek tekinthető valami, amikor a követelmény megvalósítása az adott körülmények között annyi nehézséggel jár, hogy azt ésszerűen nem követelhetjük.

Az erkölcsi törvény természetével ellenkeznék, ha olyat követelnénk, amit valaki fizikailag megvalósítani képtelen. A gazdasági lehetetlenség lehet fizikai jellegű. Így például a vállalkozó bizonyos körülmények között képtelen az igazságos munkabér kifizetésére. Ebben az esetben erre erkölcsileg nem is köteles. Hogy erkölcsileg felelős-e ezért a helyzetért, attól függ, hogy a saját hibájából és hanyagságából jutott-e ebbe a helyzetbe. Föltétlen köteles arra törekedni, hogy ez az állapot minél előbb megszűnjön.

A gazdasági lehetetlenség lehet erkölcsi jellegű is. Ez akkor állhat elő, amikor egy adott gazdasági rendszer kereteiben bizonyos erkölcsi követelmény megvalósítása túlságosan nagy áldozatot kívánna. Ebben az esetben a közjóért felelős államhatalomnak és a társadalmi csoportosulásoknak kötelessége mindent megtenni arra, hogy ez a rendszer minél előbb megváltozzék.

A vállalkozó felelőssége

A vállalkozót évszázadokon át szinte észre sem vették. Az ókor és a középkor tudósa méltóságos szemlélődésével (*otium cum dignitate*) szemben állt a kereskedő tevékenysége (*negotium*), amely a kortársai szerint lehetetlenné tette számára az erényes életet. Hosszú évszázadokon át az emberek többsége földművelésből élt, életstílusa ugyanaz maradt és alkalmazkodott a természet rendjéhez. Sokaknak úgy tűnt fel, hogy a vállalkozó ezt a természetes rendet zavarja meg tevékenységével. *Schumpeter* a vállalkozót „romboló alkotónak” nevezi.

A közgazdaságtan alapvetői sem tulajdonítottak különösebb szerepet a vállalkozónak, sőt fölöslegesnek is tartották. Számukra a gazdasági folyamatok mechanikus, a saját

törvényeiknek alávetett jelenségek. Szemük előtt a közgazdaság természetrajza lebegett, amelynek a törvényeit igyekeztek felfedezni. Számukra a vállalkozó kapitalista a tőke tulajdonosa vagy megszerzője, a tőkekamat és a nyereség élvezője. Szerepe nem a vállalatban kifejtett munkájához, hanem a tőketulajdonosi minőségéhez fűződik. Az angol közgazdászok ezen véleménye a 19. század végéig ellentmondás nélkül uralkodott a közgazdaságtanban.

Egészen a legújabb időkig az egyház szociális tanítása sem szentelt különösebb figyelmet a vállalkozónak. A vállalkozót csak mint munkaadót vette figyelembe. A pápai enciklikák érdeklődése elsősorban a gazdasági élet szociális vonatkozásaira, főleg a jövedelemelosztásra és az igazságos bérre irányult, amit nagyban elősegített a munkástömegek elvesztésének a veszélye a kommunista mozgalmak elterjedése következtében. A gazdasági tevékenységgel kapcsolatos problémák, amelyek megoldásában a vállalkozó döntő szerepet játszik, elkerülték a figyelmet. Az igazságos jövedelemelosztás feltételezi a jövedelem megtermelését. Az olyan társadalmi etika, amely ezzel nem számol, életidegen és légüres térben mozog.

A „Rerum novarum” (1891) szerint a munkásrétegek nyomorúságának az oka az igazságtalan jövedelemelosztás és a gazdagság felhalmozódása kevesek kezében. A „Quadragesimo Anno” (1931) sürgeti a haszon befektetését a termelésbe a munkanélküliség megszüntetésére. A „Populorum Progressio” (1967) kívánja, hogy minél többet és jobbat termeljünk, de említést sem tesz a vállalkozóról. A „Sollicitudo Rei Socialis” (1987) szól a tőkeképződés és az egyéni kezdeményezés fontosságáról, de elsőnek a „Centesimus Annus” (1991) tér át a gazdaság szociális vonatkozásain kívül a vállalkozó szerepének határozott hangsúlyozására:

1. *„A termelői tevékenységet megszervezni, megtervezni időtartamát, ügyelni arra, hogy megfeleljen a kielégítendő igényeknek és eközben a kockázatot is vállalni, mindez a mai társadalom bőséges gazdagodási forrása. Így mind nyilvánvalóbbá és meghatározóbbá válik a szervező és alkotó ember munkájának a jelentősége és – mint e munka lényeges része – a kezdeményező és vállalkozói képesség szerepe.”*

2. *„Valamikor a termelés meghatározó tényezője a föld volt, majd később a tőke lett, ideértve a gépek és termelőeszközök összességét. Ma egyre inkább maga az ember a döntő tényező, vagyis megismerő képessége, amely tudományos felismerésekben jut kifejezésre, továbbá a közösséget alkotó szervezőképessége és az a képessége, hogy fel tudja mérni és ki tudja elégíteni mások szükségleteit.”* (CA. 32.)

A. Marshall a három ismert termelési tényező (föld, tőke és munka) mellé helyezte, mint negyediket, a szervezést, de J. Schumpeter volt az első, aki a vállalkozó szerepét részletesen tanulmányozta. Szerinte a vállalkozó a közgazdaság mozgató ereje. Sajátos szerepe a termelési célkitűzések meghatározása, a termelési tényezők egyre újabb csoportosítása a társadalomban meglévő igényeknek, gazdasági lehetőségeknek és technikai újításoknak megfelelően.

Ugyancsak fontos feladata a termelési költségek és az árak állandó ellenőrzése és a köztük lévő arányok megőrzése. A gazdasági tevékenység alapvető törvénye ugyanis az, hogy az áraknak fedezniük kell a költségeket. Közben törekednie kell arra is, hogy a lehető legolcsóbb áron ajánlja fel a termékeit, hogy ezzel biztosítsa vállalata piaci helyzetét.

Nem minden vállalkozó alkotó, ahogy azt Schumpeter elképzelte. Számtalan kisebb újítás is akár a technika és a szervezés, akár az értékesítés terén jelentős szerepet játszhat a gazdasági növekedésben. A feltűnő újítások természetesen gyorsabb és nagyobb eredményre vezetnek, így például a villamos energia és a vegyészet alkalmazása száz évvel ezelőtt.

A negyvenes években a szintetikus anyagok előállítása és felhasználása állt az előtérben, az ötvenes években a tranzisztork rendszer. A hatvanas években megjelent az elektronikus számítógépek első generációja. A hetvenes években tanúi lehettünk a mechanikai és elektromos rendszerek átmenetének az elektronikai rendszerekbe, amelyek a miniaturizációval és a „software” kifejlődésével jártak együtt. A nyolcvanas években a

genetikai technológia kezdett egyre inkább érvényesülni, ami forradalmi változást hozott az élelmiszeriparban. A nagy felfedezések sokszor a véletlen, de legtöbbször tőkeigényes és nagy kockázattal járó kutatómunka eredményei. A kockázatvállalás a vállalkozó gazdasági tevékenységének lényeges eleme.

A kis- és középvállalatok esetében a vállalkozó és családja sokszor tulajdonosa is a vállalatnak, esetleg főrésztvényese. Szerepe világosan megmutatkozik mindennapi munkájában. A nagyvállalatok életében ugyanezt a szerepet a menedzserek töltik be. Ennek ellenére a menedzser nem tekinthető vállalkozónak a szó szoros értelmében. Kockázatot nem visel és a fizetése szerződéssel előre megállapított. Főleg a második világháború után a menedzserek egyre nagyobb szerepet kaptak a nagyvállalatok irányításában. Az ennek következtében előállt változásokat főleg *J. Galbraith* elemezte behatóan.

Az ember nem azzal válik vállalkozóvá, hogy tőketulajdonos, hanem képességei által. Csak akkor tudja megfelelő módon betölteni a szerepét, ha vállalkozókészséggel, szakképzettséggel, tapasztalattal és emberismerettel rendelkezik. Emberi magatartása munkatársaival, ügyfeleivel és vetélytársaival szemben döntő jelentőségű.

Nemcsak a piac és a technika változó adottságaihoz való gyors alkalmazkodás, hanem a vállalkozó emberi magatartása a magyarázata annak, hogy a kis- és középvállalatok általában könnyebben fenntartják magukat a gazdasági konjunktúra hullámváltozásaiban, mint a nagyvállalatok. Ezekben a távolság a vezetők és a munkavállalók között rendszerint túlságosan is nagy, és így személyes emberi kapcsolatról alig lehet szó.

Szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a nagyvállalatokban a munkavállalók vezetőikről alkotott képe általában negatív. Ennek a problémának a megoldására számos nagyvállalat igyekszik a vezetés decentralizálására és intenzívebb információs rendszerre. Végre rájöttek arra, hogy a termelékenység és jövedelmezőség megfontolások is szükségessé teszik a vállalat emberi viszonyainak a javítását. Az üzem-pszichológia ezt már régen tanította, de a vállalatok nagy része nem szentelt ennek komoly figyelmet.

A vállalat nem légüres térben dolgozik, hanem egy meghatározott emberi és természeti környezetben. Tevékenysége hasznos, de káros is lehet. Így például egy cementgyár beszennyezheti az egész vidék levegőjét, tönkretelheti a gyümölcsösöket, növelheti a lakosság légúti megbetegedését és általában megromlítja az életkörülményeket. A légszennyeződés megszüntetése vagy csökkentése jelentős költségtöbbletet jelentene a vállalatnak.

A légszennyeződés nem mutatkozik meg a cement piacán, nem befolyásolja a cement árát, és ezért a vállalat, ha tisztán gazdasági szempontok vezetnek, nem is vállalja saját jószántából a többletköltséget, amíg a környék lakói számára az okozott károk haszonkiesést és többletköltséget jelentenek. A gazdasági tevékenység megítélése csak akkor felel meg a valóságnak, ha nemcsak az egyéni hasznot és a költséget vetjük össze, hanem a tevékenység társadalmi hasznát és kárát (költségét) is. A vállalkozó és a vállalat társadalmi felelőssége vitathatatlan.

Az üzleti etika alapvető kérdése a vállalat társadalmi felelőssége. Nem jótékonyági tevékenységről van itt szó karitatív vagy kulturális vonatkozásban (szegényeket gondozó intézmények, művészetek, sport stb. támogatása), habár tagadhatatlan, hogy ennek is megvan a nagy jelentősége a társadalom szempontjából. Nem az képezi a kérdés lényegét. A vállalat társadalmi felelőssége elsősorban a saját tevékenységét illeti, amelynek célja a javak és szolgáltatások előállítása a társadalom igényei kielégítésére. A kérdés heves vita tárgyát képezte az utolsó évtizedekben, főleg az angolszász közgazdászok körében.

Milton Friedman szerint a közgazdaság semleges, a saját törvényei irányítják, és a vállalatokban nincs helye semmiféle társadalmi etikának. Véleménye szerint a vállalat társadalmi felelőssége a haszon növelésében áll a piacgazdaság működési szabályainak megfelelően. Ezzel szolgálja a közjót. Olyan felelősség, amely ennél többet jelentene, visszaélés lenne a részvényes bizalmával. Egyéb feladatok elvégzésére a vállalatok

vezetőinek nincs megbízatása. Nem a vállalat, hanem a közhatalom kötelessége a piacgazdaság fogyatékoságainak kijavítása.

A vállalat valóban nem Máltai Szeretetszolgálat. Számára a haszon olyan életszükséglet, mint az embernek a lélegzés. A termelési folyamat folytonossága feltételezi a termelékenységet és a jövedelmezőséget. A lehető legnagyobb haszonra kell törekednie, különben tönkre megy a vállalat, és az utcára kerülnek a munkatársai. Még a szeretetszolgálat vezetője is, ha ésszerűen és célszerűen jár el a rábízott javakkal, a gazdasági elvet követi a gondozására bízottak ellátásában. Ha nem ezt teszi, pazarol. A vállalatnak gondoskodni kell a termelési eszközök, a gépi berendezések rendszeres felújításáról, a hitelezők, a munkatársak és a részvényesek megfelelő kielégítéséről.

A vállalat azonban nemcsak egy részvénytársaság. A vállalatok vezetőinek felelőssége nemcsak a részvényesek szolgálatára vonatkozik. Nem mindegy, hogy mit és milyen minőséget gyártanak. A rossz termékek árthatnak és veszélyeztethetik a fogyasztók egészségét. Ártalmára lehetnek az egész társadalomnak (pornográfia, kábítószeres stb.). Ugyancsak felelősség terheli a vállalatot a felhasznált nyersanyagok és a környezetvédelem tekintetében. Elévült termelési technikák súlyos környezeti károkat okozhatnak.

A vállalat maga nemcsak pénzgyártó üzem, hanem emberi közösség, amelyben nemcsak anyagi javak termeléséről van szó. A mindennapi munka emberi kapcsolatokat is teremt, amelyek hatása magán a termelésen is megmutatkozik. Az egészséges vállalat erkölcsi értékeket is termel, amelyek az egyetértés, bizalom, munkaszeretet, szolidaritás, szolgálatkészség stb. A vállalkozás természete szerint nemcsak gazdasági, hanem társadalmi tevékenység is.

A vállalatnak súlyos a felelőssége a munkavállalókkal szemben. Ha nem gondoskodik egészséges munkaviszonyokról, nagy károsodás, sőt katasztrófa következhet be. Az ipari fejlődés ismerte a taylorizmust, amelyben a termelés folyamatát ezernyi apró részletre bontották fel. Ez a lélekölő termelési mód még nem tűnt el teljesen, de kérdésessé vált a technológiai fejlődés következtében. Mivel a termelési folyamatok különböző feladatait egyre inkább a gépi berendezés tölti be, és az emberi munka a gépek működésének ellenőrzésében áll, a taylorizmus és a vele együtt alkalmazott bérrendszer is elvesztette a jelentőségét.

A decentralizált irányítás, az új termelési módszerek, a többé-kevésbé önálló csoportmunka a munkavállalók szakképzését és megfelelő informálását egyre szükségesebbé teszik. Ennek következménye aztán az is, hogy egyes fejlett országokban a munkanélküliség máris együtt jár bizonyos termelési ágakban a szakképzett munkaerő hiányával. A szellemi tőke jelentősége egyre fokozódik.

Milton Friedman és követőinek gondolkodása a liberális individualizmuson alapul. Számára a tőke, mint magántulajdon, abszolút érték. A vállalat természetesen felelősséggel tartozik a részvényeseinek is. Mivel a marxizmus semmi értéket nem tulajdonított a tőkének, a szocialista államokban a nyersanyagok és a tőkejavak pocsékolásának lehettünk tanúi. Istenük az anyag volt, legalább azt becsülhették volna...

Nélkülözhetetlen a megfelelő tőkejövedelem biztosítása a tulajdonosok számára. Enélkül lehetetlen a termelés zavartalan folytatása. Nem szabad azonban elfeledkezni a többi termelési tényezővel kapcsolatos felelősségről sem. A munkavállalók kreatív közreműködése nélkül lehetetlen a termék és a szolgáltatások előállítása, értékesítése, a haszon megszerzése és növelése.

Ami a közhatalmat illeti, szerepe, felelőssége szintén nagy a közjó érdekeinek biztosítására. A tapasztalat azonban sokszor azt mutatja, hogy nemegyszer alá van vetve a különböző gazdaságilag hatalmas érdekcsoportok nyomásának a közjó kárára. A társadalmi csoportosulások és mozgalmak szerepe a gazdasági fejlődésben nem csökken, hanem növekszik nemcsak a munkavállalók érdekeinek biztosítására, hanem a fogyasztók védelmére és az egész lakosság szolgálatára.

Jövedelemelosztás és társadalombiztosítás

Az emberek nem egyenlő esélyekkel lépnek a csereforgalomba. Nagy különbségek állnak fenn az anyagi javak birtoklásában és a lehetőségekben is. Ennek magyarázatát főleg a fizikai és szellemi képességek különbségében találjuk meg. A piac ármechanizmusa nem szünteti meg ezeket az egyenlőtlenségeket. A szegények és a nincstelenek alig vagy egyáltalán nem vesznek részt a piac életében.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a piac működése biztosítja a javak és szolgáltatások igazságos elosztását és a társadalmi jólétet. A szabadpiaci gazdaságban a szegénység léte strukturális problémát jelent, amit a magánjótékonyosság képtelen egyedül megoldani. A szegények nem függhetnek tisztán a jótékonyaságtól. Az emberhez méltó jövedelem nem kegy, hanem jog. A szegénység létét nem egy természeti törvényben kell keresnünk, amint azt Malthus tette, hanem főleg a fennálló gazdasági, társadalmi és politikai rendszerben.

A jövedelemelosztás etikája nem független a termelés etikájától. Csak az osztható el, amit megtermeltek. A gazdasági liberalizmus a jövedelemelosztás legigazságosabb és leghatékonyabb módjának tartja a termelésben való részvételnek megfelelő elosztást. Ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy lehetetlen a termelésben részt vevők egyéni hozzájárulásának megállapítása a termelt javak előállításában, és így az ennek megfelelő jövedelem meghatározása sem lehetséges.

Nincs szabadság megfelelő anyagi alap nélkül. A szabadság gyakorlása feltételezi legalábbis a létminimumot, függetlenül minden munkaviszonytól.

Ami a jövedelemelosztás különböző formáit illeti, sokan elutasítják a tőkejövedelmet. Munka nélküli jövedelemnek tartják minden ellenszolgáltatás nélkül. Ez a felfogás túlságosan is szimplisztikus. A tőkeképződés legtöbbször a takarékoság eredménye, ami áldozatot feltételez. A takarékoság és az örökösödés által szerzett tőke más és más erkölcsi megítélést kíván.

Sokan sürgetik az örökösödéssel szerzett tőke nagyobb megadóztatását. A kérdés azonban ebben az esetben sem egyszerű. Az örökölt tőke is eredetileg a takarékoságból keletkezett. Problémát jelent az is, hogy a pénztőkének nagy a mobilitása. Gyorsan áthelyezhető, átírható, mielőtt még adó alá esne (nemzetközi tőkeforgalom). Ennek következménye az, hogy a legtöbb országban a tőkejövedelmet általában kevésbé adóztatják meg, mint a munkajövedelmeket, hogy aztán megmaradjanak az ország gazdasági körforgásában.

A teljesítmény szerinti jövedelemelosztás nemcsak azért kérdéses, mivel a teljesítmények nem mérhetők megfelelő módon, hanem főleg azért, mert az elv kizárólagos alkalmazása arra vezetne, hogy a termelési folyamatban közvetlenül nem szereplők jövedelem nélkül maradnának.

A jövedelemelosztási politika lényeges eszköze a progresszív adózás. A gazdaság és erkölcs kapcsolatának súlyos kérdései merülnek itt fel: a hatékonyság és az igazságosság mérlegelése, a megszolgált kereset és a szükséglet kritériuma, a családi bér stb. Nem létezik egy határozott keresztény álláspont az optimális adózás kérdésében, mivel az függ az egyes országok sajátos társadalmi és gazdasági helyzetétől.

A nagy jövedelmi különbségek a társadalom életében feszültségekre vezetnek. A feszültségek feloldására a progresszív adózási rendszer alkalmas eszköz. Az adókulcsok alkalmazása az adózók körülményeihez lehetővé teszi a jövedelmek újraelosztását. Az önkényes diszkrimináció azonban ellenkezik az egyenlőség alapelvével.

A gazdasági liberalizmus szerint a jövedelem kizárólag a produktív szellemi vagy fizikai munkateljesítményekre épül. A „szociális védőháló” összetevői is a munkaviszonyhoz kapcsolódó biztosítási rendszerek, amelyeket a kötelező munkaadói és munkavállalói befizetésekből finanszíroznak.

Németországban *Bismarck* már 1883-ban bevezette a betegbiztosítást, 1884-ben a munkakompenzációs törvényt és 1889-ben a nyugdíjak biztosítását. A leghatékonyabbnak a biztosítási elv alkalmazása bizonyult, ami aztán egyre inkább az európai államok társadalmi és gazdasági életének alkotórészeként vált. A jövedelem társadalombiztosítási alapokon történő újraelosztása a munkabérek újraelosztását is jelenti, és a munkabér különös formájának is tekinthető. A munkaadók hozzájárulása a biztosítási alapokhoz többszöröse a munkavállalók hozzájárulásának.⁹

A biztosítási rendszerek betegség, baleset, munkanélküliség és nyugdíjazás esetében jövedelmet biztosítanak a jogosultaknak. Az alapelv a szolidaritás. Azokban az országokban, ahol a társadalombiztosítási rendszer működik, a szegények száma csökkent, de nem tűnt el.

Mi lesz a nem biztosítottak és a különböző okok miatt a nincstelenekké váltak sorsa? A társadalmi szolidaritás követeli, hogy azoknak is biztosítsunk emberhez méltó létalapot, akik saját hibájukon kívül nem vehetnek részt a javak és a szolgáltatások előállításában. A társadalombiztosítás rendszerét megfelelő szociális politikával kell kiegészíteni. A magánszemélyek és csoportok (a non-profit szektor) közreműködése is szükséges, már csak azért is, mert az állami szolgáltatások sokszor annyira bürokratikusak, hogy az egyszerű ember nehezen tud tájékozódni bennük és a speciális igényekre alig reagálnak.

F. A. Hayek (1899–1992), aki hosszú élete során kétséggel érdemeket szerzett a közgazdaságtudományok terén, utolsó könyvében (1988) szól arról, hogy bizonyos esetekben feláldozunk néhány életet annak érdekében, hogy egy nagyobb számot szolgáljunk másutt:

„Az ismeretlen egyéni életek akár közérdekű, akár magándöntések során nem abszolút értékek; az autópályák, kórházak vagy elektromos berendezések építői sohasem fogják az elővigyázatosságot a halálos balesetek ellen a maximálisra emelni, mert azáltal, hogy itt költséget takarítanak meg, a máshol az emberi életre háruló kockázat nagyban csökkenthető ... Az a követelmény, hogy az életek maximális számát kell megőriznünk, nem jelenti azt, hogy minden élet egyformán fontosnak tekinthető...”

Könyve függelékében szól a „csövesek” és a „paraziták” követeléséről is:

„A pusztá lét nem ad jogot vagy erkölcsi igényt senkinek sem valaki mással szemben. Személyek és csoportok tartozhatnak kötelességgel adott egyének iránt, de a közös szabályok rendszere részeseként, amelyek hozzásegítik az emberiséget ahhoz, hogy növekedjék és szaporodjék; az sem mondható, hogy minden létező életnek morális igénye lehetne a megőrzésre... A jogok olyan viszonyrendszerből származnak, amelyekben a jogosult részesévé vált azáltal, hogy segít a rendszert fenntartani. Ha ezt már nem teszi vagy sohasem tette, (vagy senki sem tette helyette), nincs alapja az igényének. Az egyének közötti kapcsolatok csak akarataink eredményeként léteznek, de egy követelő egyszerű kívánsága aligha hoz létre kötelezettséget mások számára.”

A keresztény szociális tanítás vallja, hogy minden ember abszolút értéket képvisel. Személyi volta felülmúlja a gazdasági és társadalmi kereteket. Minden ember élete egyformán fontos, függetlenül a gazdasági és társadalmi hasznosságától. Már a pusztá léte jogot ad neki az élethez és erkölcsi kötelezettséget ró rá és a társadalomra, hogy amennyiben részben vagy teljesen képtelen önmaga fenntartására, a szubszidiaritás elvének és a szolidaritásnak megfelelően segítségére álljanak. Az egyének közti kapcsolatok nemcsak az akarataink, hanem az emberi természetünk eredményei. A költségszámítás nem lehet egyben életszámítás, ahogy azt Hayek elképzelte.

A szocializmus évtizedeken át visszaélt a nagy igazságot kifejező jelszóval: *„Legfőbb érték az ember!”* Ma viszont a féktelen liberalizmus hatására az a veszély fenyeget, hogy az

⁹ Belgiumban jelenleg a társadalombiztosítási hozzájárulás a munkavállalók részéről a bruttó munkabér 13,07%-a, a munkaadók részéről a munkások esetében a bruttó munkabér 30,8%-a, az alkalmazottak esetében pedig 24,8%-a.

anyagilag tönkrement embert szerencsétlen csődtömegnek tekintjük, mintha az ember személyi értékét anyagi sikerrel és pénzzel lehetne mérni. A gazdasági konjunktúra hullámváltozásai vagy más csapás következtében nincstelenné vált ember is megőrzi személyi méltóságát, alapvető jogait az élethez.

Közben olyan szellemi értékek hordozója is lehet, amelyek gazdagságot jelentenek az egész társadalomnak. Számtalan tudós és művész a legnagyobb nélkülözésben fejezte be az életét. A szükségét szenvedők esetében szó sem lehet a liberális gazdasági mechanizmusokról, hanem csak szociális igazságosságról és társadalmi szolidaritásról, különben kétlábúak vadaskertjévé válik a föld...

Szabadság és kötöttség

Az embert a legmélyebb énje, lelki és szellemi kiteljesedésének a vágya a végtelenbe hajtja. A szabadság olyan varázsszó, amelybe bele van építve az ember minden vágya, eszménye és célja. Ugyanakkor állandóan érzi, tapasztalja, hogy lehetőségei nem végtelenek. Fizikai, biológiai és társadalmi létének szükségszerű következményei a kötöttségek. Végeredményben mindenki bezárva érzi magát bizonyos adottságok falai közé és meg kell alkudnia a lehetőségeivel.

A fejlett ipari társadalom keretei között a szabadság és a kötöttség dialektikus feszültségei világosan megmutatkoznak a kollektív szerződésekkel kapcsolatban.

A kollektív szerződések a második világháború után fejlődtek ki valóságos rendszerré, és egyre inkább meghatározó elemévé váltak a különböző társadalmi rétegek életének. Tartalmazzák nemcsak a munkaidő és a munkabér meghatározását, hanem különböző célkitűzéseket is a munkavállalók promóciójára, fizetett szabadságára, szabadidejére és általában a munkaviszonyaira vonatkozólag.

A társadalombiztosítási rendszer is a kollektív szerződések világából emelkedett fel a szociális törvényhozás szintjére. Eredetileg a kollektív szerződések rendszere megelőzte a szociális törvényhozást. Később kiegészítette azt. Ma sokszor helyettesíti a különböző társadalmi csoportosulások vonatkozásában.

A szerződések érvényességi időtartamára nézve két tendenciát figyelhetünk meg. Kezdetben a munkavállalók törekvése arra irányult, hogy az időtartam és ezzel együtt a kiharcolt eredmények is minél tovább érvényesek legyenek. A munkaadók érdeke ezzel ellentétesnek látszott. Miután azonban a munkavállalók szervezetei a munkaadók hasonló szervezeteinek teljes jogú partnereivé váltak, a munkavállalók részéről egyre inkább az a törekvés került előtérbe, hogy csak rövid időre (1-2 évre) vállalják a kötöttségeket, hogy aztán az időközben megváltozott körülmények között újabb követelésekkel léphessenek fel. Közben a munkaadók érdeke viszont azt kívánja, hogy a konfliktusmentes viszony minél hosszabb időre biztosítva legyen, hogy lehetővé váljon a termelési folyamat hosszú távú tervezése.

A kollektív szerződések megújításának a kiindulópontja mindig valami feszültség, egy ellentét, amely a szociális partnerek tárgyalásai során csaknem mindig megoldásra talál. A megoldás azonban ideiglenes. A társadalmi és gazdasági élet dinamikája, a szabadság és a kötöttség feszültségei újabb ellentétek embrióját hordják magukban.

Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a kollektív szerződések rendszere a különböző társadalmi rétegek integrációjának nagy jelentőségű tényezője. A feszültségek és az ellentétek nem mérgesednek el. Az érdekellentétek legalábbis ideiglenes megoldásra jutnak. Az érdekelt felek megismerik egymást és a különböző álláspontokat. A tárgyaló felek között egyre inkább érvényesül az a törekvés, hogy a felmerült vitás kérdéseket és a lehetséges megoldásokat az egész közgazdaság és a társadalom szemszögéből vizsgálják meg.

A szociális partnerek közt kialakult dialógus, a gazdasági folyamatokba való beleszólási és döntési jog a társadalom azon rétegei számára is, akik politikailag ugyan már régen szabadok, de a valóságban alávetettek voltak, valódi szabadságot hozott.

A kollektív szerződések rendszere új kategóriát jelent a polgárjogban. A társadalomban, amely nemcsak a polgárok számszerű összessége, hanem a kölcsönös viszonyban álló csoportosulások szerves egésze, a kollektív szerződéseket nem lehet beszorítani a polgárjogi fogalmak rendszerébe.

A szabadságra és társadalmi biztonságra törekvő, a szolidaritás szellemében csoportosult ember áttöri a polgárjog megszokott kereteit. Minden polgárra érvényes általános jellege miatt nem alkalmas arra, hogy a különböző élet- és munkakörülmények között minden helyzetben a szabadság és a kötöttség feszültségeit megfelelő módon megoldja. A törvényhozás nem eléggé rugalmas ahhoz, hogy a társadalom különböző rétegeinek sajátos helyzeteire gyorsan reagáljon. Az állami paternalizmussal szemben kollektív szerződések képviselik a társadalom életében az autonóm jog különböző formáit.

A társadalmi csoportosulásokon keresztül törekszik az ember arra, hogy személyiségét kibontakoztassa, és megtalálja a viszonylagos egyensúlyt a szabadság és a kötöttség között.

Főleg a szakszervezetek érdeme a kollektív szerződések rendszerré válása. Ezzel biztosították széles társadalmi rétegek életszínvonalának rendszeres emelkedését, a szociális biztosítás egész rendszerét és a jóléti állam kialakulását. Miután a bürokratikus elem a szakszervezetek életében is egyre inkább előtérbe került, a kapcsolat és a bizalom a szakszervezeti csúcs és tagok között kérdésessé vált. A probléma megoldására elengedhetetlen a vezetők és a tagok közti rendszeres érintkezés, és a rotáció a szakszervezetek vezetésében.

A jóléti állam a nemzeti jövedelem elosztását és a szociális juttatások oroszlánrészét magának sajátította ki. Ennek következménye az állami bürokrácia mértéktelen növekedése és a kultúra nagyfokú materializálódása. Az államhatalom tevékenységének korlátozására a szolidaritás szellemében megszervezett csoportosulások egész embert átfogó tevékenységét kell előtérbe állítani a szubszidiaritás elvének következetes alkalmazásával.

A cél lényegében ugyanaz marad: a szabadság és a kötöttség megfelelő egyensúlya. Közben tudnunk kell, hogy a szabadság és a kötöttség dialektikus feszültségeinek útján halad tovább az ember és az egész társadalom.

Az egyház szociális tanítása

Az egyház illetékessége

Az egyház kapcsolata a társadalomtudományokkal, főleg a közgazdaságtannal, még mindig problematikus. A közgazdászok jelentős részére jellemző az egyfajta leegyszerűsített gondolkodás, a „tisztá” ökonómia. Ugyanakkor az egyháziak gyakran olyan etikai megfontolásokkal jönnek elő, amelyek nem felelnek meg a bonyolult gazdasági valóságnak. Kétségtelen, hogy „nemcsak kenyérrel él az ember”, de azzal is, amit a gazdaság teremt elő. Sokszor tapasztalhatjuk, hogy jószándékú karitatív akciók éppen azoknak ártanak, akiken segíteni szeretnénk, így például az olyan szegénygondozás, amely nem ösztönöz munkavállalásra.

Alapvető problémát jelent a gazdasági életben az erkölcsileg elfogadható döntések és megoldások többfélesége, amely sok esetben fennáll. A tisztán erkölcsi konfliktusok esetében keressük a jó megoldást, a jó magatartást, és bizonytalanság esetén követjük az elvet, „*in dubio libertas*”, vagy várjuk a magasabb egyházi tekintély döntését: „*Roma locuta, causa finita*”... Ez az út azonban gazdasági döntésekben nem járható. Ez nem jelenti azt, hogy az erkölcsnek semmi köze a közgazdasághoz. Azt azonban igen, hogy a gazdaságilag és egyben erkölcsileg is jó cselekvés sokszor nem határozható meg „felülről” vagy „kívülről”. Ezt annak kell meghatároznia, aki felelős a döntésért és vállalja annak a következményeit is.

Az egyház sajátos küldetése a lelkiismeret formálása. Ez érvényes a gazdasági problémákkal kapcsolatban is. A problémák megoldására vonatkozó gyakorlati javaslatok nagy kockázattal járnak. A problémák és azok összefüggései sokszor annyira bonyolultak, a velük kapcsolatos ismereteink annyira csak részlegesek és a döntések következményeit olyan nehéz előre látni, hogy még a legkiválóbb közgazdászok is gyakran nagyot tévedtek az előrejelzéseikben. Ezért aztán sokszor a megoldás helyett a gazdasági mechanizmusok és determinizmusok világába menekültek.

Az egyház nem dolgozott ki soha egy sajátos gazdasági elméletet vagy modellt, és szociális tanítása sem jelent „harmadik utat” a liberális kapitalizmus és a kollektívizmus között. „*A sajátos küldetés, amelyet Krisztus adott az egyháznak, nem politikai, gazdasági vagy társadalmi jellegű... Az egyház küldetésénél és természeténél fogva nincs hozzákötve semmilyen kultúrához, semmilyen politikai, gazdasági vagy társadalmi rendszerhez*” (II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et Spes*, 1965, 42.). Küldetésének megfelelően azonban mindig kötelességének tartotta, hogy állást foglaljon a gazdasági élet vonatkozásában is, mivel mint minden emberi cselekvés, úgy a gazdasági sem határolható el az alapvető erkölcsi értékektől.

„*A gazdaság – írja II. János Pál pápa – valójában csak az egyik összetevője és dimenziója az emberi tevékenység sokféleségének. Ha abszolúttá válik, ha az árutermelés és – fogyasztás a társadalmi életben a központi helyre kerül és minden mástól függetlenül a társadalom egyedüli értékévé válik, akkor az okokat nemcsak és nem annyira magában a gazdasági rendszerben kell keresni, hanem abban, hogy a szociális-kulturális értékrend – miután nem ismeri el az etika és a vallás jelentőségét – meggyengült és csupán a javak termelésének és a szolgáltatásoknak tulajdonít jelentőséget*”. (Centesimus Annus, 1991., 39.).

Az egyház szociális tanításának az alapelvei:

1. Az ember személyi méltósága, amely kifejezést nyer a szabadságban és a személyi felelősségben.
2. A szolidaritás, a társadalom tagjainak kölcsönös összekapcsolódása és felelőssége.

3. A szubszidiaritás (kisegítés) elve az emberi személy és a közösség (államhatalom) viszonyában.

4. A közjó fogalma a szociális igazságosság és a méltányosság követelményeinek megfelelően.

Az egyház tanítása inspirációját elsősorban a szentírásban találja. Szociális tanítása a társadalmi és gazdasági valóság hit által megvilágosított vizsgálatára épül.

Az *Ószövetségnek* már az első fejezete a gazdasági tevékenység szempontjából is döntő jelentőségű megállapítást tesz, amikor kijelenti, hogy az *Isten* az embert a saját képére és hasonlatosságára teremtette. Az emberben mindig *Isten* képmását kell látnunk, aki nem tekinthető pusztán termelési tényezőnek. Az ember kizsákmányolása ellen a próféták számtalanszor felemelték szavukat; a hatalommal való visszaélést, a szegények elnyomását állandóan ostromozták és megjövendőlték a *Messiást*, aki ítéletet mond minden igazságtalanság és embertelenség fölött.

Az ókori pogányság nem ismerte a fizikai munka erkölcsi értékét; nem tartotta szabad emberhez méltónak, hogy munkájából éljen. A testi munkát rabszolgákkal végeztette. Még Cicero is hirdette: „*Az ember nem lehet munkás és tisztas ember is.*” (De offic. 142.) Jézus a saját munkás életével hirdette meg a munka erkölcsi értékét és méltóságát. Ugyanakkor hangsúlyozta az anyagi javak eszköz voltát és mulandó jellegét. Világosan rámutatott a gazdagság veszélyeire és a szeretetet tette a legfőbb parancssá. Nemcsak az önszeretetet, hanem önmagát állította példaként követői elé: „*Szeressétek egymást, ahogy én szerettelek titeket.*” (Jn 13,34)

Jézus munkatársait sem a föld hatalmasai közül választotta ki, hanem a szegény halászok soraiból. Rájuk bízta az isteni ige hirdetését és az egyház vezetését. *Szent Pál*, a népek apostola, aki pedig jól ismerte a pogány előítéleteket a munkával szemben, sátorkészítő volt. Dicsekedhetett, hogy másoknál többet dolgozott: „*Nem kívántam senki ezüstjét, aranyát vagy ruháját, amint magatok tudjátok, hogy ezek a kezek szolgálták meg mindazt, amire szükségem volt nekem és azoknak, akik velem vannak.*” (ApCsel 20,33)

A keresztény szociális tanítás előfutárai *W. E. Ketteler* (1811–1877) és *A. Kolping* (1813–1865), akik már jóval *Marx* előtt meghirdették a szociális reformok szükségességét és egyesületeket létesítettek a munkásság védelmére és kulturális képzésére. Főleg az ő elgondolásaikra épült a német Centrum-párt és *XIII. Leó pápa* „*Rerum Novarum*” kezdetű enciklikája (1891).

A II. Vatikáni Zsinat tanítása nagy jelentőségű az egyház szociális tanításának fejlődése szempontjából: „*Támogatni kell a műszaki fejlődést, az újító szellemet, a vállalatok létesítésére és bővítésére irányuló törekvést, a termelő módszerek korszerűsítését és a termelésben részt vevők erőfeszítését, vagyis mindazt, ami a gazdasági haladást szolgálja. A termelés alapvető célja nem a termékek halmozása, sem pedig a haszon vagy a hatalmaskodás, hanem az ember szolgálata, mégpedig a teljes ember szolgálata, amely tekintetbe veszi egyfelől az anyagi szükségleteit, másfelől az értelmi, erkölcsi, lelki és vallási életének az igényeit.*” (Gaudium et Spes, 1965,64–66.)

Harc az uzsora ellen

Az első keresztény századok egyházatyái állandó harcot vívtak az uzsora ellen. A természetjog és a szeretet alapján követelték a javak igazságos elosztását.¹⁰ *Aquinói Szt.*

¹⁰ Aranyszájú Szt. János: „*Amit sáfárkodásra kaptál, nem tartod-e meg sajátod gyanánt? Az éhező a kenyér, amit visszatartasz s a mezítelené a ruha, amelyet szekrényedben őrzöl. A szűkölködő a pénz, amelyet elástál. Azért jogtalanságot követsz el mindazokkal szemben, akiken segíthetnél és mégsem segítesz.*” (Migne,P.G.31,276.)

Tomás (1225–1274), a középkor legnagyobb keresztény gondolkodója, klasszikus mélységgel és világossággal dolgozta ki a jog, az igazságosság, az emberi személy, a közösség és a közjó fogalmát.

Az agrár-feudális gazdaságban a pénzforgalom a természetbeni csere közvetlenségét megzavaró jelenségnek tűnt, amely a jogtalan nyereségnek és meggazdagodásnak nyithat utat. Éppen ezért a középkori egyházi írók két kérdéssel foglalkoztak behatóbban: a kamattal és az igazságos árral.

A középkorban az igazságtalan kamatot nevezték uzsorának (*usura*). Ma uzsorának mondhatjuk a kizsákmányolásból folyó meggazdagodást is. A liberális gazdasági rendszer nem ismerte az uzsora fogalmát, sőt tagadta már a lehetőségét is. Nemcsak egyesek, hanem széles társadalmi rétegek is áldozatai lehetnek az uzsorának, amikor kényszerhelyzetüket használják ki a meggazdagodásra (társadalmi uzsora).

A „*volenti non fit injuria*” elve itt nem alkalmazható, mivel a szerződő felek egyike gyakran kényszerhelyzetben van. Jogilag szabad ugyan, de ha nem fogadja el a felkínált munkát, szabadon éhen halhat. A büntetőjog általában fellép a magánuzsora ellen, de a társadalmi uzsorával szemben szinte teljesen tehetetlen, miután a liberalizmus tudományosan is törvényesítette a társadalmi uzsora szabadságát.

Az egyházi törvények évszázadokon át tiltották a kamatszedést. A moralisták felfogása alapján az a kölcsön az elfogadott, amely a bajba jutott embertárs megélhetésére szolgált, és ezért a kamat a szükséghelyzet kihasználásából származó jövedelemnek, uzsorának tűnt fel. A fogyasztói hitel (*mutuum*) a római jog szerint is ingyenes volt.

A kereskedelmi hitellel kapcsolatban *Aquinói Szt. Tamás* megengedhetőnek tartotta a mérsékelt kamatot, mint a kölcsönrel járó esetleges károsodást (*damnum emergens*) vagy pedig mint a haszonvesztés (*lucrum cessans*) jóvátételét. A termelési hitel, a kölcsöntőke, mint az egyik legfontosabb termelési tényező, csak az újkorban került előtérbe és ezzel együtt a kamat is, mint jogos jövedelem, amely a tőke felhasználásának ideiglenes átengedéséből származik.

Ami az igazságos árat illeti, a felek részéről történő szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyenlősége képezte a kérdés lényegét. Az igazságos ár meghatározásában nem a keresletről, hanem a kínálatból indultak ki. Az látszott igazságosnak, hogy a termelő az árban megkapja a termék előállításával kapcsolatos munkájának és költségeinek (*labores et expensae*) ellenértékét. Az igazságos ár ilyen módon történő meghatározásával a középkori egyházi írók megelőzték a klasszikus közgazdaságtan alapítóit, akiknek költségtörvény- és munkaérték-elmélete a 19. század végéig uralkodott a közgazdaságtanban.

A mindennapi tapasztalat is igazolja, hogy az ár nem egyszerűen a piaci ármechanizmus eredménye. Az áralakulás nem fizikai törvények pontosságával megy végbe. Dinamikus folyamat, amelyet nemcsak az ármechanizmus, hanem szellemi erők, emberi értéktételek is irányítanak. Az árak meghatározó tényezői: a rendelkezésre álló árumennyiség, a fogyasztók igénye, vásárlóereje és az emberi akarat. Az igazságos ár gazdasági és egyben erkölcsi követelmény.

Mivel az ár társadalmi jelenség, igazságos volta is társadalmi következményeiben mutatkozik meg. Az árrendszer csak akkor igazságos, ha biztosítja a gazdasági folyamatok zavartalanságát és a társadalom tagjainak jólétét, vagyis ha a termelők és a fogyasztók egyaránt megtalálják számításaikat. A piaci ár általában erkölcsileg is igazságos ár, ha a valóban szabad és tisztességes versenyt semmi jogtalan beavatkozás nem akadályozza meg sem a kínálat, sem a kereslet részéről.

A középkor szellemi életének ugyancsak jelentős személyiségei voltak azok a teológusok, akik színei *Szt. Bernardinnal* (1380–1444) az élen az olasz városok kereskedelmi életét erkölcsstani tanulmányuk tárgyává tették, hogy a kereskedők lelkiismeretét helyes irányba tereljék. Véleményük szerint az üzleti étellel járó kockázat jogosulttá teszi a nyereséget, de a

keresztény embernek mindig ügyelnie kell arra, hogy el ne veszítse lelkét a nyereségért. Aranyszabály: „*Annyi számodra a megengedett nyereség, amennyi a lehetséges veszteség.*” (Bernardini Senensis Opera Omnia III. 1636, p. 11.) Ezeknek a teológusoknak köszönheti a közgazdaságtan a termelőtőke fogalmának és jelentőségének a megvilágítását.

Az emberi munka alapvető elsőbbsége

A gazdasági tevékenység az emberi munka és a tőkejavak együttműködésére épül, az emberi igények kielégítését szolgáló javak és szolgáltatások előállítására. A munka és a tőke viszonyát már XIII. Leó pápa tárgyalta, majd XI. Pius és II. János Pál pontosította. A tanítás két elvre épül: 1. Az emberi munka elsőbbsége a tőkejavakkal szemben. 2. A munka és a tőke között nem áll fenn alapvető ellentét annak ellenére, hogy az iparosítás kezdeti időszakában a kettő között szakadás keletkezett, ami tartós konfliktusokhoz vezetett.

Az emberi munka személyi jellegű, azaz nem választható el az ember személyiségétől, és mint személyi érték felülmúlja az anyagi javakat:

– „*Az ember mint személy a munka alanya; mint személy dolgozik és hajtja végre a munka folyamatához tartozó különböző tevékenységeket, melyeknek – eltekintve objektív értéküktől – arra kell szolgálniuk, hogy kibontakoztassa emberi mivoltát és betöltse hivatását, ami őt mint személyt megilleti.*”

– „*Emlékeztetnünk kell egy olyan elvre, amelyet az Egyház szüntelenül tanított. Ez pedig a munka elsőbbsége a tőkével szemben. Ez az elv nagyon szorosan kötődik a termelési folyamathoz, melyben mindig a munka az elsődleges létrehozó ok, míg a tőke a termelési javak összességében mindig csak eszköz, vagy eszközök. Ez az elv valóban az ember teljes történelmi tapasztalatából merített nyilvánvaló igazság.*”

– „*Mindaz, amit a tőke fogalma magába foglal – szoros értelemben – nem egyéb, mint a dolgok összessége. Csupán az ember személy, mint a munka alanya és függetlenül attól a munkától, amit végez.*” (Laborem Exercens, 1981,23,51,56.)

Amikor az egyház az emberi munka elsőbbségét hirdeti, elfogadja a piacgazdaságot és a haszon jogosultságát.

„*Az egyház elismeri a haszon jogszerű szerepét, mint amely a vállalkozás jó működését jelzi*” – írja II. János Pál pápa.

„*Amikor a vállalkozás nyereséget ér el, az azt jelenti, hogy a termelési tényezőket helyesen választották meg és az ember szükségleteit megfelelően elégítik ki. De mégsem a haszon a vállalkozás egyetlen fokmérője. Előfordulhat, hogy a gazdasági számítások helyesek, de a vállalkozás legértékesebb vagyonát képező embereket méltóságukban megalázzák és megsértik. Ez erkölcsileg nemcsak hogy megengedhetetlen, hanem nagy valószínűséggel a vállalkozás hatékonyságának is kárára van. A vállalkozás célja ugyanis nem kizárólag a haszonszerzés, hanem a cél maga a vállalkozás is mint az emberek közössége, mert az emberek különböző módon törekednek alapvető szükségleteik kielégítésére, és a társadalom szolgálatára alkotnak ilyen sajátos csoportokat. A haszon tehát szabályozó szerepet tölt be a vállalkozás életében, de nem kizárólagos. Itt ugyanis más emberi és erkölcsi tényezőket is számításba kell venni.*”

„*Az üzemet nem szabad csupán tőketársulásnak tekinteni, ugyanis az egyben emberek társulása, amelybe különböző módon és felelősséggel betársulnak azok, akik a szükséges tőkét biztosítják, valamint azok, akik munkájukkal működnek közre.*” (Centesimus Annus, 35,43.)

Tekintettel az emberi munka elsőbbségére, kíváncsú és számos esetben szükséges is, hogy a munkavállalók valami módon részt vegyenek a vállalati döntések folyamatában is. Ez feltételezi a munkavállalók megfelelő informálását a vállalat működésével kapcsolatban, az állandó képzést a feladataiknak megfelelően, és a lehetőséget arra is, hogy elgondolásaikkal

hozzájárulhassanak a vállalat tevékenységéhez. A közösségi munka nem ellenkezik azzal, hogy a végső döntésekért a felelősség a vállalati vezetést terheli. A vállalat vezetése a vállalkozói feladat lényeges eleme, ami azonban feltételezi munkatársai motivációját és a velük való harmonikus együttműködést.

A „Laborem Exercens” (1981) enciklika nem zárja ki bizonyos termelési javak szocializálását sem, ami nem államosítást jelent. II. János Pál pápa hivatkozik különböző lehetőségekre. Így például a tőkejavak közös birtoklása, részesedés a haszonban, a részvényekben; termelési, fogyasztási kooperációk és hitelintézmények stb. (Lab. Ex. 66.)

A vállalat társadalmi felelőssége feltételezi a szociális partnerséget. Ez a munkavállalók érdekvédelmi szövetségeinek, mint tárgyaló feleknek az elismerését és elfogadását jelenti. A gazdasági élet mai valóságában világosan látszik, hogy a munkaadók és munkavállalók érdekei a vállalatok célszerű működésében lényegében ugyanazok. A szociális partnerség fejezi ki azt a viszonyt, aminek jellemezni kell a vállalatok vezetőinek és munkatársainak kölcsönös magatartását.

Az igazságos munkabér

Az igazságos munkabér kérdése központi helyet kapott az egyház szociális tanításában. Minden szociális kérdéssel foglalkozó pápai enciklika tárgyalja ezt a kérdést. Ennek magyarázatát II. János Pál pápa „Laborem Exercens” (1981) kezdetű enciklikája adja meg:

„Jelen esetben a társadalmi etika sarkponti problémája az elvégzett munkáért járó díjazás. A jelen körülmények között ugyanis nincs fontosabb módja az igazságosság megvalósításának a munkás és a munkaadó viszonyában, mint a munkabér (...) Ezen a ponton elérkezünk újra az egész társadalmi-etikai rend legelső elvéhez, azaz a javak közös használatának elvéhez. Mert bármely rendszerben a munkabér, azaz a munka díjazása az a konkrét út, amelyen keresztül az emberek zöme hozzáférhet azokhoz a javakhoz, amelyek közös használatra vannak rendelve: akár a természet javaihoz, akár a megtermelt javakhoz (...) Ebből következően pontosan az igazságos bér lesz minden esetben az egész társadalmi-gazdasági rendszer igazságosságának a bizonyossága és igazolja a rendszer helyes működését. Nem az egyetlen bizonyíték, de nagyon jelentős és bizonyos értelemben az egész gazdálkodás sarkpontja.” (87,88.)

XIII. Leó pápa („Rerum Novarum”, 1891) figyelmeztet arra, hogy az igazságos munkabér nem lehet tisztán a munkaadó és a munkavállaló közti megegyezés kérdése. A szerződés esetében a munkaadó mindig előnyösebb helyzetben van, mint a munkavállaló. Ügyelni kell arra, hogy a munkabér elég legyen a munkás és családja tisztességes megélhetéséhez. Ez a követelmény a természetjogon alapszik és erősebb a megegyezés szabadságánál. A megélhetésen felül az igazságos bérnek lehetővé kell tennie a szellemi és kulturális javakban való részesedést, a függetlenséget és biztonságot a jövőre nézve. (RN.34.)

XI. Pius pápa („Quadragesimo Anno”, 1931) az igazságos munkabér megállapításánál három szempontot tart fontosnak: a munkás és családja életszükségletét, a vállalat teherbíró képességét és a közjó érdekét. Külön hangsúlyozza azt is, hogy a különböző gazdasági szektorok és társadalmi rétegek között ne alakuljanak ki túlságosan is nagy jövedelmi különbségek. Túlzott bérek követelése a vállalat tönkremenését okozhatja a munkásra is káros következményekkel.

A munkabérnek az általános gazdasági viszonyokhoz, a közjóhoz is alkalmazkodnia kell. A közjó szempontjából fontos, hogy a munkavállalók a mindennapi élethez szükségeseken kívül valamit félre is tehessenek és kis vagyonaikra tehessenek szert. De nem szabad elfelejteni azt a napjainkban nagy jelentőségű szempontot sem, hogy a dolgozni tudók és akarók munkaalkalomhoz jussanak. Ez a szempont szoros kapcsolatban áll a munkabér nagyságával, mert a megfelelő bér növeli a munkaalkalmat, amíg a túlhajtott bér csökkenti azt.

XI. Pius pápa sürgette, hogy a munkavállalók bizonyos fokban társbirtokosok legyenek, a kezelésben és a haszonban is részesüljenek: „A modern társadalmi viszonyok között mi is tanácsosabbnak tartjuk, ha a munkaszerződést lehetőség szerint valamilyen mértékben társadalmi szerződéssel egészítik ki, amint erre már vannak is különféle kezdeményezések a munkások és a tőkések nem csekély hasznára. Ebben az esetben a munkások és az alkalmazottak társtulajdonosok lesznek, illetve részt vesznek a vagyon kezelésében, vagy meghatározott arányban részesednek a megtermelt haszonból.” (QA. 65.)

Elgondolásai részletes kidolgozását és alkalmazását a társadalmi és gazdasági valósághoz a pápa azok okosságára és belátására bízta, akik hivatva vannak arra, hogy a gazdasági élet szervezetét a keresztény erkölcsi irányelveknek megfelelően kiépítsék. Ennél a haszonban való részesedésnél nincs arról szó, hogy a szokásos bérvizonyt elejtsük. A pápa tanácsát követve egyes üzemek, így például a jénai Zeiss-művek a nyereségben való részesedés céljából részvényt papírokat osztott szét a munkavállalók között, de ez nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ez a mód természetesen csak egyetlen megoldási lehetőség.

XXIII. János pápa szerint „amint nem engedhető meg a munkabér mértékének a szabadverseny törvényei alá vetése, éppen úgy nem diktálhatják azt a munkaadó döntései sem: ezen a téren minden körülmények között az igazságosság és a méltányosság szabályait kell figyelembe venni. Ezek pedig megkövetelik, hogy a munkásnak annyi bért fizessenek, amennyi az emberhez méltó életre és a család eltartására elégséges. A méltányos munkabér megállapításánál azt is figyelembe kell venni, hogy először is mennyivel járul hozzá az egyén a gazdaság javainak előállításához, aztán hogy milyen a dolgozót foglalkoztató vállalat anyagi helyzete, mi mindent követel a népgazdaság érdeke, különös tekintettel itt az általános foglalkoztatottság szempontjára és végül mi az a nemzetközi gazdasági érdek, amely több eltérő struktúrájú és volumenű nemzetgazdasági kapcsolatban jelenik meg.” (Mater et Magistra, 1961, 71.)

A II. Vatikáni Zsinat tanítása szerint „úgy kell megfizetni a munkát, hogy az ember méltó életet biztosíthasson mind önmagának, mind övéinek anyagi, társadalmi, kulturális és lelki szempontból egyaránt, figyelembe véve kinek-kinek a munkakörét és teljesítményét, valamint a vállalat helyzetét és a közjót.” (Gaudium et Spes, 1965. 67.)

Az egyház szociális tanításában a családi munkabér külön hangsúlyt kapott, ami jól érthető. A liberális gazdasági rendszer lerombolta és szétzüllesztette a családot. A családanyákat, sőt még a gyermekeket is kiszakította a természetes életkörükből, és a családapa elégtelen munkabére következtében a munkapadhoz kényszerítette a „szabadság” nevében.¹¹ Ez nemcsak a 19. század szégyenletes ténye. Keleten és Délen az úgynevezett fejlődő államokban sok helyen még ma is ez a helyzet. Nem véletlen, hogy a világ nagyüzemei előszeretettel telepednek át ezekbe az alacsony bérű országokba, hogy aztán egészségtelen „szabad versennyel” csődbe juttassák a fejlett országok vállalatait.

Szégyenletes, de tény, hogy Magyarországon még 1930-ban is a „keresztény-nemzeti” állam nagyobb dicsőségére a keresők 2,45%-a (95.637 személy) 7–15 éves gyermekekből állt. (Hungária. Szent István király emlékezetére. Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1938. május, 62. old.)

A gazdaság mai fejlettségi fokán a termék több egymást kiegészítő tényező együttes eredménye. A gazdálkodás feltételezi a különböző termelési tényezők terméseredményre gyakorolt hatásának ismeretét. Erre az ismeretre a kistermelő és a kisvállalkozó tapasztalat

¹¹ A holland „Economist” 1855-ös évfolyamában (33. old.) a következőket olvassuk: „A dél-hollandiai kenderszővőgyárban a gyermekek munkaideje nyáron reggel 5 órától este 8 óráig, télen reggel 6 órától este 7 óráig tart. Ha az ember belép a gyárba, nyomban találkozik 5 éves gyerekekkel, és ha korán reggel az utcán jár, láthatja a gyermekeket, akiket a szüleik gyakran alvó állapotban visznek a gyárba.” Hollandiában legalább helytelenítették ezt a helyzetet, de Angliában általános volt ez a súlyos visszaélés.

útján jut el. A közép-, de főleg a nagyvállalatok életében ez az út járhatatlan. *XXIII. János pápa* kívánsága arra nézve, hogy az igazságos munkabér megállapításánál vegyük figyelembe minden egyes ember hozzájárulását a termeléshez, a mai termelési viszonyok között nem valósítható meg.

A termelés, amely az egyre inkább tökéletesített technikák felhasználásával történik, a vállalat egész közössége munkájának az eredménye.

A vállalkozó felállítja a termelési tervét és megszervezi a különböző termelési tényezőket a termék előállítására. A dolgozók egy része ellenőrzi az automatizált munkaprogram menetét, a másik gondoskodik a gépi berendezés karbantartásáról, ismét mások ellenőrzik a termék minőségét, raktározását és értékesítését. Minden egyes dolgozó hozzájárulásának a megállapítása önkényes lenne.

Tulajdonképpen a gépek termelnek. A kimondottan fizikai munka hozzájárulása a termeléshez egyre csökken. Ezenfelül a termelés mindinkább kibővül az időben is. A termék megtervezése a rendelésnek és a piaci kilátásoknak megfelelően, az előkészítő szellemi-technikai munka, a termék tökéletesítésére irányuló kutatás, marketing stb. mind olyan tevékenység, amely nagy fokban befolyásolja az aktuális kivitelező munka eredményét.

A gazdasági liberalizmus és az egyház

A „Syllabus” (1864) elítéli a bölcseleti liberalizmust és azt a felfogást, ami szerint az egyháznak ki kellene békülnie és meg kellene egyeznie a liberalizmussal, de nem szentel figyelmet a gazdasági liberalizmusnak.

A gazdasági liberalizmus keresztény kritikája a „Rerum Novarum”-mal (1891) kezdődik, habár a körlevélben a „liberalizmus”, mint kifejezés nem szerepel. *XIII. Leó pápa* feltűnő keménységgel lép fel „az emberiség nagy részének méltánytalanul szomorú és nyomorult helyzete” ellen:

„Miután az iparosok korábbi szervezeteit a múlt században eltörölték és helyettük más védelemről nem gondoskodtak, az újabb állami intézmények és törvények pedig levetették a korábbi vallásos szellemet, lassanként odáig jutottunk, hogy korunk a munkásokat magára hagyta és védtelenül kiszolgáltatta a munkaadók embertelenségének és korlátlan nyereségvágyának. Növelte a gondot a telhetetlen uzsora, amelyet az Egyház ugyan sokszor elítélt, de a fősvény és nyereségvágyó emberek – bár más formában – változatlanul űznek tovább. Ehhez járult még, hogy a termelés és szinte az egész kereskedelem egy kisebbségnek jutott a hatalmába úgy, hogy néhány dúsgazdag ember a szegények hatalmas tömegére rakhatta a szolgaság jármát.” (RN. 2.)

XIII. Leó pápa elítéli tehát az ipartestületek (céhek) eltörlését, amelyek a liberalizmus szerint akadályai voltak a gazdasági szabadságnak és ugyanakkor az olyan intézmények felállítását is, amelyek függetlenítik magukat minden vallási és erkölcsi megfontolástól. Ugyancsak elítéli a korlátlan szabad versenyt és nyereségvágyat. Három lényeges kérdésben foglal állást:

1. Az államhatalom szerepe:

„Az állam vezetőinek mindenekelőtt általában és egységesen a törvények és intézmények olyan teljes rendszerén kell munkálkodniuk, amelyek eredményeképpen már magából az államrendszerből és irányításából mintegy természetes felvirágzik a közösség és az egyének jóléte. Az államnak törvényes kötelessége a közjó előmozdítása.” ...

„Az anyagi javak védelmét illetően az állam első feladata, hogy a szegény munkásokat kimentse azoknak a telhetetlen embereknek a zsarnokságából, akik haszonéhságukban az embert élettelen tárgyként kezelik és mértéket nem ismerve kizsákmányolják. Sem az igazságosság, sem az emberiesség nem engedi meg olyan mértékű munka megkövetelését, amely a lelket és a gondolkodást eltompítja és a testet megnyomorítja.” (RN. 26.33.)

2. A munkabért nem lehet kizárólag a megegyezésre alapozni, ahogy azt a liberalizmus kívánja:

„Ha megengedjük is, hogy a munkás és a munkaadó szabadon állapodnak meg egyebek között a bér nagyságában, akkor még mindig hiányzik egy természetjogi elem s az fontosabb és ősből az egyezkedés szabadságánál, hogy a munkabér elégséges legyen a munkás eltartására, amennyiben az illető jóra való és tisztességesen megdolgozott érte.” (RN. 34.)

3. A magántulajdonnal kapcsolatban hangsúlyozza a pápa, hogy az államhatalomnak nincs joga annak eltörlésére, de a használatát mérsékelni kell, hogy megegyeztesse a közjó érdekével. A föld javait ugyanis a *Teremtő* minden ember használatára szentelte. (RN. 19.35.)

A javak általános rendeltetésének az elve megelőz minden elméletet a javak elosztására vonatkozólag. Ezen elv gyakorlati alkalmazására vonatkozólag Aquinói Szt. Tamás már a 13. században példaként hozta fel a szükséghelyzetben elkövetett lopás kérdését. A végső szükség esetén a rászoruló minden vétség nélkül magának tulajdoníthatja azt, ami a létehez elengedhetetlenül szükséges. Ebben az esetben nincs szó lopásról, hanem igazságos cselekedetről. Ennek az elvnek gyakorlati alkalmazása annyit jelent, hogy a javak újraelosztása a létminimum alatt élők és az éhezők javára úgy egy ország keretein belül, mint világviszonylatban súlyos kötelesség.

XI. Pius pápa („Quadragesimo Anno”, 1931) külön kiemeli, hogy *„a liberalizmus képtelen volt arra, hogy a szociális kérdést megoldja”,* amíg XIII. Leó pápa *„felborította a liberalizmus bálványát, és ami a közhatalom szerepét illeti, áttörte azokat a korlátokat, amelyekbe a liberalizmus beszorította a közbelépését”. A közhatalom annyira a liberalizmus hatása alatt állt, hogy nyíltan küzdött a munkáscsoportosulások ellen: „Elképesztő igazságtalansággal tagadták meg a szervezkedés elemi jogát éppen azoktól, akiknek erre a legnagyobb szükségük lett volna, hogy a hatalmasok elnyomása ellen védekezzenek.”* (QA. 30.)

XI. Pius pápa kimondottan elítéli a liberalizmust, mert világnézeti alapja az individualizmus, amely az erkölcsi rendtől független gazdasági rend felállítására törekszik: *„Ahogyan az emberi társadalom mint egység nem alapulhat az osztályharcon, úgy a gazdaság helyes rendje sem engedhető át a benne működő szabad versenynek. Ez az a pont, amelyből, mint mérgezett forrásból az individualista gazdaságtan összes tévedései eredtek.”* (QA. 88.)

XI. Pius a „Divini Redemptoris” (1937) kezdetű enciklikájában is szól a *„romokról, amelyeket az erkölcstelen liberalizmus hozott ránk, az igazságtalan gazdasági rendszer”,* amely előkészítette a kommunizmus sikerét. (DR. 12., 16., 32., 50.)

VI. Pál pápa a „Populorum Progressio” (1967) kezdetű enciklikájában elítéli a liberális kapitalizmust, *„amelyből olyan vélekedések sarjadoztak fel és ülepedtek rá az emberi közösségre, amelyek a pusztán materiális hasznát tekintették a gazdasági haladás első számú ösztönzőjének, a szabad versenyt a gazdasági élet legfőbb törvényének, a termelőeszközök magántulajdonát pedig abszolút, minden társadalmi rendeltetéstől és társadalmi funkciótól független, korlátlan jognak tartották. Ez a féktelen liberalizmus követte ki aztán az útját a zsarnokságnak és pedig a zsarnokság ama fajtájának, amelyet XI. Pius joggal és méltán ítél el mint a pénz nemzetközi imperializmusához vezető jelenséget.”* (PP. 26.)

„A csupán egyéni kezdeményezés és szabadverseny játékszabálya nem fogják sikerre vinni a fejlődést. A haladás nem mehet abba az irányba, hogy a gazdagok vagyonát és hatalmát növelje, a szegények nyomorát pedig konzerválja, s az elnyomottak szolgátságát súlyosbítsa. Szükségesek olyan programok, amelyek támogatják, ösztönzik, szervezik, pótolják és kiegészítik az egyének és a közbülső szervezetek tevékenységét.” (PP. 33.)

A II. Vatikáni Zsinat tanításából kitűnik, hogy az egyház híve a magánkezdeményezésnek és bizonyos határok között a szabad versenynek is, de ellene van az olyan tanoknak, amelyek a gazdálkodást az erkölctől függetlennek tekintik. II. János Pál pápa a „Centesimus Annus”

(1991) enciklikája IV. fejezetében árnyaltan ír a liberális gazdasági rendről, annak fejlődéséről és pozitívumairól. Elismeri a szabad vállalkozáson alapuló közgazdaság és a szabadpiac értékét, valamint a nyereség helyes szerepét, feltéve az emberi méltóság és az emberi munka elsőbbségét a tőkejavakkal szemben, és a társadalmi szolidaritás érvényesülését.

A szubszidiaritás (kisegítés) elve a keresztény bölcsélet szülöttje. Fogalmát XI. Pius pápa határozta meg a legvilágosabban a „Quadragesimo Anno”-ban:

„A társadalomelmélet szilárd és örökérvényű elve az a rendkívül fontos alapelv, amelyet sem megcáfolni, sem megváltoztatni nem lehet, így szól: amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos igazságtalanság, a társadalom helyes rendjének a felforgatása, mivel a társadalmi tevékenység lényegénél és bennerejlő erejénél fogva segíteni – szubszidiálni – köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztani vagy bekebelezni azokat.” (QA. 79.)

Ez az elv az *Európai Unió* és tagjai viszonyának alapelvevé vált annak ellenére, hogy sokáig feledésbe merült. A liberalizmus különböző irányzatai is igyekeznek maguknak kisajátítani. Világosan kell látnunk ebben a kérdésben is az egyház szociális tanítása és a liberalizmus felfogása közti különbséget.

Az egyház az embert a maga természetes valóságában nézi. Önálló személy, de ugyanakkor társas lény. Az önfenntartás ösztöne természetes adottsága, de ugyanakkor a közösséggel való szolidaritása életigénye. A liberalizmus által hirdetett emberi autonómia egoizmushoz, társadalmi konfliktusokhoz vezet.

Az egyház által meghirdetett elv magába foglalja a közjó fogalmát is, amint azt már *Aquinói Szt. Tamás*nál is megtaláljuk.

Az államhatalom szerepe nem korlátozódik a rendőr szerepére, ahogy azt a liberalizmus hirdeti. Nem elégedhet meg azzal, hogy garantálja az egyének és a közösségek önkormányzatát. Biztosítani kell a közjót a szociális igazságosságnak megfelelően. Az egyének és a közösségek hiányosságait az államhatalomnak kell pótolnia a társadalom számára szükséges feladatok elvégzéséhez. Ezzel szemben a liberalizmus különböző irányzatai elutasítják a szociális igazságosság gondolatát a közhatalom szerepével kapcsolatban.

A kapitalizmus és a kereszténység

Amíg főleg a hatvanas évek gazdasági konjunktúrája mindenütt felkeltette a szüntelen előhaladásba vetett hitet, a századvég szellemi légköre a kijózanodás, sőt a pesszimizmus jeleit mutatja. A társadalmat fenntartó erkölcsi értékek romlása egyre nyugtalanítóbbá válik. Nemcsak Amerikában, hanem Európában is gomba módra szaporodnak az „üzleti etika” tanszékei.

A keresztény szociális tanítás régen elfelejtett alapelvei (így például a szolidaritás és a szubszidiaritás elve) újra előtérbe kerülnek. De ne essünk újra naiv optimizmusba! A szépen hangzó szavak háttérében sokszor utilitarista megfontolások állnak a liberális kapitalizmus legitimációjára és gazdasági hatékonysága növelésére.

A gazdaság és erkölcs viszonyával kapcsolatos viták során gyakran felvetődik a kapitalizmus válsága. *D. Bell*, amerikai szociológus úgy véli, hogy a válság legfőbb oka a valláserkölcs elhanyagolása, amelyre eredetileg a kapitalizmus épült.

Luther szerint az *Istennek* tetsző élet nem annyira a monasztikus aszkézisnek felel meg, mint inkább egy eviláginak, ami annyit jelent, hogy az ember a lehető legjobban teljesíti azt a feladatot, amit az Isten a társadalom keretei között rábízott.

Max Weber a kapitalizmus erkölcsi alapjainak kialakulásában ennél fontosabbnak tartotta a kálvinista predestinációs tanítás népszerűsített formáját, ami szerint az Isten által kiválasztott ember a kiválasztottságát aszketikus munkaszeretettel igazolja. A gazdasági siker nemcsak a hivatásszerű munka jutalma, hanem az ember hitének és kiválasztottságának a jele is. A kálvinizmus a javak szerzését megszabadította a tradicionális etika gátjaitól és szétértette a nyereségre való törekvés bilincseit. Puritanizmusával mérsékelte a fogyasztást, különösen a fény-üzést, ami a vagyonszerzési törekvéssel együtt a takarékoságot és a tőkeképződést segítette elő.

A kapitalizmussal kapcsolatos eszmecsere ma nem korlátozódik a gazdaság és erkölcs viszonyára. A kapitalizmus és a kereszténység kapcsolatának alapvető kérdései kerültek előtérbe. Egyesek a kereszténységben a liberális kapitalizmus legitimációját vélik felfedezni, amíg mások éppen a keresztény hitvallás alapján radikálisan elvetik a kapitalizmus egész rendszerét.

A kapitalizmus keresztény legitimációja

A liberális kapitalizmus keresztény legitimációjának legismertebb képviselője az amerikai teológus *M. Novak*. Véleménye szerint a kapitalista piacgazdaság velejárója a demokratikus szabadság. Különbséget kell tenni a piacgazdaság, a kultúra és a politika között. A politikának semmiképpen sem szabad beavatkozni a gazdaság életébe. A kereszténységnek nagyon fontos a szerepe a kapitalizmus erkölcsi alapjainak megszilárdításában. Ezzel kapcsolatban éles kritikának veti alá nemcsak a felszabadítás teológiáját, hanem az egyház szociális tanítását is.

Véleménye szerint az egyház szociális tanítása az utolsó száz esztendőben egyoldalúan fejlődött. A pápai enciklikák a szociális igazságosságra túlságosan is nagy súlyt helyeztek, a szabadság kárára. A szabadság a liberális kapitalizmus alapelve. Az egyház csak az európai antiklerikális liberalizmust tartotta a szeme előtt, és nem szentelt elégséges figyelmet az angolszász liberalizmusnak, amelynek szabadságfogalma rokonságot mutat a keresztény szabadságfogalommal.

Novak annyira messzire megy a legitimációs igyekezetében, hogy a liberális szabadpiac és a politikai demokrácia összeegyeztethetőségét úgy tekinti, mint a legjobb feleletet arra a problémára, amit a Szentháromság dogmája vet fel: hogyan jöhet létre az egység az egyes személyek sajátosságának megtartásával.

Novak szerint a demokratikus kapitalizmus jól megfelel az eredeti bűn tanának is. Számol ugyanis az emberi természet ambiguitásával, amikor elveti a tökéletes társadalom megvalósításának a lehetőségét. Az ember ösztönösen saját érdekét keresi a gazdasági tevékenységében is. Ezzel valósítja meg ugyanakkor a lehető legjobban a társadalom jólétét is. A közjó nem priori normatív fogalom. Az egyének szabad tevékenysége révén önmagától valósul meg. A keresztény tanításnak tökéletesen megfelel *Adam Smith* víziója: a „láthatatlan kéz”.

Európában is megvannak a liberális kapitalizmus keresztény legitimációjának a hívei, így például *L. Duquesne de la Vinelle*. Véleménye szerint az egyház szociális tanítása túlságosan is „szociális”. Nem szentel elég figyelmet a piac szerepének. Egyoldalúan hirdeti az osztóigazságot a csereigazság kárára, amelynek legjobb kifejezése a szabadpiac. Az egyháznak az a feladata, hogy természetfeletti dimenzióval egészítse ki a liberális piacgazdaságot, amely egyedül képes a szegénység problémájának megoldására.

Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy *M. Thatcher* az angol parlamentben 1988. május 21-én a szentírásra hivatkozva igyekezett igazolni ultraliberális gazdasági politikáját, és a szegények támogatására szólította fel az angol népet. *J. Y. Naudet* hangsúlyozza a liberális piacgazdaság és az egyház szociális tanításának alapvető konvergenciáját. *J. Garelli* szinte meghatódva szól a katolikusok és a liberálisok egymásra találásáról...

Az árnyaltabb legitimációs gondolkodás példája Európában P. Koslowski, aki különbséget tesz a kapitalizmus és a szociális piacgazdaság között. Elismeri az utóbbi emberi és keresztényi értékeit. Elítéli a felszabadítás teológiáját és hirdeti egy új erényt, a „misztikus lemondás” szükségességét, ami valójában a fennálló liberális gazdasági rendszer legitimációját is magába foglalja.

Novak és társai legitimációs próbálkozásai kétségkívül hatással voltak az egyház szociális tanítására. Az amerikai püspökök a szociális igazságosságról írt körlevelük (1986) írásakor számoltak az ő elgondolásaikkal is. A kapitalizmus kritikáját megszelídítették, és a szegények melletti kiállásukat árnyaltabbá tették. Hirdették ugyan, hogy az amerikai közgazdaság sikerei ellenére mindaddig, amíg a nélkülözők tömegei léteznek, nem mondhat le a kritikáról, de úgy látták, hogy a problémák megoldhatók a magánkezdeményezések keretein belül.

Hatásuk érezhető a „Centesimus Annus” enciklikán is. *II. János Pál* pápa elismeri és kimondottan hangsúlyozza a szabadpiaci gazdaság, a vállalkozás és a haszon pozitív értékeit. Közben megállapíthatjuk, hogy ez az enciklika sok más, ugyancsak fontos kérdésre hívja fel a figyelmet, amiről a liberális kapitalizmus legitimációjának a hívei elfeledkeztek. Így például arra, hogy a gazdaság csak az egyik dimenziója az emberi életnek; hogy a szabadpiaci rendszer képtelen arra, hogy az ember minden igényét kielégítse; hogy a korlátlan szabad verseny a társadalom romlásához vezet; hogy az egyéni érdekek hajszolása nem valósítja meg a közjót és nem biztosítja a javak igazságos elosztását stb.

A szabadság és a liberalizmus azonosítása súlyos tévedés. Az emberi személy lényeges sajátossága a szabadság. Nélküle képtelen emberi és egyben erkölcsi cselekvésre. Az ember szabad, de szabadsága nem korlátlan. Szabadsága az egyéni és ugyanakkor a közösségi életében valósul meg. A gazdasági tevékenységnek szabadsága lényeges része ugyan szabadságjogainak, de nem szigetelhető el az egyén és közösség életének egyéb szektoraitól.

Pár évtizeddel ezelőtt a perszonalizmus állt a bölcséleti eszmecsere központjában. Ma egyre inkább az individualizmus. A kommunista rendszer bukása nyomán a csaknem halottnak vélt liberalizmus szellemi áramlata üti fel a fejét a 18-19. század liberális optimizmusával. A liberalizmus nemcsak gazdasági rendszer, hanem szellemi áramlat is. Meghatározója az emberről és a társadalomról alkotott világnézeti felfogás.

A liberális kapitalizmus keresztény legitimációja híveinek gondolkodása aszimmetrikus. Az önérdek, mint reális emberi adottság nevében elítéli a szociális igazságosságnak megfelelő jövedelemelosztást, de minden realizmusról megfeledkeznek, amikor a kapitalizmust idealizálják. Nem számolnak az ember rosszra hajló természetével, a bír- és a hatalomvágygal.¹² Azt hiszik, hogy az önérdek hajszolása, köszönet a „láthatatlan kéznek”, önmagától a közjóhoz vezet.

Sok gondot fordítanak a keresztény szellemiség azon elemeinek hangsúlyozására, amelyek az idealizált kapitalista szellemet igazolni látszanak. Közben alig szentelnek figyelmet a keresztény szociális tanítás kritikai megfontolásainak: a gazdaság viszonylagos

¹² Amikor a liberalizmus az emberi értelem túlzott felmagasztalásán kívül az egyén természetes jószágát hirdeti, nemcsak nem veszi figyelembe a valós emberi természetet, hanem tagadja az eredeti bűn tanát is, és annak következményeit az emberi természetre nézve. A keresztény tanítás szerint az emberben és a társadalom életében tapasztalt állandó feszültségek, a jó és a rossz közötti állandó küzdelem végső magyarázatát az eredeti bűn következtében elhomályosult értelemben és a rosszra hajló akaratban találjuk meg. Az ember a maga belső feszültségeit vetíti bele a társadalom életébe.

értéke, a pénz mammon jellege és veszélyei, a szolgaságból felszabadító Isten, az elesettek és a szegények iránti elkötelezettség, a szeretet legfőbb parancsa stb.

Novak és társainak gondolkodása nem annyira az autentikus kereszténységet, mint a kapitalizmus kultuszát fejezi ki.

A kapitalizmus radikális elutasítása

A kapitalizmus keresztény legitimációjával szemben állnak azok a teológusok, akik azt a keresztény hitvallás alapján radikálisan elutasítják: „*Nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak*”. (Mt 6,24) Ezek közül kiválik U. Ducharow.

Szerinte a keresztény ember számára a gazdasági kérdések szükségszerűen összefüggnek a legfőbb kérdéssel: *Istennek szolgáljak-e vagy a mammonnak?* A Jézus Krisztusba vetett hit arra készíti híveit, hogy gyökeresen elutasítsák a gazdagság és a pénz bálványimádását. „*Minden baj gyökere a pénz*” – olvassuk Szt. Pál Timóteushoz írt első levelében.

Lehetetlen, hogy valaki őszintén higgyen, ugyanakkor elfogadja a kapitalizmust is. Alapos elemzés után megállapíthatjuk, hogy romboló és pusztító rendszer. Akik ezt elfogadják, eretnekek. Nem eretnekség az, hogy Isten gyermekeit feláldozzák a pénz és a hatalom pogány oltárán? Eretnokség az is, hogy az egyházak egyes képviselői tudatosan a kapitalizmust igyekeznek igazolni.

Ducharow hivatkozik az Egyházak Világtanácsa nyilatkozatára is (Sao Paolo, 1987), amelyben felszólítják a keresztényeket, hogy vessék el a kapitalista rendszert, mert ellenkezik a kereszténységgel. A keresztények csak olyan gazdasági rendszert fogadhatnak el, amely a Biblia tanítására épül.

A holland teológus, A. van Leeuwen szerint a mai polgári társadalom megteremtette a maga vallását. Az elvilágiasodott társadalom új vallása a kapitalizmus kultusza.

Az ugyancsak holland G. Manenschijn hivatkozik a „Barner Bekenntnis Heute” nyilatkozatra, amely szerint a keresztények számára a kapitalizmusból való exodus a megtérés elő-feltétele:

„*Az uralkodó kapitalizmus világrendszere az emberek és a népek nagy részét egyre inkább nyomorúságba hajtja, munkanélküliséget teremt, politikai elnyomásra vezet és az emberi jogok eltiprására van szüksége ahhoz, hogy minél nagyobb nyereséget érjen el. Ez a legfőbb oka annak, hogy egyre többen éhen pusztulnak.*”

Kétségtől van valami démoni vonás a kapitalizmus gazdasági rendszerében, amely a 18. században a szabadgondolkodás és minden erkölcsi kötöttségtől függetlenített világban indult el útjára. Ez ajándékozott meg bennünket azzal a gazdaságtudománnyal is, amely az erkölcsi alapelveket teljesen mellőzte. A mammonizmus elhatalmasodása folytán – írja XI. Pius pápa – „*az erő szabadversenye önmagát falta fel, a szabad piac helyére a gazdasági hatalom lépett, a profithajszát fékevesztett hatalomvágy követte és a gazdaság világa a maga egységében félelmetesen keménnyé, könyörtelenné, erőszakossá lett.*” (QA.109.)

A kapitalizmus az önérdeket tekinti a gazdasági tevékenység legfőbb mozgató erejének és a korlátlan szabad versenyt a közgazdaság legfőbb szabályozójának. Ezzel kegyetlen harctérre teheti a piacot, és a pénztőke szolgásgába döntheti az emberek millióit.

A technikai fejlődés dinamikája lehetetlenné teszi az ember alkalmazkodását, aminek következtében tömegek esnek ki a termelési folyamatból, tönkreteszi az ember életterét a környezetszennyezéssel.

Amíg milliók éhen pusztulnak, óriási mennyiségű élelmiszert semmisítenek meg a gazdaságos árszínvonal biztosítására. A nemzetközi pénzspekuláció orrvadászai pillanatok

alatt alááshatják egész országok gazdasági életét. Nem csodálkozhatunk, ha mindez felveti a démon („inimicus naturae humanae”) gondolatát.¹³

A magántulajdon jogosultságát az egyház mindig védelmezte, de ugyanakkor hangsúlyozta a tulajdon társadalmi jellegét, amelynek alapja a javak közösségi rendeltetése. A kapitalizmust, vagyis azt a rendszert, amelyben az emberek egyik része a tőkejával, a másik pedig szellemi vagy fizikai munkájával járul hozzá a javak előállításához, sohasem ítélte el. „*A kapitalista rendszer* – írja XI. Pius pápa – *önmagában nem rossz, de megromlott*”. (QA. 101.) II. János Pál pápa szerint a romlás fő oka a liberalizmus ideológiája, amely „*az emberi személyt és legmélyebb igényeit a gazdasági érdek és a profit alá rendeli.*” („Sollicitudo Rei Socialis”, 1987. 33.)

A kapitalizmus radikális elutasítói segítenek minket abban, hogy keresztény szellemben kritikusan vizsgáljuk a mai gazdasági és társadalmi élet világméretű problémáit. Egyoldalúságuk azonban tagadhatatlan. Nem tesznek például különbséget a kapitalista piacgazdaság különböző formái között.

A kapitalizmus nem egy és oszthatatlan. Nagy különbség áll fenn az angolszász államokban uralkodó kapitalizmus és a germán államokban, valamint a Benelux országokban a II. világháború után kifejlődött szociális piacgazdaság között.

A szociális piacgazdaság, amelynek kialakításában nemcsak a neoliberális és a szociáldemokrácia gondolkodói, hanem a keresztény szociális tanítás képviselői is (például *Nell-Breuning*) jelentős szerepet játszottak, célravezető útnak látszik arra, hogy a társadalom széles rétegeinek szükségleteit megfelelően kielégítsék.

„*Nemcsak kenyérrel él az ember*” (Mt 4,4), de azzal is. Jézus követői a világban élnek. Anyagi létük biztosítása állapotbeli kötelességük. Okosan és helyesen kell felhasználniok a világ javait is földi életük és örök üdvösségük szolgálatára. Jézus nemcsak arra figyelmezteti tanítványait, hogy nem szolgálhatnak a mammonnak, hanem arra is, hogy „*szerezzetek magatoknak barátokat a hamis mammonból*” (Lk 16,9) A jólét bizonyos foka szükséges az érényes élethez – tanította már *Aquinói Szt. Tamás* (De regimine principum. I. 15.).

A keresztény kritikai gondolkodás tiltakozást jelent minden ellen, ami az embert, aki „*megteremtője, középpontja és célja az egész társadalmi, gazdasági életnek*” (Gaudium et Spes 63.), csupán gazdasági tényezőnek és tisztán fogyasztónak tekinti.

Az egyház szociális tanításának a legfőbb figyelme a gazdasági, társadalmi és politikai rendszerek áldozatainak sorsára irányul. Jézus minden igazi követője azonosítja magát a gyengékkel, az elesettekkel és a szegényekkel. Nemcsak a földi, hanem az örök életének is meghatározója a segítő és áldozatos szeretet.

¹³ A liberalizmus isteníti a piacot. Lásd *P. B. Maris*: Dieu existe, c'est le marché (Az Isten létezik, a piac az). „Le Monde”, 18. 6. 1991.

Függelék: A munkanélküliség és kezelése

A munkanélküliség az egyik legsúlyosabb baj, ami az embert érheti. A legtöbb ember számára a munka az, amely lehetővé teszi az emberhez méltó életet. A munkajövedelme révén bejuthat a javak és szolgáltatások piacára, biztosíthatja önmagának és családjának a létfenntartáshoz szükségeseket. Munkája által dolgozik a személyi és társadalmi kiteljesedésén; munkálja az objektív és szubjektív kultúrát.

A munka ugyanis nemcsak eszköz a javak és szolgáltatások megteremtésére és megszerzésére, hanem lehetővé teszi a fizikai és szellemi képességek érvényesítését, tökéletesítését és azt is, hogy az embertársaink szolgálatára álljunk, velük együtt dolgozzunk és felülmúljuk ösztönös önzésünket és felemelkedjünk a szellemiség, az erkölcs nivójára.

Ezzel szemben a munkanélküliség kérdésessé teszi magunk és családunk létét és a társadalmi életből való kiszakadás, a marginalitás veszélyével jár. Az Európai Unió országaiban a munkanélküliek csaknem fele több mint egy éve munkanélküli: A felmérések szerint ezek egészségi állapota egyre rosszabb, a halálozási arányszáma 50 %-kal magasabb, mint a hasonló életkorú aktív dolgozóké.

Főleg a hosszantartó munkanélküliség következtében az ember annyira lerongyolódhat, hogy emberségében is súlyosan megsérül, testileg-lelkileg tönkremegy. Ami a kocsmázást illeti, ne felejtjük el, hogy a szegényember olcsó kábítószere az alkohol. Belgiumban a század elején a szocialisták kérésére a bor és az erős italok kocsmái kimérését tiltották. Ez a törvény az ötvenes évek elejéig érvényben volt. Tudomásom szerint ez a törvény még ma is érvényben van Norvégiában.

A neoklasszikus liberális gazdasági elmélet és a munkanélküliség

A neoklasszikus liberális gazdasági elmélet szerint a munkanélküliség átmeneti jelenség, amelynek oka a gazdasági egyensúly időleges megbomlása. Köszönet a munkapiac mechanizmusának, az egyensúly hamarosan helyreáll. Ha ugyanis túlságosan nagy a munkanélküliség, a piac maga gondoskodik arról, hogy a munkabérek csökkenjenek, a munkaerőkínálat és a munkaerőkereslet között új egyensúly álljon elő. Minden dolgozni akaró ember munkához juthat, ha minden dolgozó munkabére alacsonyabb lesz is.

Lehetőnek tartják a munkanélküliség önkéntes formáját is. Ez akkor áll elő, amikor a munkavállalók nincsenek megelégedve a munkaviszonyaikkal és újabb munkalehetőség után néznek. Véleményük szerint tartós munkanélküliség csak akkor áll elő, amikor a munkavállalók túlságosan is nagy bérkövetelésekkel lépnek fel és ezzel önmagukat zárják ki a munkapiacról vagy pedig amikor a piactól idegen tényezők (szakszervezetek, államhatalom) lehetetlenné teszik a bérek kialakulását a munkapiac mechanizmusának megfelelően.

Korunk egyik neves közgazdásza, *F. A. Hayek* (1899–1992) szükségesnek tartotta, hogy a munkabérek állandóan alkalmazkodjanak a munkaerőpiac keresletéhez és kínálatához.

A szabadpiaci gazdaságban a kereslet és kínálat törvényszerűségeit nem hagyhatjuk figyelmen kívül a munkaerő vonatkozásában sem. A munkaerőpiacon azonban nem egy közönséges áru csereforgalomról van szó. A munkaerő nem egyszerű árucikk, mert nem választható el az ember személyiségétől. A személyi érték nem azonosítható az anyagi javakkal, azok keresletével és kínálatával.

Akár fizikai, akár szellemi munkáról van szó, az ember személyisége mintegy megtárgyiasul az alkotásban. Hogy ez valóban így van és nem egy messzi fellegekben lebegő

bölcselkedés, igazolja az is, hogy az évszázadokkal, sőt évezredekkel ezelőtt élt kézművesek, művészek és írók szellemiségét megismerhetjük az alkotásaikban. A munkaerő és a munkabér nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi kérdés is.

Az államhatalom és a társadalom számára közömbös lehet, hogy mi történik egy mázsa szénnel, de nem lehet közömbös, hogy mi a sorsa az embernek és a fizikai vagy szellemi munkarejének. Azok az intézmények, maga az államhatalom is, amelyek a munkapiac életét befolyásolják, nem piacidegen tényezők, hanem természetes adottságai a piacnak. Nélkülük a piac tönkremegy; a féktelen szabadság monopóliumokra, hatalmi koncentrációra és a piac elpusztítására vezet.

A liberális közgazdászok misztifikálják a piacot, amikor annak mechanizmusára hárítják a felelősséget. Felfogásuk szivacsaként töröl el minden szellemiséget és erkölcsi felelősséget. Adhatunk-vehetünk fűt-fát, (fertőzött) vérplazmát, embert (lánykereskedelem), állatok és emberek szerveit; a lényeg az, hogy a pénz forogjon és nyereséges legyen az üzlet...

Különböztethetjük azt is, hogy főleg a nagyvállalkozók miért nem igen hajlanak arra, hogy a munkapiac mechanizmusát követve a már foglalkoztatott munkaerő helyébe olcsóbbat fogadjanak fel a munkanélküliek soraiból. Nem ésszerűtlenül járnak el, amikor így tesznek?

A már meglévő munkavállalók helyettesítése olcsóbbakkal nem kis költséggel jár. Az újak kiválasztása, képzése és begyakoroltatása sok pénzbe kerül, miközben a munkájuk termelékenysége alacsony. A már foglalkoztatottak elbocsájtása is költséges dolog (végkielégítés). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az elbocsájtások negatív hatással vannak a vállalat imágójára, ami a piacgazdaságban igen jelentős tényező.

A munkanélküliség okai

A munkanélküliség komplex jelensége a közgazdaságnak. A szabadpiaci gazdaságban természetesnek tartható oka az ún. *konjunktúramozgás*. A gazdaság állapota nem sztatikus, ahogy azt a klasszikus közgazdaságtan feltételezte, hanem folyamatos, az állandó mozgásban lévő tényezők együttese. A közgazdaságtan dinamikus.

A lakosság száma, összetétele, a termelési folyamat és technológiák, technikai módszerek mind állandó változásoknak vannak kitéve. Eltekintve az alapvető szükségletektől, az emberi igények is változnak. Új termékek és szolgáltatások keletkeznek, amíg a régiók elavulnak, részben vagy teljesen eltűnnek.

A közgazdaság állandó mozgásában konjunktúraciklusokat fedezhetünk fel: – pangás, – fellendülés, – gyorsulás, – krízis, – lassulás és újabb pangás. A gazdasági fejlődés két aspektusa a mennyiségi és a minőségi. A fellendülés és a gyorsulás időszakában a mennyiségi aspektus dominál, amíg a lassulás és a pangás idején a minőségi. Ez jelenti a racionalizálást, bizonyos termelési tényezők időleges kikapcsolását, új technológiák és termelési módszerek kutatását, hogy az elavult termékeket újabb versenyképes termékkel helyettesítsék. Ha képesek lennénk arra, hogy megszüntessük a konjunktúraciklust, le kellene mondanunk a gazdasági fejlődés lehetőségéről is.

Ami a konjunktúramozgás magyarázatát illeti, *F. A. Hayek* volt az első, aki már a húszas évek végén a forgalomban lévő pénzmennyiség nagy szerepére (úgy pozitív, mint negatív értelemben) felhívta a figyelmet. Sok más elmélet is létezik. Köztük a különbség csak részletekben, az egyes tényezők különösebb hangsúlyozásában mutatkozik meg. Azt mondhatjuk, hogy a közgazdaság, akárcsak az emberi organizmus, egy szerves egészet alkot. Ebben az egészben bármely tényező jelentősebb változása kihat az egész állapotára. A konjunktúracikluson belüli változás alapján mindig valami jelentős aránytalanság áll a beruházás, a termelés, a pénzforgalom vagy a fogyasztás vonatkozásában.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a múltban tapasztalt nagy válságok nemcsak gazdasági, hanem társadalmi válságok is voltak. Megnyilatkoztak az erkölcsi értékkategóriák

válságában, szerepük eltorzulásában vagy megszűnésében. A tudományos kutatás szükségessé teszi az egyes okok elszigetelten való vizsgálatát, amíg a valóság egyetlen egészet alkot.

A konjunkturális mozgás következtében előálló munkanélküliség mellett létezik olyan is, amit *strukturális* munkanélküliségnek mondhatunk. Ennek magyarázatát a következőkben keressük:

– A kiöregedett, használhatatlanná vált, túlságosan is költséges és versenyképtelen vállalatok felszámolása és új technikák bevezetése, amelyek munkaerőfelesleget idéznek elő és mintegy kiteszítják a megfelelő képzéssel nem rendelkező munkavállalók tömegét.

– Ugyancsak mélyreható strukturális változást jelent az ipargazdaság átmenete a szolgáltatások gazdaságába. Ez nem jelenti azt, hogy az ipargazdaság eltűnik, de azt igen, hogy az ipari termékek egyre kevesebb anyagot és egyre több szaktudást tartalmaznak.

Azelőtt egy ország és egy vállalat kapacitását tonnákban lehetett mérni. Ez a mennyiségi szemlélet volt a levitézlett rendszer bukásának az egyik fő oka. A bölcséleti materializmus természetes következménye volt a mennyiségben való gondolkodás. Ez a magyarázata annak is, hogy a rendszer teoretikusai a szolgáltatásoknak nem is tulajdonítottak többletértéket.

Az *automatizáció* rövid távon szintén csökkenti a foglalkoztatást. Nyugaton először az iparvállalatok automatizáltak, utána ez a folyamat egyre inkább a szolgáltatásokban is jelentős szerepet kezdett játszani. Ezzel csökkentek a vállalatok termelési költségei és az ügyfeleknek is jobb szolgálatot tudtak biztosítani.

Tudjuk, hogy már a múlt században is ez volt a helyzet az egyre inkább tökéletesített gépek bevezetésével. A felbőszített munkások rombolni kezdték a gépeket, Angliában és Belgiumban főleg a szövőgépeket, de a gépesítés folyamata megállíthatatlan volt. Gyerekkoromban magam is tanúja voltam annak, hogy az aratók kaszával mentek a földesúrnak, mivel beállította az aratógépet.

A technikai fejlődés, az automatizáció is visszafordíthatatlan. A tapasztalat alapján azonban azt mondhatjuk, hogy csak rövid távon csökkenti a foglalkoztatást. Azokban az országokban, amelyekben a legnagyobb fokú az automatizáció (Japán, USA és Svédország) legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta.

A munkanélküliség okai között fel kell még hívnom a figyelmet egy ugyancsak jelentős tényezőre: *a világgazdaság világméretű átrendeződésére*. Ez az utolsó két évtizedben egyre inkább megmutatkozott. A közgazdaság nemzetközivé válik és egyetlen ország sem rendezkedhet be autarkióra. A pénz, a technológia, a javak és szolgáltatások termelése és csereforgalma nem ismer határokat. Egyes vállalatok (egyre több) az egész világot átfogó hálózat alkatrészeivé válnak. Gondoljunk itt elsősorban az autóiparra.

Aki ma Amerikában 10.000 dollárért Pontiac-kocsit vásárol, nem is gondol arra, hogy ebből az összegből a legnagyobb rész Angliába, Dél-Koreába, Írországba, Japánba, Németországba és Taiwanba vándorol az autó előállításával kapcsolatos munkáért és csak egy rész (kb. 4 ezer dollár) marad Amerikában a menedzserek, a jogászok, a bankárok, biztosítótársaságok és a részvényesek zsebében, miközben a részvényesek sem mind amerikaiak. Az egész hálózat központja a General Motors Detroit-ban.

A fejlődő országok gazdasági versenyképessége egyre inkább növekszik, miután a nemzetközi vállalatok által importált technológia, minőségi termelés és az alacsony munkaköltség a legtöbb országban még együtt jár. Egy-két dinamikusan fejlődő ázsiai állam (Hongkong, Dél-Korea, Malájzia, Singapúr, Tajwan és Thaiföld) máris a világgazdaság kulcsszereplőjévé vált. A jelen helyzetben tarthatatlannak látszik, hogy Nyugat-Európában a szakképzést nem igénylő rutinmunka költségei összehasonlíthatatlanul magasabbak ugyanakkor, amikor a munka termelékenysége csaknem azonos.

Nyugat-Európában a munkabérek színvonalát nem a munkapiac mechanizmusa, hanem a szociális partnerek maguk állapítják meg. Belgiumban a második világháború óta a

munkabérek automatikusan alkalmazkodnak a fogyasztási javak árindexéhez. Csakis az utóbbi hónapokban egyeztek meg abban, hogy az egészségre ártalmas árucikkek (dohány és alkohol) valamint a benzin árának a változásait nem számítják be az árindexbe. A szociális partnerek megegyeztek abban is, hogy tekintettel a jelenlegi helyzetre, 1995-ben és 1996-ban nem lesz bérindexelés. Amikor a munkaköltség és a termelékenység között nagy a különbség, a vállalatok a munkaerőlétszám csökkentésére kényszerülnek. A munkanélküli segély az az ár, amit ma Európa fizet a munkatermelékenységgel nem arányos munkaköltségért.

A fejlődő országok negatív hatását az európai államok gazdaságára nem szabad eltúloznunk. Részesedésük az Európai Unió behozatalában alig 20%. Ezen felül tudnunk kell azt is, hogy a fejlődő országok az infrastruktúrájuk és az iparuk felépítésében igénylik a nyugati államok közreműködését. Közben tisztán kell látnunk, hogy a közgazdaság világméretű átrendeződésének vagyunk a tanúi és mindez visszahat a nyugati közgazdaság foglalkoztatási lehetőségeire is.

A munkanélküliség kezelése

Ami a munkanélküliség kezelését illeti, Nyugaton két látásmódot fedezhettünk fel:

– A *pesszimisták* úgy látják, hogy a munkatermelékenység az új technológiák és technikák hatására olyan fokban növekszik, hogy rövidesen az aktív lakosság fele is elég lesz a szükséges javak és szolgáltatások előállítására; a másik fele, főleg a képzetlenek, örök munkanélküliségre lesznek kárhoztatva. Megoldás csak a következőkben található: a munkaidő általános csökkentése a rendelkezésre álló munkamennyiség felosztására, a korengedményes nyugdíjazás és a nők nagyrészeinek visszatérése a háztartásba.

– Az *optimisták* álláspontja más. Az emberi igények végtelenek. Ma a lakosság jelentős részének még a szükségletei sincsenek teljesen kielégítve. Mindig van munka mindenki számára, aki valóban dolgozni akar. A munkanélküliség problémája megoldására szükséges a munkatermelékenység további emelése, a munkával kapcsolatos szociális terhek csökkentése és még nagyobb figyelem a szolgáltatások szektorának, ahol mindig nagy a munkaerőkereslet.

Quid dicendum? Réálisan vizsgálva a valóságot azt mondhatjuk, hogy rövid távon a pesszimistáknak sokban igazat kell adnunk, hosszabb távon pedig az optimistáknak.

Különbség áll fenn a munkanélküliség kezelése tekintetében az amerikai és az európai felfogás között is. Ez világosan megmutatkozott az 1994 januárjában a svájci Davosban tartott „*Világgazdasági Fórum*”-on.

– Az amerikai résztvevők sürgették az aktív közbelépést a pénzügyi politika révén a gazdasági növekedés előmozdítására. Ezzel szemben az európaiak, főleg a németek, hangsúlyozták, hogy a makró-ökonómiai eszközökkel nem sokat érhetünk el. Elsősorban azokat az akadályokat kell megszüntetni, amelyek a foglalkoztatás növelését megnehezítik.

– Az amerikaiak szerint a munkaidőcsökkentés, a munkabér rugalmassága, a munkaerőképzés stb. nem vezetnek eredményre a kereslet ösztönzése nélkül. Ezzel szemben az európaiak kifejtették, hogy – ha az államhatalom a kereslet ösztönzését tekinti az adott helyzetben a legfőbb feladatának – kénytelen a kiadásait fokozni, ami a költségvetési deficit növekedésére, az adók emelésére és a befektetések csökkentésére vezet.

Ha a keresletet a munkabérek növelésével ösztönözzük, tovább romlik a vállalatok versenyképessége. A mai helyzetben az állami költségvetési hiány leépítésére van szükség, ugyanakkor stabil monetáris politikára és váltókulcsokra. A munkanélküliség egyik fő oka a munkaköltség rugalmatlansága és a munkanélküli segélyek magas volta (ösztönzés a munkátlanságra).

A munkanélküliség kezelésében ne építsünk illúziókra. Számolnunk kell először is azzal, hogy a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás között nem mechanikus a kapcsolat. A

közgazdaságot nem mechanizmusok irányítják, hanem az emberi értelem és akarat. Ha egy ország termelése évi átlagban 2-3 %-kal növekszik, biztosan emelkedik ugyan a foglalkoztatás, de nem a gazdasági növekedés mértékében.

Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy a növekedés egy része az új befektetéseket szolgálja, és hogy a munkanélküliek jelentős hányada szakképzetlen vagy pedig nem rendelkezik a megfelelő képzéssel, és munkabaállításuk költségekkel jár.¹⁴ A statisztikák igazolják, hogy a gazdasági konjunktúra lassulása és pangása idején a képzetlen munkásréteg képezi a munkanélküliek tömegét. Belgiumban a kb. 130.000 tartós munkanélküli 80 %-a képzetlen munkás.

Külön is hangsúlyoznunk kell még azt is, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség, a vásárlóerő és ezzel a kereslet növelése nem vezet a foglalkoztatás automatikus emelkedésére. Az utolsó évtizedek tapasztalata igazolja, hogy a többletkereslet nem irányul szükségszerűen a problémákkal küszködő gazdasági szektorok felé, hanem talán a külföldi termékek pl. gépkocsik, videókészülékek vagy külföldi utazások és nyaralóhelyek irányába. Ha pedig a növekedett kereslet olyan szektorok és ágazatok felé fordul, amelyeknél a kereslet máris nagy, növeli az inflációt, ennek következménye a vállalatoknál a költséginfláció, a versenyképesség romlása, ami a vállalatokat a munkaerő egy része elbocsájtására kényszeríti.

A munkanélküliség gazdaságilag és szociálisan is elfogadható méretekre való visszaszorítása a gazdasági növekedésen kívül még több más meta-ökonómiai tényező alkalmazását is feltételezi.

Legfontosabb az aktív lakosság állandó képzése. Főleg a munkanélküliek számára joggá és egyben kötelezővé kell tenni a szakképzést és a munkalehetőség elfogadását. A munkanélküliek egy része talán már képtelen a továbbképzésre. Ez nem jelenti azt, hogy őket teljesen leírjuk. Számukra is maradnak lehetőségek az ún. non-profit szektorban, ahol legalább a szociális létminimumot biztosíthatják maguknak. Alkalmaztatásuk feltételezi a kimondottan termelő szektorokban dolgozók szolidaritását.

Szeretném külön hangsúlyozni azt is, hogy a válság, amit megélünk nemcsak gazdasági, hanem szellemi-erkölcsi is. „Catharsis”, amely arra kényszerít minket, hogy általános revíziónak vessük alá eddigi felfogásunkat, álláspontjainkat, megszokott életvitelünket és magatartásunkat. Keresnünk kell a mai viszonyoknak megfelelő megoldásokat.

Javaslatok és próbálkozások a munkanélküliség megoldására

A munkanélküliség problémája megoldására számtalan javaslat és próbálkozás történt az utolsó évek során a nyugati államokban. A legjelentősebbeket az alábbiakban igyekszünk ismertetni.

Munkaidőcsökkentés a meglévő munkamennyiség felosztására

A munkaidőcsökkentés gondolata abból a megfontolásból keletkezett, hogy a rendelkezésre álló munkamennyiség változatlan és a munkaidőcsökkentés lehetővé teszi a munkamennyiség több munkavállaló közötti felosztását. A valóságban azonban ez nem egészen így van. Az általános, minden szektorra és ágazatra kiterjedő munkaidőcsökkentés a munkalehetőség rombolását is elősegítheti.

¹⁴ A Német Központi Statisztikai Hivatal szerint a német közgazdaság 1993-ban 1,95 %-os növekedést mutatott, ugyanakkor a munkanélküliség is emelkedett.

A munkavállalók tömege ugyanis nem homogén. Az egyik rész magasan képzett, a másik jól képzett vagy begyakorolt és a jelentős rész iskolázatlan. Így pl. Belgiumban az aktív lakosság 15 %-a az általános iskolán kívül semmit sem végzett; aránya a munkanélküliek számában 40 %. A magasan képzettek az aktív lakosság 25 %-át képezik; részesedésük a munkanélküliségben 8 %. Az általános és ugyanolyan mértékű munkaidőcsökkentés a munkavállalók minden kategóriájában lehetetlenné tenné a magasan képzettek hasonló képzettséggel rendelkezőkkel való helyettesítését. Ma a magasan képzettek munkája teremti meg a legnagyobb értéktöbbletet.

Szektorról, szektorra, ágazatról ágazatra külön-külön kell megvizsgálni, hogy mennyiben lehetséges a rendelkezésre álló munkamennyiséget a munkaidő csökkentésével felosztani. A rutinmunka esetében a munkaidőcsökkentés növelheti a foglalkoztatást. A munkaidőcsökkentés nem lehet általános, de végleges sem. Időlegesen alkalmazható, amikor egy vállalatnál bizonyos időszakban csökkent a termék kereslete. A vállalatnak meg kell őriznie rugalmasságát, hogy gyorsan reagálhasson a konjunktúra változása következtében esetleg növekvő keresletre. Ismert, hogy a Volkswagengyár Wolfsburgban 1994 elején ideiglenesen bevezette a négy napos munkahetet.

A munkaidőcsökkentésnek megvannak természetesen a pénzügyi vonatkozásai is. Csak abban az esetben járul hozzá a foglalkoztatás növeléséhez, ha az átlagos termelési költség per egység lényegesen nem változik. Tanulmányok igazolják, hogy közvetlen kapcsolat áll fenn a munkaköltség (munkabér és szociális terhek) és a munkanélküliség között. Az elmúlt évben a közgazdasági kutatók külön figyelmet szenteltek a belga és holland acélfeldolgozó üzemeknek (gépipar, elektronika, elektrotechnika és műanyagfeldolgozó üzemek). A kutatómunkába 134 ezer munkavállalót foglalkoztató 465 vállalatot vontak be.

Megállapították, hogy miután Hollandiában már 1982-ben megszüntették a munkabérek automatikus indexelését és csökkentették a vállalatok szociális terheit, amíg Belgiumban, ahol a bérek indexelése ma is fennáll, 1988 és 1993 között a munkaköltség 24 %-kal emelkedett, Hollandiában csak 14,5 %-kal. Belgiumban egy munkavállalóra számított munkaköltség évi átlaga 1,477 millió Frank, amíg Hollandiában 1,226 millió Frank. Amíg a holland vállalatok az acélfeldolgozó üzemekben 1988 és 1993 között 7 ezer új munkahelyet teremtettek, Belgiumban ugyanezen idő alatt 4 ezer munkahely veszett el. Egy leuveni tanár szerint a munkaköltség 15 %-os csökkentése a munkalehetőség 7,5 %-os növelését segíti elő.

Az átlagos termelési költség per egység növekedése megakadályozására két lehetőség áll fenn: – a munkatermelékenység fokozása, – a munkaidő és egyben a munkaköltség csökkentése.

– Ami az első lehetőséget illeti, az elmúlt évtizedekben a munkatermelékenység a technológia és a technika hatására állandóan növekedett, ezzel együtt a reálbér is, miközben a munkaidő a munkavállalók teljes munkaidejére számítva kb. a felére csökkent. Ha beszámítjuk a fizetett szabadságot, a betegszabadságot és a kimaradást különböző okok miatt, az átlagos heti munkaidő órában számolva Németországban 31,9; Finnországban 32,2; Ausztriában 33,3; Belgiumban 33,4; Dániában 35,5; Svédországban 37,7; Franciaországban 38,2; az Egyesült Államokban 36,6; és Japánban 38,7. Ez a jelenség ma is folytatódik.

A munkatermelékenység növekedése természetesen nem minden. Vele együtt a termékek keresletének is emelkednie kell, ami a gazdasági pangás időszakában súlyos problémát jelent. A piacgazdaságban előfordulhat az is, hogy a konkurens vállalat a munkatermelékenység növelését a termékei ára csökkentésére használja fel és nem a foglalkoztatás biztosítására vagy növelésére. Sokszor kénytelen a vállalkozó arra, hogy a munkatermelékenység és az áru értékesítése révén keletkezett többletjövedelmet a vállalat versenyképessége és jövedelmezősége növelésére fordítsa.

– A munkaidő és egyben a munkaköltség csökkentésére nézve íme egy konkrét eset! A belgiumi „Boël” acélüzem La Louvière-ben az elmúlt években állandó nehézségekkel küzdött

a túlságosan nagy kapacitása, a Közép- és Kelet-Európai államokból érkezett acéltermékek és az amerikai beviteli vámok miatt. 1993 novemberében a munkavállalóknak csaknem a felét (1.068 embert) el akarták bocsátani. 1993 december elején az egész vállalat sztrájkba lépett, de nyomban megindultak a tárgyalások az üzem szakszervezeti vezetői és az igazgatóság között. Két hónapon át folyt a sztrájk, de a tárgyalás is. Végül a megegyezés: – a heti munkaidő csökkentése 37 órától 36 órára, – 3 %-os munkabércsökkentés, – a vállalat kötelezi magát arra, hogy 2000-ig minden esetleges nyereségét befektetésekre használja fel, – 350 munkahely elvész ugyan, de a munkavállalók elbocsájtására nem kerül sor, mert a már 50 évesek korengedményes nyugdíjat kapnak, az önként távozók pedig végkielégítést („aranykézfogást”).

A félidős munka

A rendelkezésre álló munkamennyiség felosztására a félidős munka látszik a legcélravezetőbbnek. Ebben az esetben a munkaköltség arányban áll a végzett munkával és így alig jelent a vállalat számára költségtöbbletet. Főleg a családanyák számára jó ez a megoldás. Belgiumban, ahol a keresetek színvonala magas, félidőben is eleget kereshetnek. A munkafelosztás ezen formája sem tökéletes főleg a nagyvállalatok esetében, amelyeknél az új munkavállalók képzése és begyakorlása jelentős költségvetel. A magas szakképzettséget kívánó munkakörökben az ilyen munkafelosztás nem is lehetséges, mivel ezekben a munkakínálat alacsony. A terhek csökkentése feltétlen elősegíti főleg a kisvállalatoknál a munkamennyiség ily módon történő felosztását és a foglalkoztatás növelését.

Belgiumban főleg a rutinmunka ilyen formájú felosztásában jelentős eredményeket értek el. Azok a vállalatok alkalmazzák ezt, amelyek 25 ezer Frank kedvezményt kapnak a negyedévenként kötelező társadalombiztosítási alapokra történő befizetések tekintetében minden egyes újonnan felvett munkavállaló esetében egészen 1998-ig. 1993 nyara óta a huszonhat éven aluli munkanélküli foglalkoztatása esetén a munkaadó harminchat hónapon át mentesítve van minden szociális tehertől. A harminc évnél fiatalabb munkanélküliek foglalkoztatása elősegítésére és képzésükre valamint a begyakorlásukra szükséges költség csökkentésére lehetővé tették azt is, hogy a fiatal foglalkoztatása első évében a hasonló munkakörben dolgozó munkatársa fizetése 90 %-át kapja és csak a második évtől kezdve a teljes munkabért. A felmondási idő az első évben ezen fiatalok részéről egy hét, a munkaadó részéről egy hónap.

Munkalehetőség a szociális szektorokban

A közgazdászok általában kevés figyelmet szenteltek a szociális szektornak. Évszázadok óta az anyagi javakat termelő és szolgáltató gazdaság állt a közgazdaságtudományi elemzések központjában. Ezt a szektort non-produktív és non-profit szektornak nézték. A valóság közben az, hogy ez a szektor megfelel a társadalomban létező reális és sokszor nagyon is sürgős szükségleteknek és igényeknek, ezenfelül nem kevés munkalehetőséget rejt magában: csökkent munkaképességűekről, nagycsaládosokról, öregekről és betegekről való gondoskodás, a háztartási munka újraértékelése, környezetgondozás stb.

Senki sem gondol ma arra, ami a háztartási munkát illeti, hogy a szociális szektor keretében az idejétmúlt háztartási alkalmazott, a teljesen kiszolgáltatott cseléd rendszerét visszaállítsa. Miért ne lehetne azonban minden városban és a környékén is megszervezni egy-egy vállalkozást, amelynek alkalmazottai kiküldetésben megfelelő munkaviszonyok között végezhetnék ezeket a munkákat? Belgiumban léteznek ilyen vállalkozások otthoni beteggondozásra, étkeztetésre és házi munkákra. Ezen szektor gazdasági súlyát világosan

mutatja, hogy 250 ezer munkahelyet biztosít és részesedése a bruttó hazai össztermékben 8 %.

Az Európai Unió országaiban 1993 decemberében kiadott „Fehér Könyv” szerint ebben a szektorban 3 millió munkahely teremthető. Értesülésem szerint Magyarországon ma csak 20-30 ezer ember dolgozik ebben a szektorban és a foglalkoztatottak 90 %-a női személy. Ez a munka hasznot hoz azoknak is, akik vállalták; nemcsak anyagi hasznat, hanem az emberi kapcsolatok révén segíti őket abban is, hogy túllépjék a tisztán anyagiakra épülő kultúrát.

Ami a szociális szektor finanszírozását illeti, a munkanélküli segélyekkel kapcsolatos évi kiadások egy részét olyan non-profit vállalkozások támogatására lehetne felhasználni, amelyek a munkanélkülieknek munkát biztosítanak. Természetes, hogy a szolgáltatot igénylő is részt vesz a költségek fedezésében a jövedelmének megfelelő arányban. Belgiumban ma egy munkanélküli a segéllyel és biztosítási terhekkel együtt évente 710 ezer Frankba (kb. 1.980.000 forint) kerül a biztosítási alapnak.

Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy már a 21. század első évtizedében a legtöbb nyugati államban (Magyarországon is?) a demográfiai regresszió következtében nem a munkanélküliség, hanem a munkaerőhiány lesz a legsúlyosabb gond és az egész társadalombiztosítási rendszer kérdésessé válik.

A munkanélküliség Magyarországon

A munkanélküliség súlyos terhe a szocialista gazdaság összeomlásával és a piacgazdaság bevezetésével szakadt az országra. A munkanélküliségi ráta évi átlaga a hivatalos adatok szerint 1989-ben 0,5 % volt; 1990-ben 1,7 %; 1991-ben 8,5 %; 1992-ben 12,3 % és 1993-ban 12,2 %. A hosszantartó munkanélküliség a középkorúakat (25-44 évesek) sújtja. A nők munkanélkülisége a nyugati helyzettel ellentétben kisebb, mint a férfiaké. Részesedésük a munkanélküliek számában 40 %. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy a munkanélküliség főleg azokat a vállalatokat sújtotta, amelyek elsősorban férfiakat foglalkoztattak.

Valószínűnek tartom, hogy ezek a hivatalos adatok nem tükrözik a teljes valóságot. Egyes állami vállalatoknál még mindig létezhet „kapunbelüli” munkanélküliség, nem is szólva az ún. passzív munkanélküliekről, akik számát kb. 130 ezerre becsülik. Mindenesetre az előző évtizedek teljes foglalkoztatásának az illúziója és hazugsága egyik napról a másikra kártyavárként omlott össze, miközben hiányzott a munkanélküliség kezelésére szükséges törvényhozás és a megfelelő intézményhálózat. Amíg a nyugati államokban a munkanélküliség kezelését szolgáló finanszírozási struktúrák, alapok, intézmények és mechanizmusok 40-50 éves fejlődés eredményeként jöttek létre, nálunk mindezeket pár hónap alatt kellett pótolni.

Az ipari termelés visszaesésének és ezzel együtt a munkanélküliség robbanásszerű növekedésének a közvetlen oka a KGST- piacok összeomlása.

Ezekre a piacokra szállított ipari termékek volumene (közlekedési eszközök, híradás- és vákuumtechnikák, műszerek, gépi berendezések, gyógyszerek, tartósítószerk stb.) a 80-as évek stagnálása után két év alatt (1990-1991) 64 %-kal csökkent. A közlekedési eszközök visszaesése a legsúlyosabban a kohászatot érintette, amelynek a termelése 1991 végére az 1985-ös termelési szint egyharmadára esett vissza. Súlyos veszteséget szenvedett a gépek és gépi berendezések gyártása is. Csak azok a vállalatok tudtak többé-kevésbé talpon maradni, amelyek képesek voltak a nyugati exportra.

A legsikeresebbek azok az ágazatok, amelyekben a termelés az 1989-1991 években csak 15–20 %-kal esett vissza. Ide tartozik főleg az élelmiszeripar, a kőolaj és földgáz kitermelés, a villamosipar, a gázgyártás és elosztás. Részesedésük az ipari termelésben kb. 45 %.

Az ipar egészét nézve a termelés csökkenésének a folyamata 1992-ben leállt és azóta a termelés az akkori alacsony szint körül mozog. Ez azt jelenti, hogy – amíg a KGST-piac

konzerválta az elavult termelési struktúrákat – nagyrészt megtörtént a struktúra átalakítása, az új adottságoknak nem megfelelő termékek előállítása leállt vagy legalábbis jelentősen csökkent és erősödtek a piaci viszonyok a nyugati kivitel vonatkozásában is. 1993-ban már a magyar export 70 %-a Nyugatra irányuló.

Reményt keltő a munkanélküliségi ráta csökkenése 1993-ban, az infláció visszaszorítása az 1990 évi 35 %-ról 22,5 %-ra és a költségdeficit kordában tartása. Az E.U.-val kötött társulási szerződés, mely 1994 februárjában lépett életbe, jelentős tényezője lehet Magyarország gazdasági fellendülésének. A gazdasági pangásból a fellendülésbe való átmenet azonban lassú folyamat és sokszor alig észrevehető.

Ami a munkanélküliség kezelését illeti, a nyugati országokban használt módszerek nem alkalmazhatók minden további nélkül az itteni munkanélküliség problémájára megoldására, de feltétlen tanulhatunk belőlük. A nyugati országok konjunkturális állapota a magyar kereskedelem nyugati orientációja következtében visszahat az országra. A nyugati országokban, főleg Amerikában, a gazdasági pangás általában rövid ideig tart, a munkanélküliek állománya is gyorsabban cserélődik és személyi összetételében is változik. Csaknem mindig van a gazdaságban olyan terület, ahol a máshol felszabaduló munkaerőnek legalább egy része munkát találhat. Így aztán pl. az átképzés jó eszköznek mutatkozik a munkanélküliség kezelésére.

Nálunk a munkanélküliség nemcsak konjunkturális, hanem alapjában strukturális jelenség. A levitézlett rendszertől örökölt korszerűtlen, nyersanyag- és energiafálgó ipari kapacitás, torzágazatú ipari struktúra, alacsony technikai színvonal, a megfelelő szakképzés hiánya, a vállalatok zilált pénzügyi helyzete és a vállalkozói magatartás fogyatékoságai alapokai a munkanélküliségnek. A régi rendszer idején, amikor világosan láttam azt a mérhetetlen pocskékolást, sokszor mondtam diákjaimnak: Istenünk az anyag, legalább azt becsülhetnénk...

Ha a lerongyolódott vállalatokat már 1990-ben az egyik napról a másikra felszámolták volna, az aktív lakosságnak legalább a fele azonnal az utcára került volna. A fejlődésben nincs ugrás, hanem a lassú változás és növekedés a törvény. A hamarban egy betűje sincs a jónak... Ez főleg áll a társadalomra, amely nem egy mechanizmus, egy gépezet, hanem szerves egész és emberekből áll. Szerencsére az új magyar kormány idegenkedett a liberálisok által sürgetett sokkterápiától és a lassú fejlődés útját követte számolva a munkanélküliséggel járó súlyos szociális problémával is.

A mai magyar adottságok között sem a keynesiánus élénkítési politika, sem a visszavonó neoklasszikus monetáris politika egymástól függetlenül nem alkalmazható. A kínálat és kereslet két szervesen összefüggő tényezője a közgazdaságnak. Arra kell törekedni, bármennyire nehéz is, hogy mindkét tényező megfelelően betölthesse szerepét. Íme egy-két gyakorlati megfontolás!

A költségvetési hiányt lassan, de biztosan csökkenteni kell. Lassan, hogy a kereslet le ne szűküljön annyira, hogy a konjunkturális fellendülést akadályozza, de biztosan is, hogy minél előbb előálljon a viszonylagos gazdasági egyensúly. Igen fontos a gazdasági növekedéshez nélkülözhetetlen korszerű technológiák, anyagok és berendezések behozatala, ami persze sok pénzbe kerül. Amennyiben a kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya nem múlja felül az országba érkező termelőtőke mértékét, a külső gazdasági egyensúly nem kerül komoly veszélybe.

A nyugati tapasztalatok azt mutatják, hogy a szolgáltatások területén és a szociális szektorban aránylag gyorsan lehet munkalehetőséget teremteni. Erre a célra igen jónak tartom, hogy támogatást kívánnak adni a közhasznú munkát szervező vállalkozóknak és hogy a pályakezdő fiatalok számára is lehetővé teszik a vállalkozást kezdő munkanélkülieknek biztosított támogatás különböző formáit. Nagyszerű dolognak tartom azt is, hogy kiemelt szerepet kívánnak biztosítani a szakképzésnek és az átképzésnek.

A mai körülmények között a gazdaságpolitika kínos és veszélyes kötéltánc. Nem felejthetjük azonban el, hogy a munkalehetőség emelésére olyan intézkedések a legpozitívabbak, amelyek a hosszútávú fejlesztésre irányulnak és amelyek gyümölcsei lassan érnek meg. Minden józanul gondolkodó politikusnak látnia kell, hogy társadalmi paradicsom nem épülhet gazdasági romkertre...

A magánszektor növekedése jó hatással van a foglalkoztatásra. A kisvállalkozók persze a fokozottabb költségérzékenységük következtében rugalmasan reagálnak a piac adottságaira és ez erősíti a munkaerőkereslet és -kínálat hullámozását. Arra lehet számítani, hogy a munkaerőpiacon törékeny egyensúly fog kialakulni. Tényleges javulást a foglalkoztatás területén csak a gazdasági folyamatok egészében bekövetkező változás fog hozni.

Könyvjegyzék

- ÁGH Attila: Az önszabályozó társadalom. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.
- ALBERT, M.: Capitalisme contre capitalisme. Seuil, Paris, 1991.
- ARONDEL, Ph.: Morale sociale chrétienne et discours libéral. MAME, Paris, 1991.
- AZ EGYHÁZ TÁRSADALMI TANÍTÁSA. Dokumentumok. Szerkesztette: Tomka Miklós és Góják János. Szent István Társulat, Budapest.
- BARRERE, M.: Macroéconomie keynésienne. Dunod, Paris, 1990.
- BECKER, G. S.: The Economics of Discrimination. Univ. of Chicago Press, 1957.
- BECKER, G. S.: Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. Columbia Univ. Press, 1975.
- BECKER G. S.: The Economic Approach to Family Behavior. Univ. of Chicago Press, 1976.
- BECKER G. S.: Family. Vol. 2. Macmillan Press, London, 1987.
- BELL, D.: The Cultural Contradiction of Capitalism. Basic Books, New York, 1976.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György: Európa gazdasága a 19. században. 1780–1914. Gondolat, Budapest, 1987.
- BERGSON, H.: Les deux sources de la morale et de la religion. P.U.F., Paris, 1959.
- BIRNBAUM, P. – LECA, J.: Sur l'individualisme. Théoris et méthodes. Fondation nationale des Sciences politiques, Paris, 1987.
- BLANPAIN, R.: Aurai-je encore un emploi demain? Éléments pour un nouveau contrat social. Peeters, Louvain, 1993.
- BLUG, M.: Great Economists since Keynes. Wheatsheaf Book, Brighthorn, 1985.
- BOSERUP, E.: Population and Technology. Blakwell, Oxford, 1981.
- BÖHM-BAWERK, E.: Kapital und Kapitalzins I–II. Jena, 1921.
- BULLETIN DE LA GÉNÉRALE DE BANQUE. Bruxelles, nr. 346/1994.
- CALVEZ, J–Y.: Église et société. Aubier, Paris, 1959.
- CALVEZ, J–Y.: L'économie, l'homme et société. Desclée de Bauwer, Paris, 1989.
- CALVEZ, J–Y.: L'économie et société. Desclée de Bauwer, Paris, 1990.
- CASSEL, G.: Theoretische Sozialökonomie. Schol, Leipzig, 1927.
- CAUTE, D.: Les compagnons de route, 1917–1968. Laffont, Paris, 1979.
- CHABOT, Y–L.: La doctrine sociale de l'Église. „Que sais-je”, Paris, 1989.
- CHAFAREVITCH, L.: Le phénomène socialiste. Seuil, Paris, 1977.
- CHENU, M. D.: La doctrine sociale de l'Église comme idéologie. Cerf, Paris, 1979.
- CLARK, C.: Les conditions du progrès économique. P.U.F., Paris, 1960.
- CONGRÉGATION POUR L'ÉDUCATION CATHOLIQUE: Orientations pour l'étude et l'enseignement de la doctrine sociale de l'Église dans la formation sacerdotale. Téqui, 1988.
- CSIKÓS–NAGY Béla: A szocialista árképzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961.
- CZETTLER Jenő: Az emberi gazdálkodás története. Franklin, Budapest, 1939.
- DE COSTER, M.: Sociologie du travail et de gestion des ressources humaines. Labor, Bruxelles, 1994.
- DESQUEYRAT, A.: Bilan spirituel du capitalisme. Spes, Paris, 1956.
- DONALDSON, T.: Case Studies in Business Ethics. Englewood Cliffs, 1984.
- DUMONT, J.: L'Église au risque de l'histoire. Critérion, Limoges, 1982.
- DUMONT, J.: Un monde intolérable. Le libéralisme en question. Seuil, Paris, 1988.
- DÖPHNER, J.: Grundsätze einer Wirtschaftsführung aus der Sicht der Katholischen Kirche. Bonn, 1975.

- DRÈZE, B.: Droit au travail et économie sociale. Etudes et Documents. Cepesse, Bruxelles, 1994.
- DRÈZE, J. P. – SEN, A.: Hunger and Public Action. Oxford Univ. Press, Oxford, 1990.
- DUCHAROW, U.: Weltwirtschaft Heute. Ein Feld für bekennende Kirche? Kaiser, München, 1986.
- DUQUESNE de la Vinelle: Le marché et la justice. À partir d'une lecture critique des encycliques. Duclot, Gembloux, 1987.
- DUPRIEZ, L. H.: Des mouvements économiques généraux. IRES, Louvain, 1951.
- DÜRR, E. W.: Wesen und Zile des Ordo-Liberalismus. Winterthur, 1954.
- EECKHOUDT, L.: L'équilibre macroéconomique. Cujas, Paris, 1976.
- EUCKEN, W.: Die soziale Frage. Schneider, Heidelberg, 1948.
- EUCKEN, W.: Die Wettbewerbsordnung und ihre Verwirklichung. Springer, 1949.
- EUCKEN, W.: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Springer, Berlin, 1950.
- EUCKEN, W.: Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Springer, Berlin, 1952.
- ERHARD, L.: Soziale Marktwirtschaft und freiliche Demokratie. – Ludwig Erhards Erbe für die Zukunft. Schriften der Herman-Ehlers-Akademie, 7/1977.
- EYSKENS, M.: Bron en Horizon. Het avonland in de Impasse. Lanoo, Tielt, 1986.
- FALISE, M.: Une pratique chrétienne de l'économie. Centurion, Paris, 1985.
- FLAMANT, M.: Histoire du libéralisme. P.U.F., Paris, 1987.
- FRENCH, P.: Collective and Corporate Responsibility. Columbia Univ. Press, 1984.
- FRIEDMAN, M.: The social responsibility of business is to increase its profits. New York Times Magazine, 13. 9. 1990.
- FRIEDMAN, M. – FRIEDMAN, R.: La liberté du choix. Belfond, Paris, 1980.
- GALBRAITH, J. K.: Le Nouvel État industriel. Gallimard, Paris, 1967.
- GILDER, G.: Wealth and Pover. Basic Books, New York, 1981.
- GUITTON, H.: Économie politique. Cujas, Paris, 1970.
- GOSSEN, H. H.: Entwicklung der Gesetze der menschlichen Verkehrs und der daraus flissende Reglung für den menschlichen Handeln. 3. kiadás, Prager, Berlin, 1927.
- GROGNIER, A.: La productivité. Progrès social au source de ch“mage? Hatier, Paris, 1987.
- HANSENNE, M.: Defending Values, Promoting Change in a global Economy. Brussel, 1993.
- HAURAND, P. W.: Das nationalökonomische System von Heinrich Pesch in sein Grundzügen dargestellt. Volksverein Verl., M.-Gladbach, 1922.
- HAVEL, V.: Brieven aan Olga. Baarn, 1989. Idézet: 175. old.
- HAYEK, F. A.: The Constitution of Liberty. Regnery, Chicago, 1960.
- HAYEK, F. A.: Droit, Legislation et Liberté. Tom. 2. P. U. F., 1981.
- HAYEK, F. A.: The Fatal Conceit. The Errors of Socialism. Univ. of Chicago Press, 1988.
- Fordítás, Pásztor Eszter: A végzetes önhittség, A szocializmus tévedései. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. Idézet: 130., 141., 161–162. old.
- HELLER Farkas: A közgazdasági elméletek története. Gergely Könyvkereskedés, Budapest, 1943.
- HOMeyer, J.: Soziale Marktwirtschaft aus der Sicht katholischer Soziallehre. „Stimmen der Zeit“, 115/1990.
- HOÓS János: Gazdálkodás és racionalitás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- HOSMER, L. T.: The Ethics of Management. Erwin, Boston, 1991.
- HUYGHEBAERT, J.: De zakelijkheid voorbij. Lanno, Tielt, 1991.
- ILLYÉS Gyula: Összes Művei I. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982. Idézet: 484. old.
- IPIE–CDS–PPE: Les démocrates chrétiens et l'économie sociale de marché. Economica, Paris, 1988.

- JUDT, T.: Un passé imparfait. Les intellectuels en France, 1944–1956. Fayard, Paris, 1992.
- KEYNES, J. M.: Theorie générale de l'emploi, de l'intérêt et de la monnaie (1936). Payot, Paris, 1963.
- KOLKOWSKI, L.: Histoire du marxisme I–II. Fayard, Paris, 1987.
- KOLM, S. C.: Le contrat social libéral. P. U. F., 1985.
- KORNAI János – RICHEL, X.: La voie hongroise. Calman Lévy, Paris, 1986.
- KOSLOWSKI, P.: Ethik des Kapitalismus. Mohr, Tübingen, 1984.
- KOSLOWSKI, P.: Die postmoderne Kultur: Gesellschaftlich-kulturelle Konsequenzen der technischen Entwicklung. Perspektiven und Orientierung, 2/1988, München.
- LADRIÈRE, J.: Les enjeux de la rationalité. Le défi de la science et de la technologie ... la culture. Aubier-Montaigne/Unesco, Paris, 1977.
- LAUBIER de, P.: Pour une civilisation de l'amour. Fayard, Paris, 1990.
- LEHMAN, J.: Le monétarisme. Économie contemporaine. Eska, Paris, 1986.
- LEMIEUX, P.: La souveraineté de l'individu. P. U. F., Paris, 1987.
- LESSAY, F.: Souveraineté et légitimité chez Hobbes. P.U.F., Paris, 1988.
- LIPOVETSKY, G.: L'ère du vide. Gallimard, Paris, 1986.
- LUBAC, H.: Le drame de l'humanisme athée. Spes, Paris, 1946.
- MACPHERSON, C. B.: Le théorie politique de l'individualisme possessif de Hobbes ... Locke. Gallimard, Paris, 1976.
- MALTHUS, T. R.: Essai sur principe de population. (Trad, Vilquin), P.U.F., Paris, 1980. Idézet: 10. old.
- MANDY, P.: Le statut scientifique de l'économie. Academia, Louvain-la-Neuve, 1991.
- MANENSCHIJN, G.: Geldzucht de vortel van alle kwaad? Ten Hove, Baarn, 1987. Idézet: 72. old.
- MANENT, P.: Histoire intellectuelle de libéralisme. Calmann-Lévy, Paris, 1987.
- MARIS, P. B.: Dieu existe, c'est le marché. Le Monde, 18. 6. 1991.
- MARITAIN, J.: L'homme et l'État. P.U.F., Paris, 1953.
- MARSHALL, A.: The Principles of Economics (1890). Macmillan, London, 1961.
- MARX, A.: Zur Theologie der Wirtschaft. Herder, Wien, 1962.
- MATHEWS, M. C.: Strategie Intervention in Organisation. Resolving Ethical Dilemmas. Newburg Park, 1988.
- MÁTYÁS Antal: A polgári közgazdaságtan főbb irányzatai a marxizmus létrejötte után. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- MAZUREK, F.: Die Konzeption des gesellschaftlichen Solidarisismus nach Heinrich Pesch. Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften, 21/1980.
- MIKOS Ferenc: A Quadragesimo Anno gazdasági rendje. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest, 1934.
- MILLON–DELSOL, Ch.: L'État subsidiaire. Léviathan, P. U. F., Vendôme, 1992.
- MORE, T.: Utopia. Cambridge Texts of the History of Political Thought. Logan, G. M. – Adams, R. M., Cambridge, 1991.
- MÜLLER–ARMACH, A.: Ausgewählte Werke I–IV. Stuttgart, 1981.
- MÜLLER–ARMACH, A.: Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft und weiterführende Konzepte. Bern/Stuttgart, 1981.
- NAUDET, J. Y.: L'Église et l'économie de marché face au collectivisme. U.N.I., Paris, 1987.
- NELL–BREUNING, O.: Zur christlichen Gesellschaftslehre. Herder, Freiburg, 1947.
- NELL–BREUNING, O.: Zur sozialen Frage. Herder, Freiburg, 1949.
- NELL–BREUNING, O.: Gesellschaftliche Ordnungssysteme. Herder, Freiburg, 1951.
- NELL–BREUNING, O.: Wirtschaft und Gesellschaft heute I–III. Herder, Freiburg, 1956–1960.
- NELL–BREUNING, O.: Baugesetze der Gesellschaft. Herder, Freiburg, 1968.

- NELL-BREUNING, O.: Aktuelle Frage der Gesellschaftspolitik. Herder, Freiburg, 1970.
- NELL-BREUNING, O.: Soziale Sicherheit. Herder, Freiburg, 1979.
- NELL-BREUNING, O.: Gerechtigkeit und Freiheit. Europaverlag, Wien, Stuttgart, 1980.
- NOVAK, M.: The Spirit of Democratic Capitalism. Simon and Schuster, New York, 1982.
- NOVAK, M.: Tree Persons and the Common Good. Madison, Lanham, 1989.
- NOVAK, M.: Une Ethique économique. Cerf, Paris, 1987.
- NOVAK, M.: Démocratie et bien commun. Cerf, Paris, 1991.
- OPPENHEIMER, F.: Weltprobleme der Bevölkerung. G. Fischer, Jena, 1929.
- PAPINI, R.: Ethique et démocratie économique. Notes et Documents. Institut International Jaques Maritain, 24-25/1989.
- PESCH, H.: Ethik und Wirtschaft. Herder, Berlin, 1918.
- PESCH, H.: Lehrbuch der Nationalökonomie.
- I. Grundlegung. 4. Aufl. Herder, Freiburg, 1984. II. Allgemeine Wirtschaftlehre I–V. Herder, Freiburg, 1922–1926
- PIETTRE, A.: Les chrétiens et le libéralisme. France-Empire, Paris, 1987.
- POLIN, C.: Le libéralisme. Espoir ou péril? Table ronde, Paris, 1984.
- PROHÁSZKA Ottokár: Kultúra és terror. Összegyűjtött Munkái XI. Szent István Társulat, Budapest, 1927. Idézet: 91. és 281. old.
- RENAUT, A.: L'ère de l'individu. Contribution ... une histoire de la subjectivité. Gallimard, Paris, 1989.
- ROSENVALON, P.: Le libéralisme économique. Histoire de l'idée de marché. Seuil, Paris, 1989.
- RÖPKE, W.: Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart. Rentsch, Erlenbach–Zürich, 1943.
- RÖPKE, W.: Civitas humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform. Rentsch, Erlenbach–Zürich, 1946.
- RÖPKE, W.: Die Lehre von der Wirtschaft. 6. Aufl. Rentsch, Erlenbach–Zürich, 1951.
- RÖPKE, W.: Das deutsche Wirtschaftsexperiment. Beispiele und Lehre. Rentsch, Erlenbach–Zürich, 1951.
- RÖPKE, W.: Jenseits von Angebot und Nachfrage. Rentsch, Erlenbach–Zürich, 1958.
- RÖPKE, W.: Erziehung zur wirtschaftlichen Freiheit. Rentsch, Erlenbach–Zürich, 1959.
- RÖPKE, W.: Die Laufbahn der sozialen Marktwirtschaft. Duncker-Rumblot, Berlin, 1961.
- RÜSTOW, A.: Das Versagen des Wirtschafts-Liberalismus. Bad-Godesberg, 1950.
- SAUVY, A.: Coût et valeur de la vie humaine. Herman, Paris, 1978.
- SCHMOLLER, G.: Grundriss der allgemeine Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1908.
- SCHNEIDER, H.: Solidarische Gesellschaft als Zukunft. Bachem, Köln, 1980.
- SCHOOYANS, M.: La dérive totalitaire du libéralisme. Ed. Universitaires, Paris, 1991.
- SCHUMPETER, J. A.: Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. McGraw–Hill, New York, 1939.
- SCHUMPETER, J. A.: Capitalism, Socialism and Democracy. Harper and Brothers, New York–London, 1947.
- SCHUMPETER, J. A.: History of Economic Analysis. Allen-Unwin, London, 1954.
- SCHUMPETER, J. A.: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Duncker-Humblot, Berlin, 1964.
- SEN, A.: On Ethics and Economics. Blackwell, Oxford, 1987.
- SMITH, A.: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól (1776). Fordította: Éber Ernő, Budapest, 1940. Újabb kiadás: A nemzetek gazdasága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. Idézet: 64. old.
- SMITH, A.: The Theory of Moral Sentiments (1759). Clarendon Press, Oxford, 1976.
- SOMBART, W.: Der moderne Kapitalismus I–IV. Duncker-Humblot, München, 1928.
- SOMBART, W.: Der Zukunft des Kapitalismus. Duncker-Humblot, München, 1932.

- SPANN, O.: Gesellschaftsphilosophie. G. Fischer, Jena, 1928.
- SPANN, O.: Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre. 24. Aufl. Quelle–Meyer, Leipzig, 1936.
- STARBATTY, J.: Die soziale Marktwirtschaft aus historisch-theoretischer Sicht. Entstehung und Entwicklung der sozialen Marktwirtschaft. „Zeitschrift für Unternehmensgeschichte”. Beiheft 45/1986.
- STATISZTIKAI SZEMLE. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 68-71. évf. (1990-1993).
- STIGLITZ, J. – MATHENSEN, F.: New Development into Analysis of Market Structure. Macmillan, London, 1986.
- SZABÓ Lőrinc: Összes Versei, II. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982. Idézet: 172. old.
- TEILHARD de Chardin, P.: The Phenomenon of Man. Harper, New York, 1959. Fordítás: Rónay György – Bittei Lajos: Az emberi jelenség. Gondolat, Budapest, 1973.
- TÓTH Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség. Magvető, Budapest, 1980.
- VAN GESTEL, C.: La doctrine sociale de l'Église. La Pensée catholique, Bruxelles, 1963.
- VAN LEEUWEN, A.: De macht van het kapital. Door het oerwoud van de economie naar de bronnen van de burgerlijke religie. Sun, Nijmegen, 1984.
- VARGA László: Társadalmi etika. Jézustársasági Kollégium, Szeged, 1935. Idézet: 6. old.
- VARGA László: Keresztény felelősség. Korda, Budapest, 1943.
- VERSTRAETEN, J. – VAN GERVEN, J.: Business en Ethiek. Lanoo, Tiel, 1990.
- WALRAS, L.: Éléments d'économie politique pure ou théorie de la richesse sociale (1874). Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1952.
- WEBER, M.: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 21/1904–1905. Fordítás: Vida Sándor: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, 1923. Újabb kiadás: Gondolat, Budapest, 1982.
- WIESER, F.: Der natürliche Werte. Holder, Wien, 1899.
- WIESER, F.: Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. Mohr, Tübingen, 1924.